

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Review for History and Ethnography

4

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPIJSJE

LETNIK 93
NOVA VRSTA 58

STR.
1-136

2022

Na naslovnici gradivo iz Zbirke drobnih tiskov Enote za domoznanstvo in posebne zbirke
Univerzitetne knjižnice Maribor (izbor Gabrijela Kolbič):

1. Otvoritev hidrocentrale, Mariborski otok, 5. IX. 1948, plakat, ZDT LEP XI-1 M
2. Mariborski otok – kopališče, Maribor : L. Kieser, [193-], razglednica, ZDT RZ 1 Mb 1l-M

Revija je v polnem besedilu dostopna – *Full text sources availability*:
Sistory (<http://www.sistory.si>), EBSCOhost Historical Abstracts with Full Text, ProQuest

www.czn.si
www.ukm.um.si

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Letnik 93 – Nova vrsta 58
4. zvezek 2022

Review for History and Ethnography

Year 93 – New Series 58
Volume 4, 2022

Maribor
2022

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*

Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru – *University of Maribor
and Historical Society of Maribor*

ISSN 0590-5966 (tisk/print)

ISSN 2712-3138 (splet/online)

Uredniški odbor – *Editorial Board*

Izr. prof. dr. Marjeta Ciglenečki

Red. prof. dr. Darko Darovec

Doc. dr. Jerneja Ferlež

Miroslava Grašič, prof.

Red. prof. dr. Marko Jesenšek

Doc. dr. Tone Ravnikar

Red. prof. dr. Franc Rozman

Dr. Vlasta Stavbar

Red. prof. dr. Igor Žiberna

Dr. Marjan Žnidarič

Mag. dr. Theodor Domej, Avstrija

Prof. dr. Dragutin Feletar, Hrvaška

Dr. Peter Wiesflecker, Avstrija

Glavna in odgovorna urednica – *Chief and Responsible Editor*

Dr. Vlasta Stavbar

Univerza v Mariboru

Univerzitetna knjižnica Maribor

Gospejna 10, SI – 2000 Maribor

vlasta.stavbar@um.si

Pomočnica urednice – *Editor's Assistant*

Urška Zupan, zupanur@gmail.com

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Prispevki so recenzirani. – *Authors are responsible for the scientific contents of their articles. Reprint of articles and pictures is possible only with editor's permission and source quotation. The articles have been reviewed.*

Izdano z denarno pomočjo Mestne občine Maribor in Agencije za raziskovalno dejavnost RS.
Published with financial help of the Maribor Municipality and the Slovenian Research Agency.

Kazalo – Contents

RAZPRAVE – STUDIES

Boris Golec, <i>Korenine škofa Slomška po materini strani (1. del)</i> (Bishop Slomšek's roots on his mother's side [Part 1])	5
Filip Čuček, <i>K dravskim poplavam med Ormožem in Središčem</i> <i>v drugi polovici 18. in v 19. stoletju</i> (On the Drava floods between Ormož and Središče in the second half of the 18th and in the 19th century)	33
Dunja Dobaja, <i>Naravne nesreče, ki so najpogosteje prizadele</i> <i>območje Slovenije od konca 19. stoletja do leta 1990</i> (Natural disasters that struck Slovenia most frequently from the end of the 19th century to 1990)	52
Eva Kodrič-Dačić, <i>Knjige delavcem! sindikalne, delavske</i> <i>in vzajemne knjižnice po letu 1945</i> (Books for workers! Union, Workers' and Mutual Libraries after 1945)	86

POROČILA IN OCENE – REPORTS AND REVIEWS

Majda Potrata, <i>Spominjanja ob dnevu Primoža Trubarja</i>	113
Majda Potrata, <i>100/10 – Janko Messner. Razstava Solidarnost</i> <i>ob meji. Zapuščina Janka Messnerja</i>	115
Marjeta Ciglencečki, <i>The Caring State and Architecture – Sites</i> <i>of Education and Culture in Socialist Countries</i>	124
Marjan Toš, <i>Polharska dediščina Loške doline</i>	129
Marjan Toš, <i>Vekoslav Grmič – škof pričevalec</i>	131

RAZPRAVE – STUDIES

Korenine škofa Slomška po materini strani (1. del)*

Boris Golec^{**}

Potrjeno – Accepted: 30. 11. 2022 | Objavljeno – Published: 21. 12. 2022

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 929.52Slomšek

Boris Golec: Korenine škofa Slomška po materini strani (1. del). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 93=58(2022), 4, str. 5–32

Prispevek obravnava prednike lavantinskega škofa blaženega Antona Martina Slomška (1800–1862) po materini strani, o katerih je bilo doslej znanega zelo malo. Slomškova mati Marija Zorko (1779–1816) se je rodila v skromnih razmerah v župniji Črešnjice pri Frankolovem v vasi Brdce, kamor se je njen oče Gregor Zorko priženil na kajžo k veliko starejši vdovi Agati Pintar. Priimek Zorko je v vasi Kamna Gora, od koder je bil Gregor doma, dokumentiran že leta 1527. Zaradi slabo ohranjenih virov pa je rodbini mogoče kontinuirano slediti šele od konca 17. stoletja naprej. Končno je uspelo izslediti najverjetnejši izvor Gregorjeve žene Agate. Kot vse kaže, sta se zakonca poročila v sosednji župniji Dramlje, tedaj še delu župnije Ponikva, v kateri je prišel na svet tudi škof Slomšek. Agata se je rodila v vasi Straža na Gori v kajžarski družini Graben oziroma Grabenšek.

Ključne besede: Slomšek, rodoslovje, Zorko, Črešnjice pri Frankolovem, Brdce pri Črešnjicah, Kamna Gora, Grabenšek, Straža na Gori.

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0052 (Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti), ki ga iz javnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

** dr. Boris Golec, redni prof., znanstveni svetnik, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, boris.golec@zrc-sazu.si.

1.01 Original Scientific Article

UDC 929.52Slomšek

Boris Golec: Bishop Slomšek's roots on his mother's side (Part 1). Review for History and Ethnography, Maribor 93=58(2022), 4, pp. 5–32

This article discusses the maternal ancestors of the Bishop of Lavant, Blessed Anton Martin Slomšek (born 1800, died 1862), about which very little has been known so far. Slomšek's mother, Marija Zorko (born 1779, died 1816), was born in humble circumstances in the parish of Črešnjice near Frankolovo in the village of Brdce, where her father Gregor Zorko had married a much older widow, Agata Pintar, and went to live with her in her cottage. The surname Zorko is documented as early as 1527 in the village of Kamna Gora, where Gregor was originally from. However, due to poorly preserved sources, it is only possible to trace the family continuously from the end of the 17th century onwards. Finally, the most probable origin of Gregor's wife Agata has been traced. It seems that the couple married in the neighbouring parish of Dramlje, then still part of the parish of Ponikva, where Bishop Slomšek was born. Agata was born in the village of Straža na Gori in the cottager's family Graben or Grabenšek.

Keywords: Slomšek, genealogy, Zorko, Črešnjice pri Frankolovem, Brdce pri Črešnjicah, Kamna Gora, Grabenšek, Straža na Gori.

Dva lavantinska duhovnika, prelat in zgodovinar Franc Kovačič in tem bolj Maks Goričar, sta se v tridesetih letih 20. stoletja nemalo namučila z rekonstrukcijo rodovnika škofa Antona Martina Slomška (1800–1862).¹ Odkrivanje očetovih prednikov s Sloma pri Ponikvi je oviralo zlasti uničenje starejših matičnih knjig ponikovske župnije v požaru leta 1782, sledenje materinim koreninam v župniji Črešnjice pri Frankolovem pa poleg neobstojećih matic za čas pred letom 1732 predvsem nedoslednosti tamkajšnjih duhovnikov maticarjev.² Kar zadeva črešnjiške matične knjige in zapisnike duš, je njihova ohranjenost danes še slabša kakor pred slabim stoletjem,³ a to ne pomeni, da

¹ Kovačič, *Služabnik božji*, str. 9–19; Goričar, *Slomškov rodovnik*. Prim. gradivo za Slomškov rodovnik, ki vključuje tudi Goričarjevo korespondenco s Kovačičem: NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik.

² Kovačič, *Služabnik božji*, str. 12–16; Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 5–20 in 35–38.

³ Ko sem 19. oktobra 2021 obiskal Črešnjice, mi župnik dr. Vinko Kraljič, ki sicer prebiva v Novi Cerkvi, ni mogel postreči z nobenim drugim starejšim arhivskim gradivom, popisanim v vodnikih po matičnih knjigah (1972) in župnijskih arhivih (1975), kakor z najstarejšo ohranjeno mrliško matično knjigo, ki mi jo je prijazno dal na vpogled. Omenjeno knjigo mu je leto prej prinesel župnik sosednje župnije Frankolovo mag. Branko Cestnik, ki jo je našel v tamkajšnjem župnišču in je pred dr. Kraljičem soupravljal črešnjiško župnijo. Po prizadevanjih celjskega škofa dr. Maksimilijana Matjaža in Gregorja Škafarja, arhivista v Nadškofijskem arhivu Maribor, ki se jima na tem mestu iskreno zahvaljujem, je bilo spomladi 2022 v črešnjiškem župnijskem arhivu evidentiranega znatno več gradiva in prepeljanega v nadaljnjo strokovno obdelavo Maribor, marsikaj pa je (še) pogrešano. Mag. Branko Cestnik se, nasprotno, ni odzval ne na moje večkratno predhodno poizvedovanje po elektronski pošti ne na klice na stacionarni in mobilni telefon.

se moramo sprijazniti z mislijo, da o rodbini škofove zgodaj umrle matere Marije Zorko (1779–1816) ni mogoče dognati ničesar novega. Obstoječi viri in spoznanja predhodnikov kličejo po preverjanju, dopolnitvi in poglobitvi dosedanjih ugotovitev ter po celovitejšem in bolj strnjenem prikazu Slomškovih korenin po materini strani.

Anton Martin Slomšek je od štirih starih staršev poznal samo deda po materi Gregorja Zorka (1755–1844), zato pa tega zelo dobro. Ded je namreč stare dni preživel pri vnuku, ko je bil ta nadžupnik v Vuzenici, in je pri njem 29. septembra 1844 tudi umrl.⁴ Tedaj je bilo Slomšku 44 let in že 23 let ni imel več nobenega od staršev. Babica po materi Agata Zorko je umrla dve leti pred njegovim rojstvom;⁵ pozneje je pri Slomšku v Vuzenici in slednjič v Mariboru živela materina neporočena sestra Marjeta, ki je svojega nečaka škofa celo za nekaj let preživela.⁶

Zanimivo je, da ne Kovačič ne Goričar nista problematizirala dejstva, zakaj sta se Slomškova starša poročila v ženinovi župniji na Ponikvi⁷ in ne v nevestini v Črešnjicah, kot je bil tedaj splošno razširjen običaj. Ta posebnost kaže, da nevesta ni šla k poroki iz domače hiše in da je tedaj prejkone že prebivala v ponikovski župniji. Ker so poročne matice v tem obdobju zelo skope s podatki o mladoporočencih – takšni so bili namreč od države predpisani matični obrazci –, iz vpisa poroke Marka Slomška in Marije Zorko 17. februarja 1800 ne izvemo drugega kakor (skupni) kraj bivanja, imeni mladoporočencev, njuno starost, stan (samskost, vdovstvo) ter imeni in poklic prič. Ker je poročna matica za obdobje 1782–1815 danes pogrešana,⁸ smo glede poroke odvisni od objavljenih podatkov.⁹ Po poročni knjigi je bilo Marku Slomšku tedaj 37 let,¹⁰ Mariji Zorko pa 27, kar zlasti pri nevesti odstopa od resnice, saj je bil ženin 39-letnik, medtem ko je nevesta štela šele 21 let. Odstopanje ne preseneča, ker so navedbe starosti v takratnih matičnih knjigah nasploh precej nezanesljive. Lahko da je matičar poročevalec, kaplan Mihael Golež, pri nevesti iz predloge

⁴ Kovačič, *Služabnik božji*, str. 14.

⁵ Slomškova mati je umrla 2. januarja 1816, oče pa 16. marca 1821 (Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 39). Babica Agata Zorko se je poslovila od tega sveta 1. decembra 1798 (prav tam, str. 37).

⁶ Prav tam, str. 38.

⁷ Kovačič, *Služabnik božji*, str. 14; Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 39.

⁸ V Vodniku po matičnih knjigah iz leta 1972 je knjiga še navedena kot shranjena v župnijskem arhivu (Umek – Kos (ur.), *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 450), med prevzetimi v Nadškofijski arhiv Maribor pa je danes ni.

⁹ Kovačič, *Služabnik božji*, str. 14; Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 39.

¹⁰ Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 39. Po Kovačiču naj bi bila v poročni matici navedena starost 34 let (Kovačič, *Služabnik božji*, str. 14).

površno prepisal številko 21, iz katere je tako nastalo 27,¹¹ lahko tudi, da sta mladoporočenca zavestno hotela prikazati manjšo razliko v letih, samo 10 let namesto 18. Slomškoma sta šla za poročni priči Jurij Golež in Ivan Zabukovšek, pri čemer je bil prvi, kot je menil Kovačič, verjetno v nekem sorodstvu ali svaštvu s Slomški, saj je kot poročna priča nastopil tudi pri Markovi drugi poroki 9. avgusta 1818.¹² Imen staršev, natančnejšega krajevnega izvora in socialnega stanu mladoporočencev v tem času niso vpisovali, kar je raziskovalcem korenin škofa Slomška povzročalo nemalo težav.

GORIČARJEVA RAZREŠITEV KLJUČNIH TEŽAV

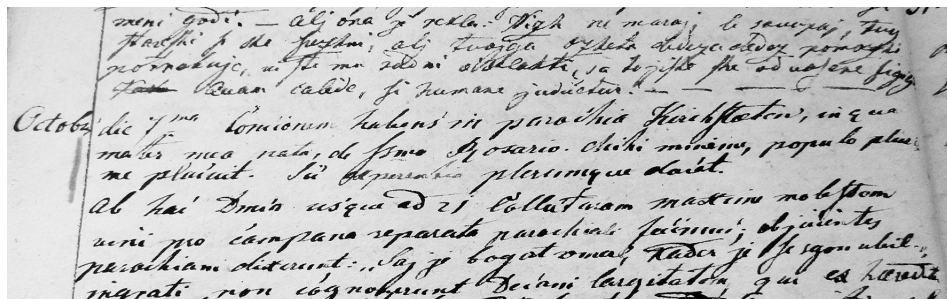
O Slomškovi materi Mariji Zorko (1779–1816) dolgo ni bilo znano niti, od kod je prišla na Slom oziroma v ponikovsko župnijo, kjer njen priimek tedaj ni izpričan. Anton Medved je v Slomškovem življenjepisu, izdanem leta 1900 pri Mohorjevi družbi, na podlagi ustnih pričevanj ljudi, ki so Slomška še poznali, zapisal, da je bila škofova mati doma iz Šoštanja. Kot šoštanjski kaplan bi v mladih letih lahko slišal izročilo, ki se je ohranjalo tudi še pozneje, da je v mladosti prebivala v Šoštanju, natančneje v Skornem, kjer je živelo domače ime »pri Zorkovih«. Toda Kovačič ni v šoštanjskih maticah našel prav nobenega sledu o Slomškovem dedu Gregorju Zorku. Dilemo o rodni župniji Slomškove matere je razrešila njegova najdba škofovega dnevnika, v katerega je kot mlad kaplan 7. oktobra 1827 zapisal, da je bila njegova mati rojena v župniji Črešnjice. Tega dne, na rožnovensko nedeljo, na praznik cerkvenega patrocinija, je imel v Črešnjicah pridigo. Njemu samemu sploh ni bila všeč, ljudem pa zelo.¹³ O kakšnem srečanju s sorodniki, materini rodni vasi in rojstnem domu v dnevniku ni poročal, drugače kot leta 1837 o obisku svoje rodne župnije in doma na Slomu, česar se je spominjal z grenkobo, saj so ga

¹¹ Ponikovski župnik Anton Kociper v pismu Kovačiču 18. oktobra 1932 piše, da je Marijina starost v poročni matici »jasno vpisana, in sicer 27 let« (NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, pismo Antona Kocipra Kovačiču 18. 10. 1932).

¹² Kovačič, *Služabnik božji*, str. 14.

¹³ NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, III – Pastoralno življenje, III-1, Vita pastoralis 1824–27, pag. 30. – Kovačič, *Služabnik božji*, str. 14–15; Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 36. – V pismu Kovačiču s konca leta 1937 je Goričar ovrgel Medvedove trditve o izročilu in sklepal, da ga je Medved sam ustvaril, ker sta ga zavedla ime Zorko in dejstvo, da je bila iz šoštanjske župnije Slomškova babica po očetovi strani (NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, Goričarjevo pismo Kovačiču 16. 1. 1937).

sorodniki – vnovič omožena svakinja in njen mož – sprejeli zadržano in hladno.¹⁴ Kot bomo videli, ne preseneča, da o materinem črešnjiškem sorodstvu ni zapisal niti vrstice. Po drugi strani pa je Slomškov pastoralni dnevnik, v katerem omenja materino župnijo, zelo drugačne narave od potopisa, kjer opisuje Slom.

Slika 1: Slomškov zapis v pastoralnem dnevniku, da je 7. oktobra 1827 maševal v Črešnjicah, ki so rodna župnija njegove matere (NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, III – Pastoralno življenje, III-1, Vita pastoralis 1824–27, pag. 30).

Slika 2: Vhodni portal črešnjiške župnijske cerkve z datumom posvetitve 26. februarjem 1669, skozi katerega je 7. oktobra 1827 vstopil mladi kaplan Slomšek, pred tem pa so skozenj nesli h krstu vsaj štiri rodove njegovih prednikov (foto: B. Golec, oktober 2021).

¹⁴ Kovačič, *Služabnik božji*, str. 12. – NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, VIII, Potopisi, 1837, pag. 47–48.

Franc Kovačič je na podlagi vedenja, koliko je bil ob smrti star Slomškov ded Gregor Zorko, in podatka o Črešnjicah kot rojstni župniji matere Marije, iz črešnjiških matičnih knjig pravilno ugotovil, da se je ded rodil 3. marca 1755 na Kamni Gori (avtor pravi na Kameni gorci) staršema Janezu in Urši, hčerki Jožefa s priimkom Na Slemenu, in da se je še ne 22-leten 20. januarja 1777 oženil z Agato Pintar, vdovo po Gregorju Pintarju v Brdcah št. 8. Nato pa je Kovačič zašel v slepo ulico, ker v krstni matici ni našel krstov njunih dveh hčera, Slomškove matere Marije in tete Marjete. Sklepal je, da so obe pomotoma vpisali kot otroka Jurija Zorka, očetovega brata in gospodarja na Kamni Gori št. 1. Jurijevo latinsko ime Georgius je namreč zlahka zamenljivo z imenom Gregorius. Taisti Jurij je za povrh imel hčerki Marijo, rojeno leta 1780, in sedem let mlajšo Marjeto. Brata Jurij in Gregor bi po Kovačiču stanovala na isti številki v nekakšni zadrugi.¹⁵

Maks Goričar je takšna sklepanja le nekaj let po Kovačičevi objavi ovrغل (1938), ko je ugotovil, da sta Gregorjevi hčerki v krstni matici vpisani pod hišnim imenom Pintar namesto z očetovim priimkom Zorko. Ko se je Gregor Zorko z rodne Kamne Gore priženil k vdovi Agati Pintar v Brdce, je kot tak obveljal za Pintarja.¹⁶ V oba vpisa krsta se je prikradlo več napak: poleg napačnega priimka – priimki so v tem času šele postali obvezno prenosljivi s staršev na otroke in se odlepili od hišnih imen¹⁷ – je obakrat navedeno napačno ime matere. Pri obeh hčerkah je očetovo ime zapisano kot Gregor Pintar, materino pa pri krstu Slomškove matere Marije 27. julija 1779 kot Neža (Agnes) in pri njeni sestri Marjeti, krščeni 14. junija 1781, kot Marija. Klicali so jo, tako Goričar, najbrž Ajta, kar je duhovnika prvič zlahka navedlo na Agnes, medtem ko je drugič od botrov morda pomotoma slišal Majda in zapisal uradno obliko Marija. Vsekakor je bilo njeno krstno ime Agata, saj jo kot takšno poznajo vsi drugi vpisi v črešnjiških matičnih knjigah do vključno zapisa o smrti 1. decembra 1798.¹⁸

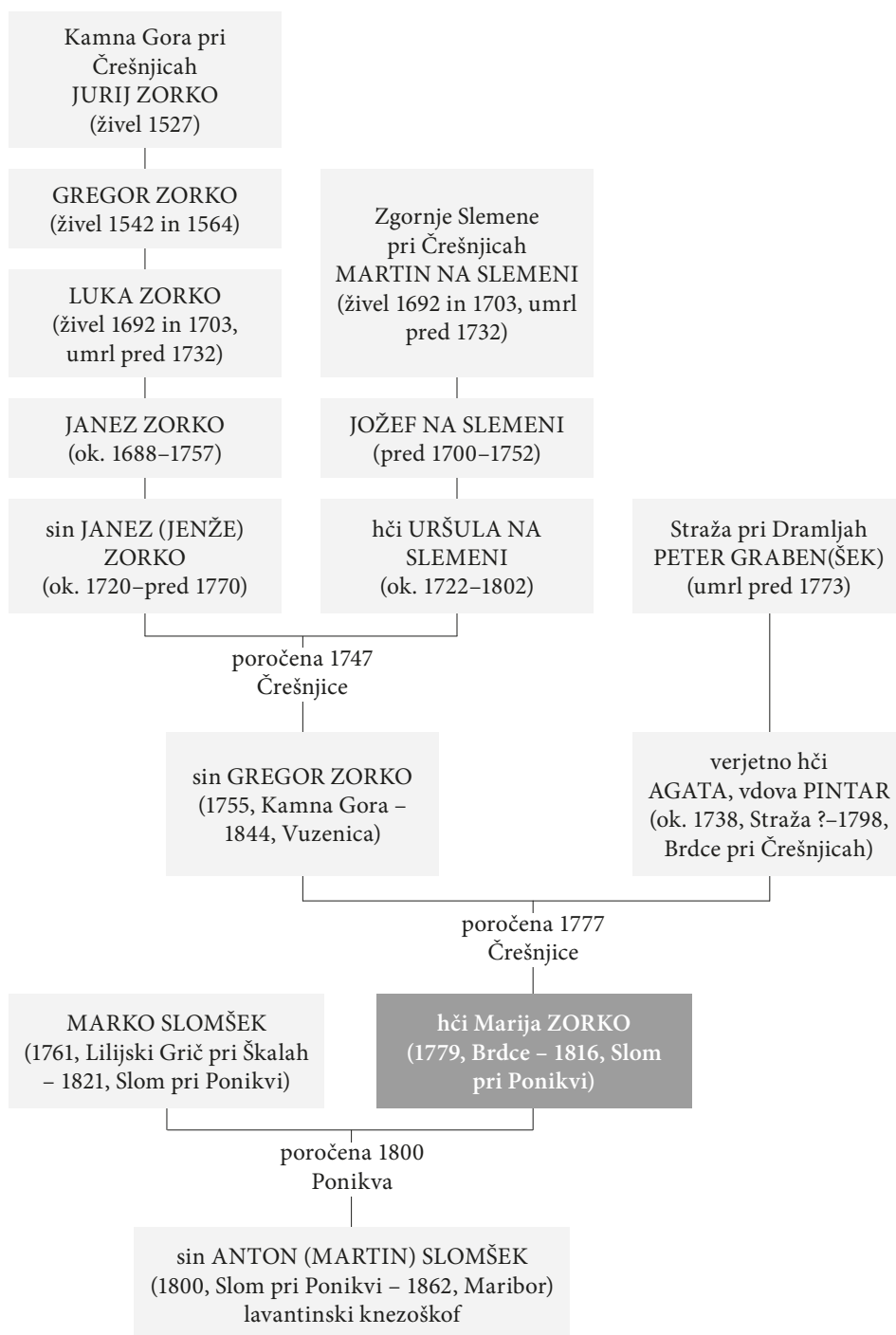
Goričar je s tem v *Slomškovem rodovniku* (1938) razrešil ključne težave pri identificiranju Slomškove matere in še nekaj manjših zadreg. Pri raziskovanju korenin Marije Zorko je prišel do njenih starih staršev Janeza in Urše Zorko oziroma do pradedu Janeza Zorka starejšega, ki se je rodil konec 17. stoletja. Ker so se ohranjene črešnjiške matične knjige začenjale šele leta 1732, dlje v preteklost ni prodr. Še veliko manj mu je uspelo dognati o Marijini materi Agati, prvič poročeni Pintar in drugič Zorko, saj ni mogel ugotoviti niti njene-ga deklishega priimka. To zelo jasno izhaja iz njegovega gradiva za Slomškov

¹⁵ Kovačič, *Služabnik božji*, str. 14–15.

¹⁶ Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 36–37.

¹⁷ Golec, *Terezijanske reforme*, str. 207–209.

¹⁸ Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 36–37.

Priloga 1: Rodovno deblo Slomškove matere Marije Zorko (1779–1816)

rodovnik, kolikor ga je poslal Kovačiču in je danes shranjeno v Nadškofijskem arhivu Maribor.¹⁹ Vestni Goričar je po lastnih besedah zaman iskal Agatino prvo poroko z Gregorjem Pintarjem (najpozneje 1755) tako v Črešnjicah kot v maticah okoliških župnij.²⁰ Če bi jo našel, bi na podlagi dekliškega priimka in očetovega imena skušal raziskati tudi njeno poreklo. Agatina identiteta je bila ena od nalog, za katero sem upal, da jo bom uspešno opravil. Vira prve roke, ki bi razkrival njen priimek pred poroko, nisem izsledil, prek posrednih podatkov pa mi je vseeno uspelo priti do njenega najverjetnejšega izvora. A pojdemo po vrsti.

ROD SLOMŠKOVEGA DEDA GREGORJA ZORKA

Preden se posvetimo ožji družini, v kateri se je rodila in odraščala škofova mati Marija Zorko, si pogledjmo osnovna dejstva o župniji Črešnjice ter kaj je bilo starejšima raziskovalcema Slomškovega rodu mogoče ugotoviti o Marijinih tamkajšnjih prednikih.

Mala črešnjiška župnija pod Konjiško goro se je osamosvojila od župnije Konjice leta 1732, potem ko je tu že leta 1402 obstajal vikariat z lastnim duhovnikom.²¹ Matične knjige so v Črešnjicah najverjetneje vodili že pred osamosvojitvijo župnije, le da niso ohranjene. V konjiških maticah namreč pred tem ni vpisov z območja črešnjiškega vikariata.²² Hribovito območje je močno zaznamovala bližina okoli leta 1160 ustanovljene kartuzije Žiča, ki leži

¹⁹ NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, zlasti nenaslovljen tipkopis, str. 18–20. – Gre za gradivo, ki ga je Goričar sproti pošiljal prelatu Francu Kovačiču in je pomešano z drugim Kovačičevim gradivom za Slomškov rodovnik.

²⁰ Prav tam, nenaslovljen tipkopis, str. 49.

²¹ Umek – Kos (ur.), *Vodnik po župnijskih arhivih*, str. 61; Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, str. 38. – V literaturi se kot letnica ustanovitve župnije pojavlja tudi leto 1784 (Vidmar, *Leksikon cerkva*, str. 24), ki pomeni leto dokončne osamosvojitve. V vmesnem obdobju so Črešnjice v vizitacijah goriške nadškofije iz let 1756, 1757 in 1763 označene kot vikariatna župnija (*parochia vicariialis*) konjiške nadžupnije (Ožinger, *Vizitacijski zapisniki*, str. 250, 408, 443 in 770). Popis hiš iz leta 1770 govori prav tako o vikariatni župniji (*Vicariats-Pfarr*) in o vikariatnem župniku (*Vicars Pfarrer*) (NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770). – J. Mlinarič Črešnjice zamenjuje s Črešnjevcem, ko povzema Santoninov popotni dnevnik iz leta 1487, v katerem tajnik oglejskega patriarha piše o blagoslovitvi od Turkov onečaščene cerkve (Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, str. 191 in 211). Prim. Santonino, *Popotni dnevniki*, str. 69 in 81.

²² Kot vse kaže, tudi poroke v črešnjiškem vikariatu niso bile več v pristojnosti matične konjiške župnije (prim. NŠAM, Župnija Slovenske konjice, Matične knjige, P 1701–1732).

v samotni dolini potoka Žičnica. Žičam so kot podložniki pripadali skoraj vsi črešnjiški župljani.²³

Rod Zorkovih je bil s temi kraji tesno zraščen skozi stoletja in priimek je v župniji živel vsaj še v drugi polovici 19. stoletja, danes pa ga ni več.²⁴ Najstarejše znane podatke o rodbini Zorko je v opombi bežno omenil že Goričar (1938): »Rod Zorkov je bival na Kamni gorci več stoletij. Že cenitev posestev žičke kartuzije l. 1542 jih omenja (Dež. arhiv v Gradcu). In še neki starejši seznam iz l. 1520 istotam. Pis.[atelj]«. ²⁵ S seznamom iz leta 1520 je bil nedvomno mišljen popis glavarine, o katerem Goričar ni imel točnih podatkov in je v resnici sedem let mlajši, iz leta 1527.²⁶

Goričarjeva Kamna gorca (Kovačič jo imenuje Kamena gorca)²⁷ je v resnici Kamna Gora. Gručasto naselje sedmih domačij na pobočju Konjiške gore obdaja hribovit, kamnit in malo ploden svet.²⁸ Pri Zorkovih s poznejšo hišno št. 1 (od oštevilčenja hiš leta 1770 naprej) je zagledal luč sveta Slomškov ded Gregor Zorko, krščen 5. marca 1755 kot sin Janeza in Uršule.²⁹ In to je po materini strani tudi najzgodnejši znani krstni datum katerega njenih prednikov. Oče Janez Zorko je ob štetju hiš leto poprej, 1754, izpričan na Kamni Gori (*Stamberg*) med osmimi tamkajšnjimi podložniki Žič, in sicer na zadnjem mestu kot Jenže (*Jenže Sorckho*). V vasi je bil ob šestih polzemljakih eden od dveh četrtezemljakov, gospodarjev četrtske hube.³⁰ V istem času nastali terezijanski kataster je za posest žičke kartuzije žal ohranjen le deloma. Ker manjka osrednji del podložniške posesti, podložne neposredno kartuziji,

²³ Popis hiš v vikariatni župniji Črešnjice iz leta 1770 razkriva takšno stanje: V vaseh Sojek (17 hiš), Črešnjice (13 hiš), Podgorje (21 hiš), Brdce (12 hiš) in Slemene (26 hiš) so vse hišne številke pripadale gospostvu (*Dominium*) kartuzija Žiče, vključno s hišo vikariatnega župnika v Črešnjicah št. 12. V vasi Kamna Gorica s 13 hišami je bilo žičkih prvih devet hiš, kot zemljiški gospod h. št. 10–13 pa je naveden Peter Zorko (očitno svobodnik), vendar sta bili št. 12 in 13 pristava in gumno žičke kartuzije, zato gre pri teh dveh gotovo za pomoto. NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770.

²⁴ Zadnji krst otroka s priimkom Zorko je izpričan leta 1854 (NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, Ind R 1832–1890, črka S). Informacije župnika dr. Vinka Kraljiča avtorju 6. novembra 2022.

²⁵ Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 36.

²⁶ Prim. Koropec, *Slovenski del Štajerske*, str. 233.

²⁷ Kovačič, *Služabnik božji*, str. 14.

²⁸ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 564; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 296.

²⁹ Krstne podatke Slomškovega deda je prvi objavil Kovačič (Kovačič, *Služabnik božji*, str. 14–15) in za njim Goričar (Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 36).

³⁰ StLA, Laa. A. Antiquum, Gruppe I, K 20, H 73, Häuserzählung 1754, CK, Nr. 188 (Seitz), 25. 4. 1754, pag. 93.

nimamo natančnejših podatkov o velikosti Zorkove četrtingske kmetije in njenih obveznostih.³¹

Podobno kot ne razpolagamo z matičnimi oziroma genealoškimi podatki o Zorkovih za čas pred letom 1732, ko se začenja indeks krstne, poročne in matične knjige črešnjske župnije³² – knjiga za obdobje 1732–1788 je žal pogrešana –, so precejšnje težave tudi z urbarji in urbarialnimi viri kartuzije Žiče, ki ji je bila njihova kmetija podložna. Iz 16. stoletja imamo en sam urbar, zato pa dva dragocena davčna vira, s konca 17. stoletja je ohranjen davčni register, medtem ko zapolnjujeta praznino 18. stoletja davčni register z začetka stoletja in omenjeno štetje hiš iz leta 1754.

In vendar je **priimek Zorko** izpričan na Kamni Gori že pred skoraj petimi stoletji kot eden bolj zgodaj dokumentiranih slovenskih priimkov. Leta 1527 najdemo v popisu glavarine žičke kartuzije prvega znanega Zorka z imenom Jurij (*Jurÿ sorkho*). Popisali so ga na Kamni Gori (*Stainwerckh*) v uradu Škedenj (*Das ambt poding*), in sicer kot prvega skupaj s štirimi drugimi družinskimi poglavarji in njihovimi ženami; te so vse navedene zgolj kot žene (*Sein weib*), višina glavarine pa je povsod enaka (50 krajcarjev).³³ Štirje od petih kamnogorskih podložnikov so že označeni s priimki, ki so se v tem času šele porajali.³⁴ Tako ni izključeno, da je bil Jurij Zorko sploh prvi iz svojega rodu s priimkom. Glede na znana dejstva, kako so se priimki v tem času prenašali – neredko kot hišno ime, ne glede na to, ali je na domačiji ostajal isti rod ali so se priselili povsem drugi ljudje³⁵ – ni mogoče z gotovostjo trditi, da je bil kateri od dveh gospodarjev Zorkov iz 16. stoletja – za Jurijem srečamo še Gregorja – resnično Slomškov prednik. Reči je mogoče samo, da je priimek star petsto let in da je leta 1527 že živel v rodni vasi Slomškovega dobri dve stoletji pozneje rojenega deda Gregorja Zorka (1755–1844). Kamna Gora, ki leži na nadmorski višini okoli 700 metrov, je morala biti ob prvi pojavitvi priimka Zorko še razmeroma mlado naselje, kamor je višinska kolonizacija bržkone segla šele v 15. stoletju. Prvič je omenjena v nedatiranem urbarju iz tega stoletja (*Steinperg*), ko je štela 9 hub (*mansi 9*) in osem zemljišč (*agri 8*).³⁶

³¹ StLA, Maria-Theresianischer Kataster, K 47, Cillier Kreis, Herrschaften, Nr. 167, Stift Seitz.

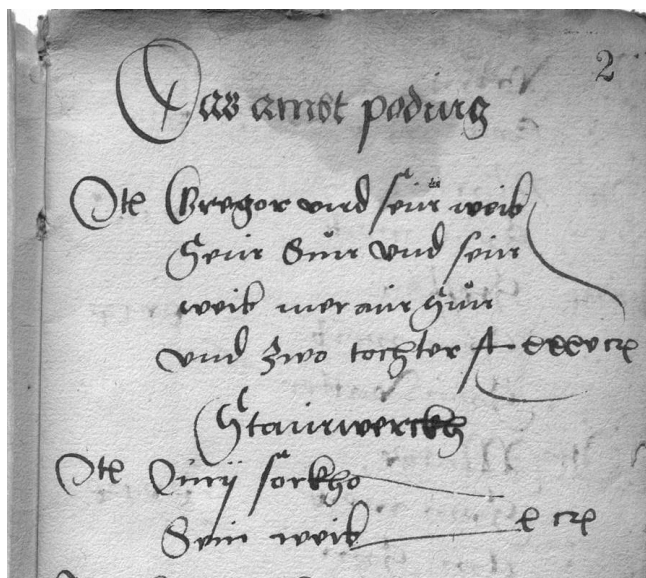
³² NŠAM, Župnija Črešnjske, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849).

³³ StLA, Laa. A., Antiquum VI, Leibsteuer 1527, Nr. 194, fol. 2. Prim. Koropec, Slovenski del Štajerske, str. 233.

³⁴ Na Kamni Gori so živeli podložniki: Jurij Zorko, Gregor Kramer, Pavel Golob, Hanže Kramer in Tomaž brez priimka.

³⁵ Prim. Golec, Terezijanske reforme, str. 207–209.

³⁶ ZAC/0007, Zbirka urbarjev, 15 U, urbar Žiče, s. d. (15. stol.), pag. 22. – Po Blazniku, ki se opira na Zahnov *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter* (1893), datira prva omemba Kamne Gore (*am Stainperg*) v leto 1497 (Blaznik, *Slovenska Štajerska*, str. 325).

Slika 3: Jurij Zorko, prvi znani nosilec priimka Slomškovega deda v njegovi rodni vasi Kamna Gora v popisu glavarine leta 1527 (StLA, Laa. A., Antiquum VI, Leibsteuer 1527, Nr. 194, fol. 2).

Priimek Zorko je v priimkovnem procesu nastal iz rojstnega imena Zor kot tvorjenka na -ko iz občnih besed *zor* ali *zora* v pomenu jutranja zarja ali iz imena ali priimka Zor z enako etimologijo, lahko pa tudi iz skrajšanih oblik zložnih imen Zorislav in Zoroslav. Danes je na Slovenskem najbolj razširjen v podravske, posavske in savinjske regiji. V posavski, na območju gospostva Sevnica, je bil sredi 15. stoletja tudi najprej dokumentiran.³⁷

Petnajst let za popisom glavarine iz leta 1527 srečamo v imenjski ceditvi žičke kartuzije iz leta 1542 Gregorja Zorka (*Gregor Sarkho*), gospodarja na celi hubi. Naveden je med podložniki v uradu Škedenj (*Ambt Poding*) brez podrobnejše delitve urada na vasi, in sicer na tretjem mestu, pred Kramarjem in Golobom,³⁸ priimkoma gospodarjev iz popisa glavarine, kar dokazuje, da je Gregor živel na Kamni Gori. Tam (*Steinperg*) najdemo njegovo ime ali ime soimenjaka Gregorja (mlajšega) tudi v žičkem urbarju 22 let pozneje, leta 1564. Vseh osem kamnogorskih podložnikov – število se je od leta 1527 povečalo za tri – med katerimi je Gregor zadnji (*Gregorius Sarco*), je imelo enake

³⁷ Keber, *Leksikon priimkov*, str. 860 in 861.

³⁸ StLA, Laa. A., Antiquum I, Gülterschätzungen 1542, 35/511, fol. 7. – Zorkovo hubo so ocenili na 10 funtov denaričev, veliko in malo živino pa skupaj na 20: 2 vola na 8 funtov, konja na 4, 2 kravi na 3, dve teleti na 2, pet koz na 1 funt, tri ovce na 1 in štiri svinje na 1. Letna davčna osnova je znašala 26 krajcarjev in pol.

obveznosti v dajatvah in tlaki.³⁹ Urbar je objavil že A. Stegenšek (1909),⁴⁰ vendar brez imen podložnikov, zato Kovačič in Goričar njegovih podatkov pri obravnavi Slomškovih prednikov nista uporabila.⁴¹

Prvi potrjeni prednik Slomškovega deda Gregorja Zorka je šele njegov ded **Janez Zorko st. (ok. 1688–1757)**, ki se ga je leta 1755 rojeni Gregor komajda utegnil spominjati. Bil pa je tisti Slomškov prednik, škofov prapraded, o katerem je Slomšek še lahko slišal pripovedovanje iz prve roke. Ker je najstarejša krstna, poročna in mrliška matica črešnjiške župnije izgubljena – ohranjen je samo veliko pozneje nastali imenski indeks⁴² – poznamo o Janezu Zorku st. le dva matična podatka, oba iz objav in prepisov. Po Goričarjevih tipkopisnih izpiskih, poslanih Kovačiču, je prvič omenjen 22. januarja 1747 ob poroki sina Janeza Zorka ml. (*Joannes Joannis Sorko filius lib.*), drugič pa ob smrti 7. julija 1758. Goričar je zabeležil njegovo starost 69 let in kraj smrti Kamna Gora ter dodal, da se je torej rodil okoli leta 1690.⁴³ Po vsej verjetnosti se je zmotil pri letnici. V indeksu k mrlškemu delu prve črešnjiške matice je namreč letnica 1757, Janez Zorko (*Sorko Johann*) pa je pri osebah s prvo črko S v priimku naveden kot prvi od dveh umrlih.⁴⁴

Iz davčnih registrov žičke kartuzije s preloma iz 17. v 18. stoletje izvemo, da sta na Kamni Gori takrat gospodarila dva podložnika Zorka: Janže (1692: *Jansche Sarkho*, 1703: *Jänsche Sarkho*) in Luka (1692: *Lucas Sarkho*; 1703: *Lucas Sarkho*).⁴⁵ Kateri od njiju je bil Slomškov prednik oziroma gospodar na posesti njegovih prednikov, je mogoče sklepati iz zaporedja popisovanja. Glede na to, da je domačija Zorkovih s poznejšo hišno št. 1, kjer je potrjeno prišel na svet Slomškov ded, stala na skrajnem severnem koncu vasi,⁴⁶ upravičeno pričakujemo, da so jo pred tem popisovali bodisi kot zadnjo bodisi kot prvo. Resnično, leta 1527 je Jurij Zorko naveden prvi, leta 1564 Gregor Zorko zadnji, in leta 1754 Jenže zopet zadnji.⁴⁷ Kako pa je z Zorkoma v davčnih registrih leta

³⁹ StLA, Meiller-Akten, K 36, XVI-W, Urbar der Kartause Seitz 1564, fol. 10r–11r.

⁴⁰ Stegenšek, *Konjiška dekanija*, str. 260–270.

⁴¹ Zgolj sumarna je tudi Mlinaričeva objava urbarja (Mlinarič, *Kartuziji Žiče*, str. 280–284).

⁴² NŠAM, Župnija Črešnje, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849).

⁴³ NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, nenaslovljen tipkopis, str. 18. Prim. Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 38.

⁴⁴ NŠAM, Župnija Črešnje, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka S).

⁴⁵ ZAC/1120, Zbirka fotokopij iz Štajerskega deželnega arhiva, Žiče, šk. 3 (181), 3/9, davčni register 1692, pag. 38–39; prav tam, šk. 4 (182), 4/10, davčni register 1703, pag. 26.

⁴⁶ ARS, AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 435, k. o. Slemene, mapni list IV; zapisnik stavbnih parcel, 15. 4. 1826.

⁴⁷ StLA, Laa. A., Antiquum VI, Leibsteuer 1527, Nr. 194, fol. 2; StLA, Meiller-Akten, K 36, XVI-W, Urbar der Kartause Seitz 1564, fol. 11r; StLA, Laa. A. Antiquum, Gruppe I, K 20, H 73, Häuserzählung 1754, CK, Nr. 188 (Seitz), 25. 4. 1754, pag. 93.

1692 in 1703? Jenže Zorko je popisan sedmi, Luka pa zadnji, deveti. Glede na to, da je imel Luka enake obveznosti kot tretji podložnik v vasi, in sicer manjše od ostalih, pri katerih so bile enake, je šlo za temu ustrezno manjšo posest.⁴⁸ Pol stoletja pozneje, leta 1754, sta tretji gospodar in zadnji, osmi, Jenže Zorko, premogla samo četrtrinsko hubo, za razliko od ostalih šestih, ki so bili vsi polzemljaki.⁴⁹ Zorkova posest, kot ji v rokah Slomškovih prednikov sledimo od leta 1754 naprej, je bila torej na prelomu iz 17. v 18. stoletje v posesti Luka Zorka, večja Janžetova pa je v naslednjega pol stoletja prešla v roke gospodarja z drugim priimkom, najverjetneje polzemljaka Petra Stanteta.

Luka Zorko je umrl pred letom 1732, saj indeks k mrliški matici ne navaja nobenega Luka s tem priimkom.⁵⁰ Skoraj brez dvoma je bil oče Slomškovega prapradedca Janeza Zorka st. (ok. 1688–1757). Kako se je imenovala Janezova žena, ne vemo, kakor tudi ne, ali je še živela leta 1732, ko se začenja indeks k mrliškemu delu matične knjige,⁵¹ in ali sta zakonca morda od tega leta naprej imela še kakšnega otroka. V indeksu k najstarejši krstni matici so namreč navedena samo krstna imena brez imen staršev krščencev.⁵² Janezov sin **Janez Zorko ml. (ok. 1720 – po 1770)**, Slomškov praded, se je najverjetneje rodil v prvi polovici dvajsetih let 18. stoletja, glede na ženino starost okoli leta 1720, lahko tudi prej, vsekakor pa pred letom 1730, saj bi bil v nasprotnem leta 1747 za poroko še premlad.

Žena Uršula Na Slemeni (ok. 1722–1802) je glede na to da, ji mrliška matica ob smrti 1. septembra 1802 pripisuje 80 let, zagledala luč sveta okoli leta 1722. Umrla je na Kamni Gori št. 1 zaradi starosti.⁵³ Goričarjev izpis iz poročne matične knjige jo imenuje samo samska (*Ursula na Slemeni lib.*) in pove, da sta oba mladoporočenca prihajala iz domače župnije.⁵⁴ V *Slomškovem rodovniku* je Goričar navedel le letnico poroke 1747 brez datuma 22. januar.⁵⁵ Prav tako je izpustil podatek, ki ga je prej objavil Kovačič, očitno po

⁴⁸ ZAC/1120, Zbirka fotokopij iz Štajerskega deželnega arhiva, Žiče, šk. 3 (181), 3/9, davčni register 1692, pag. 36–39; prav tam, šk. 4 (182), 4/10, davčni register 1703, pag. 24–26.

⁴⁹ StLA, Laa. A. Antiquum, Gruppe I, K 20, H 73, Häuserzählung 1754, CK, Nr. 188 (Seitz), 25. 4. 1754, pag. 93.

⁵⁰ NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka S.

⁵¹ Med umrlimi ženskami s priimkom Zorko bi prišle v poštev prve tri: Marija (1743), Eva (1746) in Marija (1756) (prav tam).

⁵² Prvi krščenci s priimkom Zorko so bili: Urh (1733), Marija (1739), Agata in Jera (obe 1743) (prav tam).

⁵³ NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, M 1788–1848, pag. 21.

⁵⁴ NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, zlasti nenaslovljen tipkopolis, str. 18.

⁵⁵ Goričar, *Slomšekov rodovnik*, str. 38. – V tipkopisu, starejši različici Slomškovega rodovnika, je tudi datum (NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, nenaslovljen tipkopolis, str. 44).

poročni matici, da je bila Urša hči »nekega Jožefa na Slemenu«.⁵⁶ Na Slemenih je priimek, izpeljan iz toponima Slemene, ki obsega tri današnja naselja: Stare, Zgornje in Spodnje Slemene.⁵⁷ V indeksu h krstni matici ga najdemo večkrat, od leta 1733 do 1749 osemkrat (*Na Slemenih*), žal brez navedbe krajev rojstva in imen staršev krščencev. Po sredi 18. stoletja se je iz predložne zveze razvil priimek Slemenšek, prvič izpričan v istem krstnem indeksu leta 1770 (*Slemenscheg*).⁵⁸ Istega leta sta na popisu hišnih gospodarjev in gostačev v vasi Slemene navedena dva Slemenška (*Schlemenscheg*): Boštjan na št. 1 in Blaže na št. 2, oba žička podložnika.⁵⁹ Kateri od njiju bi bil brat Uršule Zorko, ni mogoče reči z gotovostjo, lahko oba. Sodeč po indeksu h krstni matici sta se oba rodila pred letom 1732, iz indeksa k mrliški matici pa ni razvidno, kdaj sta umrla.⁶⁰ Slemene so leta 1783 pripadle novoustanovljeni župniji Špitalič (tedaj v Žičah),⁶¹ katere prva ohranjena mrliška matica se začenja šele leta 1812, ko sta bila tako Boštjan kot Blaže Slemenšek očitno že pokojna.⁶² Skoraj zagotovo je bil Uršulin brat Blaž, saj sta Blaž in Marija Na Slemenih botrovala prvima otrokoma zakoncev Zorko, rojenima v letih 1748 in 1750.⁶³

Uršulin oče **Jožef Na Slemenih** je nedvomno identičen z Jožefom, ki je po indeksu k mrliški matici preminil leta 1752 in je naveden s priimkom ali topografsko oznako Slemene.⁶⁴ Njegovo ime srečamo tudi 29. januarja 1759 ob poroki sina Andreja v sosednji vojniški župniji, ko je ta označen kot sin pokojnega Jožefa Na Slemenah (*na Slemenah*) iz župnije Črešnjice.⁶⁵ Kaj dokazuje Jožefovo istovetnost? Prvič, je edini v 18. stoletju umrli Jožef s tem priimkom, drugič, kot lahko povzamemo iz izpisa iz poročne matice, je bil ob hčerkinu poroki leta 1747 še živ, in tretjič, leta 1759 je označen kot pokojni. Poleg tega je bilo ime Jožef v njegovem času na kmetih še redko. Njegovo rojstvo lahko z veliko verjetnostjo postavimo v čas pred letom 1700. Ime Jožefove žene in

⁵⁶ Kovačič, *Služabnik božji*, str. 15.

⁵⁷ *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 306–307, 341 in 349.

⁵⁸ NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka S.

⁵⁹ NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770.

⁶⁰ NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka S.

⁶¹ Prim. Mlinarič, *Kartuziji Žiče*, str. 455–456.

⁶² NŠAM, Župnija Špitalič, Matične knjige, M 1812–1900.

⁶³ NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, nenaslovljen tipkopis, str. 18.

⁶⁴ NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka S.

⁶⁵ NŠAM, Župnija Vojnik, Matične knjige, P 1684–1784, s. p.

Uršuline matere pa se prejkone skriva med ženskami s priimkom Na Slemeni in podobno, navedenimi v mrliškem indeksu od leta 1732 naprej.⁶⁶

Ker je terezijanski kataster za posest kartuzije Žiče nepopoln,⁶⁷ vemo o Jožefovi posesti zelo malo. Tudi vprašanje, na kateri slemenski kmečki domačiji se je rodila Slomškova prababica Uršula, hči Jožefa Na Slemeni, ni ravno naj-mehkejši oreh. Popis hiš žičke posesti iz leta 1754 pozna na Slemenu (*Sleme-ne*) sedem podložnikov, od tega enega celozemljaka, štiri polzemljake, enega tričetrtzemljaka in enega četrtzemljaka. Edini s priimkom Na Slemeni je bil polzemljak Štefan (*Stephan Na Slemene*), naveden na petem mestu, edini Blaž pa Blaže Podgoršek (*Blasche Podgorscheg* [sic!]), celozemljak, popisani prvi.⁶⁸ S pomočjo mlajših virov je mogoče razvozlati, da je bil Blaže Podgoršek identi-čen z Blažetom Slemenškom. Cela huba na Slemenu se je namreč med letoma 1754 in 1770 razdelila na dva dela, kar lepo pokažeta jožefinski in franciscej-ski kataster, v katerih so parcele dveh sosednjih gospodarjev iz istega zaselka Zgornje Slemene (*Ober Slemene*) med seboj pomešane.⁶⁹ Leta 1770 je na hišni številki 1 živel in gospodaril Boštjan Slemenšek (*Schlemenscheg Bastian*), na hišni št. 2 pa Blaže Slemenšek (*Schlemenscheg Blasche*), ki ga je pozneje za-menjal Gregor, čigar ime je bilo pripisano, obe posesti pa, tako kot vse na Slemenah, podložne Žičam.⁷⁰ Jožefinski kataster iz druge polovice osemde-setih let ima na Zgornjih Slemenah št. 1 še vedno Boštjana Slemenška (*Sebast: Slemenscheg*), na št. 2 pa Blažetovega naslednika Gregorja. Ta je pri prvi po-pisani parceli imenovan Gregor Slemenšek (*Gregor Slemenscheg*), nakar je v nadaljevanju dosledno označen kot Gregor Podgoršek (*Podgorscheg*).⁷¹ Ravno to je bil čas od države zaukazane ustalitve priimkov, Gregorjev dvojni pri-imek pa dokaz za njegovo identiteto in relikv dotedanjega stanja, ko so hišna imena Na Slemeni, Slemenšek in Podgoršek še nihala. Blažetov predhodnik

⁶⁶ Umrle ženske osebe s tem priimkom so bile: Marija (*v Slemeni Maria*), umrla leta 1743, Ana (*in Slemene Anna*), umrla 1744, Jera (*Slemene Gertrud*), umrla 1774, Marija (*na Slemeni Maria*), preminila 1778, Marija (*Slemenschegg Maria*) z letnico smrti 1779 in Marija (*Slemenschegg Maria*), ki je umrla leta 1781 (NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka S).

⁶⁷ StLA, Maria-Theresianischer Kataster, K 47, Cillier Kreis, Herrschaften, Nr. 167, Stift Seitz.

⁶⁸ StLA, Laa. A. Antiquum, Gruppe I, K 20, H 73, Häuserzählung 1754, CK, Nr. 188 (Seitz), 25. 4. 1754, pag. 92–93.

⁶⁹ ARS, AS 1110, Jožefinski kataster za Štajersko, fasc. 305, Okrajna gosposka Žiče, št. 6, davčna občina Slemene, napoved, ledina IV Zgornje Slemene (IV Ried Ober Slemene). – ARS, AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 435, k. o. Slemene, mapni list IV; zapisnik zemljiških parcel, 15. 4. 1826; zapisnik stavbnih parcel, 15. 4. 1826.

⁷⁰ NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770.

⁷¹ ARS, AS 1110, Jožefinski kataster za Štajersko, fasc. 305, Okrajna gosposka Žiče, št. 6, davčna občina Slemene, napoved, ledina IV Zgornje Slemene (IV Ried Ober Slemene).

Jožef, umrl leta 1752, se je imenoval Na Slemeni, Blaže tudi še tako,⁷² sicer pa že Podgoršek (1754) in Slemenšek (1770), njegov naslednik Gregor pa praviloma Podgoršek, medtem ko je na Boštjanovi polovici medtem razdeljene hube ostal priimek Slemenšek. V indeksu h krstni, poročni in mrliški matici se priimek Podgoršek prvič pojavi šele pri krščencu leta 1757 in nato redno.⁷³

Boštjan in Gregor sta bila skoraj brez dvoma brata, manj verjetno stric in nečak, oba pa sinova Blažeta Na Slemeni, v virih imenovanega tudi Slemenšek in Podgoršek. Njihovo sorodstveno razmerje bi potrdila izgubljen prva črešnjiška matična knjiga 1732–1788, skupna za krste, poroke in smrti. Iz indeksa lahko razberemo le, da se je Gregor Na Slemeni rodil leta 1741 ter kdaj so se omenjeni možje ali njihovi soimenjaki poročili: Boštjan (*Sebastian Na Slemeni*) leta 1752 z Marijo Panžič, Blaž Podgoršek leta 1767 z Uršulo Brecl (druga poroka, če gre za našega Blažeta), Blaž Slemenšek leta 1782 z Marijo Kračun (potencialna tretja poroka istega Blaža), Gregor Podgoršek pa leta 1780 z Marijo Zorko.⁷⁴ O Štefanu Na Slemeni, gospodarju polovične hube leta 1754, v indeksu ni sledu,⁷⁵ kot tudi ne v popisu hiš leta 1770, na katerem v vasi Slemene ni nobenega Štefana, ne s tem ne z drugim priimkom.⁷⁶

Kakšen je bil najverjetnejši razvoj cele kmetije na Slemenu? Priimek Slemenšek je ostal pri domačiji na Zgornjih Slemenah s hišno št. 1, pri tisti od obeh v istem zaselku, ki je nastala prva in je bila »matični dom« Slemenškovih, prej označevanih s priimkom Na Slemeni. Slomškova prababica Uršula je prišla na svet tukaj kot hči leta 1752 umrlega Jožefa Na Slemeni. Njen brat Blaže, Jožefov naslednik na celi hubi, je najprej pred letom 1770 prepustil polovico hube sinu Boštjanu (najverjetneje rojenemu še pred letom 1732, ko se začinja krstni indeks), ki je ostal na prvotnem domu s hišno št. 1 (od oštevilčenja 1770 naprej). Na polovici, ki si jo je Blaže pridržal in tu postavil domačijo s hišno št. 2, pa je za njim zagospodaril mlajši sin Gregor, rojen leta 1741, poznejši Gregor Podgoršek.

Ob nastanku franciscejskega katastra, leta 1825, je na št. 1 na Zgornjih Slemenah živel gospodar Jožef Slemenšek, medtem ko je bil na št. 2 gospodar Jurij Podgoršek. Na katastrski mapi je pri tej domačiji, le lučaj oddaljeni od Slemenškove, navedeno ime domačije (*Podgorschegg*), ki bi se lahko nanašalo

⁷² Blažev naslednik Gregor, najverjetneje njegov sin, je v indeksu h krstni matici leta 1741 naveden s priimkom Na Slemeni (NŠAM, Župnija Črešnjevnice, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka S).

⁷³ Prav tam, črka P.

⁷⁴ Prav tam, črka S.

⁷⁵ V indeksu ni ne Štefanove poroke ne smrti, in sicer niti pred letom 1783 niti po tem letu, ko so Slemene pripadle župniji Špitalič (prav tam).

⁷⁶ NŠAM, Župnija Črešnjevnice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770.

tudi na celotni zaselek. Obe domačiji sta bili v celoti leseni, Slemenškova s stanovanjsko hišo in gospodarskim poslopjem (stavb. št. 124 in 125), Podgorškova pa s stanovanjskim in dvema gospodarskima poslopjema (stavb. št. 117), pri čemer ji je na samoti jugovzhodno od domačije pripadalo še leseno stanovanjsko poslopje z isto hišno št. 2 (stavb. št. 118), verjetno namenjeno bivanju prejšnjega gospodarja, preužitkarja.⁷⁷

Sredi 18. stoletja, ko je Slomškova prababica Uršula zapustila rodni dom in se omožila k Janezu Zorku na Kamno Goro, je torej v raztresenem naselju Slemene obstajalo sedem domačij, podložnih bližnji kartuziji v Žičah, kot jih prikazuje popis hiš iz leta 1754.⁷⁸ V celotni soseski (*Slemene gegend*), ki je vključevala tudi današnje Stare Slemene, je ob hišnem oštevilčenju leta 1770 stalo 26 stanovanjskih poslopij, med katerimi so bili žički samostan (h. št. 24) s pripadajočimi hišami – sodarjevo (št. 25), pristavo (št. 26) in gostiščem (št. 21).⁷⁹ Domačija Na Slemenu, razdeljena med letoma 1754 in 1770 na dva dela (h. št. 1 in 2), je spadala k Zgornjim Slemenam in bila tako rekoč sosedna samostana, do katerega se je bilo treba spustiti po soteski potoka Soješka voda.⁸⁰ Zgornje Slemene so sicer razloženo naselje na dolgem apniškem slemenu, ki se vleče vse od Vojnika do Lipoglava ob železniški progi Celje–Maribor, močno hribovit svet z manj rodovitno zemljo in številnimi vinogradi na prisojeh.⁸¹

Sklepati je mogoče, da je domačija Na Slemenu nastala še v srednjem veku, a ji je po virih razmeroma težko slediti. Po žičkih davčnih registrih s preloma iz 17. v 18. stoletje je bilo na Slemenah šest podložnikov. Njihove obveznosti ustrezajo velikosti posesti, kot jo navaja pol stoletja mlajši popis hiš iz leta 1754, ki ima enega podložnika več, in to zadnjega, Železnika, s polovično hubo. V letih 1692 in 1703 je imel po davčnih registrih največje obveznosti prvi slemenski podložnik **Martin Na Slemeni** (1692: *Martin na Slemenj*, 1703: *Martin Nä Slemenj*). Pravi priimek, in sicer Redek, je premogel samo zadnji, šesti, drugi pa so označeni z imenom in očetovim imenom. Leta 1754 je bil takšen samo še četrti, četrtezemljak Boštjan, Jurijev sin, na čigar posesti je v letih 1692 in 1703 presenetljivo navedeno enako ime (*Wastian des Jurj Sohn*).⁸²

⁷⁷ ARS, AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 435, k. o. Slemene, mapni list IV; zapisnik zemljiških parcel, 15. 4. 1826; zapisnik stavbnih parcel, 15. 4. 1826.

⁷⁸ StLA, Laa. A. Antiquum, Gruppe I, K 20, H 73, Häuserzählung 1754, CK, Nr. 188 (Seitz), 25. 4. 1754, pag. 92–93.

⁷⁹ NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770.

⁸⁰ Ruševine žičke kartuzije spadajo danes v naselje Stare Slemene (*Krajevni leksikon Slovenije*, str. 306–307).

⁸¹ *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 349.

⁸² Gospodarji domačij, ki so tu označene s številkami 1–7, so si sledili takole. 1) 1692 in 1703 Martin Na Slemeni, 1754: Blaže Podgoršek na celi hubi; 2) 1692 in 1703: Jernej Tomažev

Martin Na Slemeni iz let 1692 in 1703 je prvi znani slemenski podložnik s tem priimkom. Potrjeno je bil gospodar cele hube, kjer se je okoli leta 1722 rodila Slomškova prababica Uršula Na Slemeni, zelo verjetno njen ded, lahko pa tudi nesorodnik, če se je na posesti medtem zamenjala družina in so novega naseljenca tako kot prejšnje začeli označevati po Slemenu, hišnem imenu. Glede na to, da njegovega imena ni v indeksu k mrlškemu delu prve črešnjiške matične knjige, je umrl pred letom 1732.⁸³

Pred njim ne poznamo nobenega gospodarja s priimkom Na Slemeni. Na Slemenah ki se prvič omenjajo v Otokarjevem deželnoknežjem urbarju iz let 1265–67 (*in Vierst*), je bilo tedaj prav toliko kmetij (predia) kot konec 17. stoletja, tj. šest, vendar je toponim vključeval tako Spodnje kot Zgornje Slemene;⁸⁴ na Starih Slemenah (*in Virst*) so leta 1301 izpričane štiri tedaj Žičam podeljene kmetije (*mansos*).⁸⁵ Popis glavarine za Žiče iz leta 1527 Slemen ne vključuje.⁸⁶ V okviru urada Škedenj (*Ambt Poding*), a brez navedbe posameznih naselij, jih najdemo 15 let pozneje v imenjski cenitvi žičke kartuzije iz leta 1542. Gašper Na Slemenu s celo hubo je tu naveden kot *Casper am Furst* (dve mesti naprej najdemo podložnika z imenom Mate Redek, čigar priimek je na Slemenah dokumentiran tudi od leta 1692 naprej)⁸⁷ in bi bil lahko najstarejši izpričani prednik Uršule Na Slemeni. Toda generacijo pozneje v žičkem urbarju iz leta 1564 na Slemenah (*Am Fierst*) ni nobenega podložnika, ki bi se imenoval po Slemenu. Vseh je bilo sedem, od tega štirje s priimki, prvi s priimkom Redek (*Retekkh*),⁸⁸ kar prejkone pomeni, da so popisovali v ravno obrnjenem zaporedju kakor konec 17. stoletja, ko je Redek naveden zadnji. Če je tako, bi leta 1564 na poznejši Slemenškovi kmetiji sedel bodisi Jurko Luker,

sin, 1754: Jakob Breznik na polovični hubi; 3) 1692 in 1703: Primož, Janžetov sin, 1754: Pongrac Pristovnik na tričetrtinski hubi; 4) 1692, 1703 in 1754: Boštjan, Jurijev sin, 1754: na četrtinski hubi; 5) 1692 in 1703: Gašper, Tomažev sin, prej Nikolaj, Andrejev sin, 1754: Štefan Na Slemeni (*Na Slemene*) na polovični hubi; 6) 1692: Ožbolt Redek, prej Boštjan, 1703: Primož na Slemeni na posesti Ožbolta Redka (*von Oßwaldt Redäckh*), 1754: Peter Redek na polovični hubi; 7) 1692 in 1703: ne obstaja, 1754: Andrej Železnik na polovični hubi. ZAC/1120, Zbirka fotokopij iz Štajerskega deželnega arhiva, Žiče, šk. 3 (181), 3/9, davčni register 1692, pag. 40–42; prav tam, šk. 4 (182), 4/10, davčni register 1703, pag. 27–28: StLA, Laa. A. Antiquum, Gruppe I, K 20, H 73, Häuserzählung 1754, CK, Nr. 188 (Seitz), 25. 4. 1754, pag. 92–93.

⁸³ NŠAM, Župnija Črešnje, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka S.

⁸⁴ Blaznik, *Slovenska Štajerska*, str. 293.

⁸⁵ Prav tam; Mlinarič, Kartuziji Žiče, str. 71.

⁸⁶ StLA, Laa. A., Antiquum VI, Leibsteuer 1527, Nr. 194. Prim. Koropec, Slovenski del Štajerske, str. 233–234.

⁸⁷ StLA, Laa. A., Antiquum I, Gülterschätzungen 1542, 35/511, fol. 12v.

⁸⁸ StLA, Meiller-Akten, K 36, XVI-W, Urbar der Kartause Seitz 1564, fol. 11v–12r.

ki je naveden kot šesti, bodisi Rupert, naslednik pokojnega Gregorja Berbriha, popisan kot zadnji, sedmi.⁸⁹

Priimek Na Slemeni, ki je nemara v virih kdaj nastopil samo kot priložnostna oznaka, je torej nastal razmeroma pozno, vsekakor po letu 1564, ko ga ni še nikjer v urbarju žičke kartuzije, in pred letom 1692, ko ga srečamo na domačiji tri desetletja pozneje, okoli leta 1722 rojene Slomškove prababice Uršule Na Slemeni. Ne vemo, kako se je prenašal in ali so vsi njegovi nosilci izvirali iz istega rodu. Lahko pa z gotovostjo zapišemo, da je Slomškova babica Uršula, hči leta 1752 umrlega Jožefa Na Slemeni, odraščala na celi hubi na Zgornjih Slemenah, kjer je leta 1754 gospodaril (njen brat) Blaže, v popisu hiš označen kot Podgoršek.

Tako, kot je štetje hiš iz leta 1754 zanesljiv vir o Uršulinem rodnem domu, je hkrati najzgodnejši vir o gospodarjenju njenega moža **Janeza Zorka mlajšega, Slomškovega pradedu s Kamne Gore**, s katerim je bila Uršula poročena od leta 1747. Kot smo videli, štetje navaja Janeza Zorka s klicnim imenom Jenže. Žal ne vemo, kdaj je umrl, in nimamo podatka o njegovi starosti ob smrti. Čeprav naj v mrliški matici ne bi bilo vrzeli, saj si leta sledijo kontinuirano, kar nekaj smrti v njej potrjeno manjka, kar priča o pomanjkljivem vpisovanju pokopov.⁹⁰ V indeksu k črešnjiški mrliški matici ni nobenega Janeza Zorka,⁹¹ ker je Slomškov praded bodisi preminil drugje bodisi je vpis njegove smrti pomotoma izostal. Vsekakor je bil še živ 17. oktobra 1770, ko je datiran seznam hiš črešnjiške župnije po tistega leta uvedenih hišnih številkah in z navedbo pripadnosti zemljiškim gospodvom. Na Kamni Gori s 13 hišnimi številkami (od tega tremi praznimi hišami) je kot prvi naveden Janez Zorko (*Sorkho Johann*) s št. 1. Prvih devet hišnih števil je pripadalo žički kartuziji, številke od 10 do 13 pa nekemu Petru Zorku (po mrliškem indeksu je umrl leta 1779)⁹² kot zemljiškemu gospodu (!); od tega je imel sam dve hiši (št. 10 in 11, prvo prazno), št. 12 in 13 pa sta navedeni kot pristava (*Mayerhoff*) in gumno (*donnstuben*) žičke kartuzije.⁹³ Ime Janeza Zorka je bilo pozneje prečrtano in nadomeščeno z imenom njegovega sina Jurija (*Georgius*). Kdaj približno so vpisali spremembo gospodarjevega imena, posredno pričajo nova imena pri

⁸⁹ Podložniki na Slemenah so si sledili takole: Gregor Redek (*Gregori Reteckh*), Rupert, Gašperjev sin (*Rupertus Gaspari Sun*), Primož, Gašperjev sin (*Primus Gaspari Sun*), Martin Zupan oziroma župan (*Martin Supan*), Blaž Cesta/Cešta (*Blasius Zesphta*), Jurko Luker (*Iurco Lucer*) in *Rupertus q[uondam] Gregori Berbrich*.

⁹⁰ Gl. op. 94.

⁹¹ NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka S.

⁹² Prav tam.

⁹³ NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770. – Pri št. 12 in 13 gre gotovo za pomoto in sta v resnici pripadali žički kartuziji.

osmih gospodarjih, zapisana sočasno, z enako pisavo in črnilom. Pripisi novih imen gospodarjev namesto starih niso mogli nastati pred letom 1788, ko je dokumentirana smrt zadnjega, 57-letnega Blaža Macuha iz Brdc. Ni mogoče reči, ali je Slomškov praded Janez Zorko ml. umrl pred ali za Macuhom.⁹⁴ Vsekakor v letih 1787–89, ko je nastal jožefinski kataster, ni bil več gospodar, ampak ga je pred tem nasledil sin Jurij.⁹⁵ Žena Uršula je, kot rečeno, preminila leta 1802 v domači hiši in je za tiste čase dočakala visoko starost, saj ji mrliška matica daje 80 let. Škof Slomšek je torej prvi dve leti še imel živo eno od štirih prababic. Ni izključeno, da ga je ta videla, prav verjetno pa je zanj vedela.

Zakon **Janeza in Uršule Zorko** ni bil med najrodovitnejšimi, saj je Goričar našel v krstni matici le štiri krste otrok in ugotovil obstoj še enega, nevpisanega. Če upoštevamo, da se je mati Uršula poročila pri približno petindvajsetih, je rojevala do 35. leta. Krsti otrok so si sledili takole: 2. aprila 1748 Marije, 3. marca 1750 Jere, 5. marca 1755 Slomškovega deda Gregorja in 11. decembra 1757 Lucije. Goričar je ugotavljal, da se je peti otrok, najstarejši sin Jurij, poznejši naslednik, ki ga v krstni matici in indeksu pogrešamo, rodil med letoma 1750 in 1755. O njegovem krstu je izrazil domnevo, da so ga zaradi odsotnosti domačega župnika odnesli h krstu v kakšno sosedno župnijo.⁹⁶ O tem, da je bil Jurij res Janezov sin, priča poročna matica. Ker se je oženil že leta 1773⁹⁷ – v poroko bi ga utegnili siliti morebitna očetova smrt – se je bolj verjetno rodil bližje letu 1750. Datum rojstva 5. marec 1755, ki ga zanj navaja leta 1824 status animarum, ko je bil v domači hiši že preužitkar pri zetu in hčerki,⁹⁸ je takratni župnik pač povzel po krstni matici. Pri tem je uporabil krstne podatke brata Gregorja misleč, da je ime Gregorius pomota namesto pravilnega Georgius.⁹⁹

⁹⁴ Prečrtana in zamenjana so imena naslednjih gospodarjev: Janeza Zorka s Kamne Gore, Valentina Šeliha in Blaža Macuha iz Podgorja, Simona Gnidca in Gregorja Vidca iz Brdc ter Blaža Slemenška, Matije Redka in Urbana Hribernika s Slemen. V indeksu k mrliški matici 1732–1788 najdemo sicer le smrti štirih od osmih: Urbana Hribernika leta 1774 ter dveh Matij Redkov leta 1777 in 1780 (NŠAM, Župnija Črešnjice, Maticne knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka S), Blaž Macuh pa je umrl 5. septembra 1788 (NŠAM, Župnija Črešnjice, Maticne knjige, M 1788–1848, pag. 1).

⁹⁵ ARS, AS 1110, Jožefinski kataster za Štajersko, fasc. 305, Okrajna gosposka Žiče, št. 6, davčna občina Slemene, napoved, ledina II Kamna Gora (II Ried Steinberg).

⁹⁶ Goričar, *Slomškov rodovnik*, str. 36. – Kot Jurijevi prvi krstni župniji bi prišli v poštev vojniška in konjiška, kjer pa potrjeno ni bil vpisan v krstni matici (NŠAM, Župnija Vojnik, Ind R 1730–1828, pag. 35; Župnija Slovenske Konjice, Ind R 1738–1756, s. p.; Ind R 1755–1761, s. p.).

⁹⁷ NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, nenaslovljen tipkopis, str. 18.

⁹⁸ NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, status animarum 1824, s. p.

⁹⁹ O župnikovi zamenjavi imen Georgius in Gregorius je sklepal tudi Goričar (NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, Goričarjevo pismo Kovačiču 9. 1. 1937).

Po naslednji knjigi status animarum pa naj bi se Jurij Zorko rodil leta 1750.¹⁰⁰ Ko je 22. novembra 1830 umrl, mu mrliška matica daje 75 let,¹⁰¹ kar postavlja njegovo rojstvo v leto 1755. Zelo težko bi bila Jurij in Gregor brata dvojčka. To bi pomenilo, da je krščevalec pozabil vpisati Jurijev krst in da se je fant oženil pred dopolnjenim 18 letom. Zorkovim otrokom so botrovali različni ljudje, ki niso bili vsi sosedje, ampak so prihajali tudi iz bližnjih vasi, najsi je šlo za sorodnike ali prijatelje. Prvima hčerkama sta, kot rečeno, šla za botra (sorodnika) Blaž in Marija Na Slemeni, Gregorju Jožef Pušnik in Marija Podgoršek, najmlajši hčerki pa Blaž Podgoršek in Magdalena Kolar. Blaž Podgoršek je istoveten z Blažem Na Slemeni, kot je ta imenovan v popisu hiš leta 1754.¹⁰²

Sin Jurij se je poročil prvi, in sicer 17. januarja 1773 z nekaj let starejšo Elizabeto, hčerko Matevža Verbuča, doma iz sosednjega Sojeka.¹⁰³ Na četrtinski kmetiji na Kamni Gori se priimek Zorko ni nadaljeval v naslednjo generacijo, saj so vsi Jurijevi sinovi pomrli, tako da je posest prešla na zeta Lenarta Plešnika.¹⁰⁴ O Jurijevih in Gregorjevih treh sestrah, Mariji, Jeri in Luciji, ni znanega nič določnejšega. Prav mogoče je, da sta prvi dve umrli še v otroštvu oziroma mladosti, Marija leta 1756 in Jera 1769, če sta identični z umrlima osebama iz indeksa k mrliški matici. Marija bi lahko leta 1780 postala nevesta Gregorja Podgorška, kar bi pomenilo, da se je pri 32-ih poročila s svojim sedem let starejšim bratrancem z Zgornjih Slemen, sinom Blažeta Na Slemeni, Slemenška oziroma Podgorška. Lucija pa se po vsej verjetnosti odpravila za kruhom drugam, saj njene smrti v črešnjiški župniji ni zaslediti, tako kot ne njene in Jerine poroke.¹⁰⁵

¹⁰⁰ NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, status animarum 1825–1834, s. p.

¹⁰¹ Prav tam, Matične knjige, M 1788–1848, pag. 59.

¹⁰² Goričar v tipkopisu pomotoma navaja priimek botra Pušnika kot Brošnik (NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, nenaslovljen tipkopis, str. 18). Po popisu hiš iz leta 1770 sta Pušnik in Kolar živela na Kamni Gori, priimek Podgoršek pa je izpričan v Črešnjicah in na Slemenah (NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770).

¹⁰³ O poroki: NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, nenaslovljen tipkopis, str. 18. – Matevž Verbuč je leta 1770 izpričan kot gospodar hiše št. 10 v Sojeku, pri kateri je bilo pozneje pripisano »Lehr« (NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770). Umrli je leta 1783; poročil se ni v domači župniji, vsaj ne po letu 1732; Elizabeta se je rodila leta 1747 (NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka W).

¹⁰⁴ NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, nenaslovljen tipkopis, str. 18.

¹⁰⁵ NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849).

Slika 4: Kamna Gora na franciscejski katastrski mapi leta 1825 (ARS, AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 435, k. o. Slemene, mapni list IV). Zorkovo domačijo na skrajnem severnem koncu vasi (stavb. parc. 57) je sestavljala ena sama lesena stavba, hkrati stanovanjsko in gospodarsko poslopje.¹⁰⁶

Slika 5: Spomeniško zaščiteno napol zidano gospodarsko poslopje na mestu nekdanje domačije Zorkovih na Kamni Gori je po vsem sodeč nastalo po letu 1825 (foto: B. Golec, november 2022).¹⁰⁷

¹⁰⁶ ARS, AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 435, k. o. Slemene, zapisnik stavbnih parcel, 15. 4. 1826.

¹⁰⁷ RKD, EŠD 19106 (<https://gisportal.gov.si/portal/apps/webappviewer/index.html?id=df5b0c8a300145fda417eda6b0c2b52b> – dostop november 2022).

Za Slomškovega deda Gregorja tako doma ni bilo prostora. In ker si kot četrtezemljakov mlajši sin ni mogel obetati večje dediščine, tudi pri izbiri neveste ni imel prav veliko možnosti. Ali bi postal hlapec ali pa se je moral zadovoljiti s priletno vdovo, ki je imela vsaj kajžo. Še preden je dopolnil 22 let, se je 20. januarja 1777 oženil z veliko starejšo Agato, vdovo Gregorja Pintarja iz Brdc. Vpis v poročni matici, znan le iz Goričarjevega prepisa, ne navaja njune starosti kot tudi ne Agatinega dekliškega priimka, ampak samo imeni poročnih prič, Gregorja Šeliha in Janeza Petka.¹⁰⁸ S pomočjo znanega popisa hiš iz leta 1770 prepoznamo v Šelihu gospodarja na Kamni Gori št. 8, torej ženinovega sovaščana, v Petku pa gospodarja v Brdcah št. 3, sovaščana neveste.¹⁰⁹

Brdce, rojstna vas Slomškove matere, leži v ozki dolini pod Konjiško goro in na sosednjih pobočjih, kjer stojijo raztresene vinogradniške in druge domačije,¹¹⁰ kakršna je bila tudi domačija Pintarjevih na jugovzhodu vasi. Kmetovanje je bilo tedaj skromno, kot je tudi danes, življenje v drugi polovici 18. stoletja težko, a glede na nižjo lego in nekaj ravnine lažje kakor na Kamni Gori.

Kot rečeno, je Goričar razrešil zadrego, zakaj v črešnjiški krstni matici ni vpisov krstov obeh Zorkovih hčera, Slomškove matere Marije in tete Marjete. Vpisani sta bili namreč kot hčerki Gregorja Pintarja, pod hišnim imenom materine kajže, ne pod očetovim podedovanim priimkom. Krstna matica daje tako vtis, kot da bi še bil živ prejšnji gospodar Gregor Pintar, Agatin prvi mož, ki pa je umrl 30. aprila 1776 v Brdcah št. 8, star 52 let (rojen okoli 1724). Videli smo, da se je duhovnik obakrat uštel tudi pri imenu matere, ki ga je prvič zapisal kot Neža (*Agnes*) in drugič kot Marija (*Maria*). Hči Marija, Slomškova mati, je bila krščena 27. maja 1779, mlajša Marjeta pa dve leti pozneje, 14. junija 1781.¹¹¹ Obema je botroval Luka Grabenšek, prvi sestri skupaj z Nežo Kalšek in drugi z Jero Kalšek. Medtem ko je priimek Kalšek tedaj živel na Kamni Gori št. 3¹¹² in je šlo pri obeh botrah skoraj gotovo za nekdanji sosed, morda tudi sorodnici Gregorja Zorka, ni v župniji Črešnjice v tem času ne duha ne sluha o Grabenških.¹¹³ Boter Luka Grabenšek bi bil težko kakšen hlapec ali gostač, ki bi ga na vrat na nos kar dvakrat sneli za botra, ampak je moral priti od drugod in biti tesneje povezan s staršema obeh krščenk. Njegov

¹⁰⁸ NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, nenaslovljen tipkopis, str. 19.

¹⁰⁹ NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770.

¹¹⁰ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 563–564; *Krajevni leksikon Slovenije*, str. 80.

¹¹¹ NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXXVI-B-1, Slomškov rodovnik, nenaslovljen tipkopis, str. 19.

¹¹² NŠAM, Župnija Črešnjice, šk. 1, popis hiš, 17. 10. 1770.

¹¹³ Prav tam; NŠAM, Župnija Črešnjice, Matične knjige, Ind RPM 1732–1852 (R 1732–1832, P 1732–1852 in M 1732–1849), s. p., črka G.

priimek je potencialna sled do identitete Agate Zorko, vdove Pintar, katere izvora Goričar ni mogel ugotoviti.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko

AS 1110, Jožefinski kataster za Štajersko

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

Dvojniki matičnih knjig: Črešnjice

NŠAM 3005, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton

Župnijski arhivi: Črešnjice, Dramlje, Loče pri Poljčanah, Maribor – Sv. Magdalena, Nova Cerkev, Ponikva, Slovenske Konjice, Šentjur pri Celju Vitanje, Vojnik, Vuzenica.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

Laa. A. = Landschaftliches Archiv

Meiller Akten

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

ZAC/0007, Zbirka urbarjev

ZAC/1031, Zbirka zemljiških knjig

ZAC/1120, Zbirka fotokopij iz Štajerskega deželnega arhiva

Literatura in objavljeni viri

Blaznik, Pavle: *Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500*. 2 N–Ž. Maribor: Obzorja, 1988 (Historična topografija Slovenije II).

Golec, Boris: Terezijanske reforme: gibalno sprememb občutka pripadnosti in povezanosti ter identitet v slovenskem prostoru. *Marija Terezija. Med razsvetljenjskimi reformami in zgodovinskim spominom* (ur. Miha Preinfalk in Boris Golec). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa; Založba ZRC, 2018, str. 195–216.

Goričar, Maks: *Slomškov rodovnik*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila, 1938.

Grdina, Igor: *Ipavci. Zgodovina slovenske meščanske dinastije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.

Keber, Janez: *Leksikon priimkov*. Celje: Društvo Mohorjeva družba, Celjska Mohorjeva družba, 2021.

Koropec, Jože: Slovenski del Štajerske v davčnem seznamu glavarine leta 1527. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 59, NV 24, 1988, št. 2, str. 216–277.

Kovačič, Fran: *Služabnik božji Anton Martin Slomšek knezoškov lavantinski*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1934.

Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga. Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.

Mlinarič, Jože: *Kartuziji Žiže in Jursklošter. Žička kartuzija ok. 1160–1782. Jurskloštrska kartuzija ok. 1170–1595*. Maribor: Obzorja, 1991.

Ožinger, Anton: *Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiakonata goriške nadškofije 1751–1773*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.

Santonino, Paolo: *Popotni dnevniki* (prevedel Primož Simoniti). Celovec–Dunaj–Ljubljana: Mohorjeva družba v Celovcu, 1991.

Schmutz, Carl: *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark. Vierter Theil Si–Z*. Gratz: Verlag Kienreich, 1823.

Stegenšek, Avguštin: *Konjiška dekanija*. Maribor: samozaložba, 1909 (Umetniški spomeniki Lavantinske škofije. Drugi zvezek).

Umek, Ema (ur.) – Kos, Janez (ur.): *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije*. Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1972 (Vodniki, 1. zvezek).

Umek, Ema (ur.) – Kos, Janez (ur.): *Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije*. Ljubljana: Skupnost arhivov Slovenije, 1975 (Vodniki, 2. zvezek).

Veliki atlas Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.

Vidmar, Luka (ur.): *Leksikon cerkva na Slovenskem. Škofija Celje. Dekanija Nova Cerkev*. Celjska Mohorjeva družba, Celje, 2006.

Drugi viri

RKD = Register kulturne dediščine

KORENINE ŠKOFA SLOMŠKA PO MATERINI STRANI

Povzetek

Prispevek obravnava prednike lavantinskega škofa blaženega Antona Martina Slomška (1800, Slom pri Ponikvi – 1862, Maribor), o katerih je bilo doslej znanega zelo malo. Dva duhovnika, prelat in zgodovinar Franc Kovačič in tem bolj Maks Goričar, sta se v tridesetih letih 20. stoletja nemalo namučila tako z rekonstrukcijo Slomškovega rodovnika po očetu – matične knjige župnije Ponikva so namreč leta 1782 v celoti zgorele – kakor po materi, rojeni v župniji Črešnjice pri Frankolovem, kjer so se matice začenjale pozno, leta 1732. Za povrh sta bili škofova mati Marija Zorko (1779–1816) in njena edina prava sestra Marjeta vpisani v krstno matično knjigo z drugim priimkom, Pintar, kot se je njuna mati pisala v prejšnjem zakonu.

Marija Zorko se je rodila v skromnih razmerah na kajži v vasi Brdce, kamor se je njen oče Gregor Zorko (1755–1844) priženil k veliko starejši vdovi Agati Pintar (ok. 1738–1798). Priimek Zorko je v hribovski vasi Kamna Gora, kjer se je Gregor rodil na četrtinski kmetiji in ki spada v isto črešnjiško župnijo, dokumentiran že leta 1527, zaradi slabo ohranjenih virov pa je rodbini Zorko mogoče kontinuirano slediti šele od Gregorjevega konca 17. stoletja rojenega deda naprej. Gregorjeva mati Uršula s priimkom Na Slemeni (iz tega se je pozneje razvil priimek Slemenšek) je izvirala s cele kmetije v raztreseni vasi Zgornje Slemene, kjer je njen priimek dokumentiran od konca 17. stoletja naprej. Rodbini Zorko in Na Slemeni sta bili podložni bližnji kartuziji Žiče, pod katero je spadala tudi Pintarjeva kajža v Brdcah, kjer se je rodila Slomškova mati Marija.

Končno je uspelo izslediti najverjetnejši izvor Slomškove babice Agate (ok. 1738–1798), prvič poročene Pintar, ki je bila kar okoli 17 let starejša od svojega drugega moža Gregorja Zorka. Kot vse kaže, se je prvič poročila najpozneje leta 1755 (v tem letu se je Gregor šele rodil!) v domači župniji Ponikva, od koder jo je prvi mož Gregor Pintar (ok. 1724–1776) pripeljal na svojo kajžo v vasi Brdce v sosednji župniji Črešnje. Njuna poroka namreč ni vpisana v poročni matici ne v črešnjiški ne v kateri drugi sosednji župniji Črešnje, starejše matice župnije Ponikva pa so uničene. Agata je po vsej verjetnosti odrasla v vasi Straža v kajžarski družini Graben oziroma Grabenšek, podložni gospodstvu Zalog pri Žalcu. Do takšnega sklepa je privedel naslednji ključni podatek: krstni boter njenima hčerkama iz drugega zakona je bil Luka Grabenšek s Straže, zelo verjetno njen brat. Leta 1754 je na tej kajži gospodaril Peter Graben, po vsej verjetnosti Lukov oče, medtem ko ne razpolagamo s starejšimi viri. Grabenški so se po letu 1776 od tod odselili.

Med staršema škofa Slomška je bil velik socialni prepad. Zorkovi v Brdcah so se, drugače kot Slomškovi na Slomu, otepali pomanjkanja. S škofom jih povezuje še ena okoliščina, in sicer izguba doma. Na Pintarjevi kajži je zagospodaril Matevž Pintar, polbrat Slomškove matere Marije, ona, njena sestra Marjeta in oče Gregor Zorko pa so po letu 1798, ko jim je umrla mati in žena Agata, morali oditi po svetu. Marija se je leta 1800 poročila na Slom in je v župniji Ponikva najverjetneje že dotlej živela kot dekla, zato je bila poroka na Ponikvi. Deda Gregorja in teto Marjeto pa je veliko pozneje vzel k sebi Slomšek, potem ko je postal duhovnik.

Dejstvo, da je škofov oče Marko Slomšek, kmet-gospod, vzel za ženo 18 let mlajšo Marijo Zorko brez omembe vrednega premoženja, govori v prid temu, da pri njiju ni šlo za dogovorjeno zakonsko zvezo dveh oseb primerljivega socialnega položaja, ampak veliko prej za medsebojno osebno naklonjenost.

BISHOP SLOMŠEK'S ROOTS ON HIS MOTHER'S SIDE

Summary

This article discusses the ancestors of the Bishop of Lavant, Blessed Anton Martin Slomšek (born 1800, Slom pri Ponikvi – died 1862, Maribor), about which very little has been known so far. Two priests, the prelate and historian Franc Kovačič and, even more so, Maks Goričar, spent much time in the 1930s reconstructing Slomšek's genealogy both tracing it back to his father – the civil registers of the parish of Ponikva were completely burnt in 1782 – and to his mother, born in the parish of Črešnje near Frankolovo, where the civil registers were initiated later, i.e., in 1732. In addition, the bishop's mother, Marija Zorko (1779–1816), and her only legitimate sister, Marjeta, were entered in the baptismal register with a different surname, namely Pintar, as their mother had used it in her previous marriage.

Marija Zorko was born in humble circumstances in a cottage in the village of Brdce, where her father Gregor Zorko (born 1755, died 1844) had married a much older widow, Agata Pintar (born ca. 1738, died 1798). The surname Zorko is documented as early as 1527 in the hillside village of Kamna Gora, where Gregor was born on a quarter-farm and which belongs to the same parish of Črešnjice, but due to poorly preserved sources it is only possible to trace the Zorko family continuously from the time of Gregor's grandfather, who was born at the end of the 17th century. Gregor's mother Uršula, surnamed Na Slemeni (from which the surname Slemenšek later developed), came from a whole farm in the scattered village of Zgornje Slemene, where her surname is documented from the end of the 17th century onwards. The Zorko and Na Slemeni families were subordinate to the nearby Žiže Carthusians, which also included Pintar's cabin in Brdce, where Slomšek's mother, Marija, was born.

Finally, the most probable origin of Slomšek's grandmother Agata (born ca.1738, died 1798), first married Pintar, who was about 17 years older than her second husband Gregor Zorko, was traced. It seems that she was first married no later than 1755 (the year Gregor was born!) in her home parish of Ponikva, from where her first husband Gregor Pintar (born ca. 1724, died 1776) brought her to his cabin in the village of Brdce in the neighbouring parish of Črešnjice. Namely, their marriage is not registered in the marriage register of Črešnjice or any other neighbouring parish of Črešnjice, while the older marriage registers of the parish of Ponikva have been destroyed. Agata most probably grew up in the village of Straža in the cottager's family Graben or Grabenšek, who were subjects of the manor of Zalog near Žalec. This conclusion is based on the following key piece of information: the godfather of her two daughters from her second marriage was Luka Grabenšek from Straža, most probably her brother. In 1754, Peter Graben, most probably Luka's father, was the owner or tenant, although we do not have any older sources. After 1776, the Grabenšek family moved away from the cottage.

There was a great social divide between Bishop Slomšek's parents. The Zorko family in Brdce, unlike the Slomšek family in Slom, were struggling with deprivation. Another circumstance linking them to the bishop was the loss of their home. The Pintar cabin was occupied by Matevž Pintar, the half-brother of Slomšek's mother, Marija, and she, her sister Marjeta and their father Gregor Zorko had to leave after 1798, when their mother and wife Agata died. Marija married at Slom in 1800 and was probably already living as a maid in the parish of Ponikva by then, so the wedding took place at Ponikva. Much later, Slomšek took his grandfather Gregor and aunt Marjeta to live with him after he became a priest.

The fact that the bishop's father, Marko Slomšek, a farmer-landowner, took as his wife the 18 years younger Marija Zorko, who had no property of note, speaks in favour of the fact that this was not an arranged marriage between two persons of comparable social status, but much more a matter of personal affection for each other.

DIE WURZELN VON BISCHOF SLOMŠEK MÜTTERLICHERSEITS

Zusammenfassung

Der Artikel befasst sich mit den Vorfahren des Bischofs von Lavant, des seligen Anton Martin Slomšek (1800, Slom pri Ponikvi – 1862, Maribor), über die bisher sehr wenig bekannt war. Zwei Priester, der Prälat und Historiker Franc Kovačič und vor allem Maks Goričar, haben in den 1930er Jahren große Anstrengungen unternommen, um die Genealogie von Slomšek zu rekonstruieren, und zwar sowohl väterlicherseits – die Pfarrmatriken der Pfarrei Ponikva wurden nämlich 1782 in einem Brand vollkommen vernichtet – als

auch mütterlicherseits, geboren in der Pfarrei Črešnjice in der Nähe von Frankolovo, wo die Standesamtsregister erst später eingeführt wurden, und zwar im Jahr 1732. Außerdem wurden die Mutter des Bischofs, Marija Zorko (1779–1816), und ihre einzige leibliche Schwester, Marjeta, im Taufregister mit einem anderen Nachnamen eingetragen, nämlich Pintar, wie der Nachname ihrer Mutter in ihrer früheren Ehe lautete.

Marija Zorko wurde in bescheidenen Verhältnissen in einer Hütte (Keusche) im Dorf Brdce geboren, wo ihr Vater Gregor Zorko (1755–1844) eine viel ältere Witwe, Agata Pintar (ca. 1738–1798), geheiratet hatte. Der Familienname Zorko ist bereits 1527 im Bergdorf Kamna Gora belegt, wo Gregor auf einem Viertelbauernhof (Viertelhuber) geboren wurde und das zur gleichen Pfarrei Črešnjice gehörte, doch aufgrund der schlecht erhaltenen Quellen ist es nur möglich, die Familie Zorko ab Gregors Großvater, der Ende des 17. Jahrhunderts geboren wurde, kontinuierlich zu verfolgen. Gregors Mutter Uršula, mit Nachnamen Na Slemen (aus dem sich später der Nachname Slemenšek entwickelte), stammte von einem ganzen Bauernhof im verstreuten Dorf Zgornje Slemen, wo ihr Nachname seit dem Ende des 17. Jahrhunderts belegt ist. Die Familien Zorko und Na Slemen waren den nahen gelegenen Kartäusern von Žiže unterstellt, zu denen auch die Hütte von Pintar in Brdce gehörte, wo die Mutter von Slomšek, Marija, geboren wurde.

Schließlich wurde die wahrscheinlichste Herkunft von der Großmutter von Slomšek, Agata (ca. 1738–1798), in erster Ehe mit Pintar verheiratet, die etwa 17 Jahre älter war als ihr zweiter Ehemann Gregor Zorko, ermittelt. Es scheint, dass sie spätestens 1755 (dem Jahr, in dem Gregor geboren wurde!) in ihrer Heimatgemeinde Ponikva geheiratet hat, von wo aus ihr erster Ehemann Gregor Pintar (ca. 1724–1776) sie in seine Hütte im Dorf Brdce in der Nachbargemeinde Črešnjice brachte. Ihre Ehe ist weder im Heiratsregister von Črešnjice noch in einem anderen benachbarten Pfarrbezirk von Črešnjice eingetragen, und die älteren Heiratsregister des Pfarrbezirks Ponikva sind zerstört worden. Agata wuchs höchstwahrscheinlich im Dorf Straža in der Keuschlerfamilie Graben bzw. Grabenšek auf, die der Herrschaft Zalog bei Žalec unterstand. Diese Schlussfolgerung stützt sich auf die folgende Schlüsselinformation: Der Pate ihrer beiden Töchter aus zweiter Ehe war Luka Grabenšek aus Straža, sehr wahrscheinlich ihr Bruder. Im Jahr 1754 war Peter Graben, höchstwahrscheinlich der Vater von Luka, der Besitzer dieser Keusche, allerdings verfügen wir über keine älteren Quellen. Die Familie Grabenšek zog nach 1776 fort.

Zwischen den Eltern von Bischof Slomšek gab es eine große soziale Kluft. Die Familie Zorko in Brdce befand sich im Gegensatz zu der Familie Slomšek in Slom in Not. Ein weiterer Umstand, der sie mit dem Bischof verband, war der Verlust ihres Hauses. Die Pintar-Keusche wurde von Matevž Pintar, dem Halbbruder von Slomšeks Mutter Maria, bewohnt, und sie, ihre Schwester Marjeta und ihr Vater Gregor Zorko mussten nach 1798, als ihre Mutter und Ehefrau Agata starb, auswandern. Marija heiratete 1800 in Slom und lebte zu diesem Zeitpunkt wahrscheinlich bereits als Dienstmädchen in der Pfarre Ponikva, so dass die Hochzeit in Ponikva stattfand. Viel später nahm Slomšek seinen Großvater Gregor und seine Tante Marjeta bei sich auf, nachdem er Priester geworden war.

Die Tatsache, dass der Vater des Bischofs, Grossbauer Marko Slomšek, die 18 Jahre jüngere Marija Zorko ohne nennenswerten Besitz zur Frau nahm, spricht dafür, dass es sich nicht um eine arrangierte Ehe zwischen zwei Personen mit vergleichbarem sozialen Status handelte, sondern vielmehr um eine persönliche Zuneigung zueinander.

K dravskim poplavam med Ormožem in Središčem v drugi polovici 18. in v 19. stoletju*

Filip Čuček**

Potrjeno – Accepted: 13. 6. 2022 | Objavljeno – Published: 21. 12. 2022

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 908(497.41):628.258"17/18"

Filip Čuček: K dravskim poplavam med Ormožem in Središčem v drugi polovici 18. in v 19. stoletju. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 93=58(2022), 4, str. 33–51

Avtor analizira dravske poplave med Ormožem in Središčem ob Dravi konec 18. in v 19. stoletju. Drava je na tem območju vseskozi poplavljala in poplave so v prvi vrsti prizadele prebivalce ob reki. Ker je bilo to tudi mejno območje med Avstrijo (Štajerska) in Ogrsko (Hrvaška), so spremembe rečne struge povzročale še obmejne spore. Konec 19. stoletja so na Dravi pričeli z izvajanjem sistematičnih regulacijskih del, s čimer so skušali omejiti poplave na obravnavanem (in širšem) območju.

Ključne besede: Avstrija, Ogrska, Štajerska, Hrvaška, reka Drava, poplave, 18. stoletje, 19. stoletje, Ormož, Središče, regulacije.

* Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega programa št. P6–0280 Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

** Dr. Filip Čuček, viš. znan. sod., Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI–1000 Ljubljana; filipc@inz.si

1.01 Original Scientific Article

UDC 908(497.41):628.258"17/18"

Filip Čuček: On the Drava floods between Ormož and Središče in the second half of the 18th and in the 19th century. Review for History and Ethnography, Maribor 93=58(2022), 4, pp. 33–51

The author analyses the Drava floods between Ormož and Središče ob Dravi in the late 18th and in the 19th century. The river Drava was constantly flooding in this area and the floods primarily affected the inhabitants along the river. As this was also the border area between Austria (Styria) and Hungary (Croatia), the changes in the river-bed also caused border disputes. At the end of the 19th century, systematic regulation works were started on the Drava in an attempt to limit flooding in the area concerned (and beyond).

Keywords: Austria, Hungary, Styria, Croatia, Drava river, floods, 18th century, 19th century, Ormož, Središče, regulations.

Reka Drava dandanes mirno (in počasi) teče po Dravski dolini od Dravograda severozahodno skozi Maribor, čez Dravsko polje in skozi Ptuj čez Ptujsko polje proti slovensko-hrvaški meji in (praviloma) ne povzroča večjih težav. Pred koncem 19. stoletja, ko so pričeli s sistematično regulacijo (sprva na Koroškem v začetku 80. let, pred prelomom stoletja pa tudi dolvodno od Maribora), pa je bila njena struga povsem drugačna od današnje podobe največjega štajerskega vodotoka. Njen pretok po Dravski dolini je bil mnogo večji; praviloma se je razlivala na Dravskem in Ptujskem polju.

Drava je v preteklosti predstavljala prometno in trgovsko povezavo; bila je vir pitne vode, prehrane in zaslužka, od katerega so živeli splavarji, brodniki, mitničarji in ribiči. Poganjala je mline in žage, povzročala poplave (erodirala bregove in ogrožala naselja) in bila tudi ločnica med prebivalci obeh bregov. Na nekaterih odsekih je bila tudi meddeželna meja (v času Avstro-Ogrske meja dveh državnih polovic). S svojim alpskim snežno-dežnim pretočnim režimom, pri katerem začne tok upadati decembra in doseže najnižji pretok februarja, je (bil) njen glavni pretočni višek zaradi taljenja snega in ledenikov v visokogorju maja ali junija. Drugi vodni višek je (bil) oktobra ali novembra zaradi jesenskega deževja v širokem alpskem zaledju.¹

Homogenizacija države, s katero je Marija Terezija začela po koncu nasledstvene vojne, je povzročila premike tudi v dojemanju okolja. Del moderne države so s kartografijo, ki jo je dal med leti 1763–87 izvesti Jožef II., med drugim postale tudi reke in porečja (predvsem so postale zainteresirani javnosti mnogo bolj »vidne«). Z jožefinskim katastrom je reka Drava, ki nas tukaj

¹ Matija Zorn, »Gospodarska vloga reke Drave v Sloveniji – od plovnosti reke do hidro-energetske izrabe,« *Podravina* 17, št. 33 (2018): 51, 52.

zanima, postala bolj prepoznavna tudi na Spodnjem Štajerskem, kjer danes »odteče« približno petino svoje celotne dolžine (od Dravograda na 390 m n. v. do Središča ob Dravi s 183 m n. v. (dobrih 140 km) s padcem dobrih 200 m).

Po podatkih za drugo polovico 18. stoletja, s katerimi razpolagamo zahvaljujoč katastru, je bila reka med Dravogradom in Mariborom široka, globoka in plovna ter prav tako zaradi 115 metrov višinske razlike relativno hitra; zategadelj tam tudi ni prepogosto poplavljala. Od Maribora dolvodno pa se je situacija precej spremenila; na ravninskem Dravskem polju je reka precej meandriral, se pri Slovenski vasi (Windischdorf) razcepila v številne manjše rokave in tekla precej počasneje (z manjšim padcem); zato je tudi prej poplavljala in prizadela številne vasi. Nevarnosti ni predstavljala le voda, pač pa še vse ostalo, kar je reka nosila s seboj. Ob poplavax je bila tudi povsem neprevozna.²

V pričujočem prispevku bomo analizirali dravske poplave (in prve poskuse regulacij)³ na območju med Ormožem in Središčem ob Dravi v obravnavanem času. V preteklosti je torej Drava v obdobjih povečanih pretokov vode (taljenje snega v zgornjem toku ali dolgotrajne padavine) v srednjem in spodnjem delu pogosto poplavlala kmetijska zemljišča in gozdove, pašnike, sadovnjake in naselja. Odvečna voda se je razlila po okolici in lokalne ceste so dolgo ostajale povsem neuporabne. Poplave so bile pogosto tudi posledica njenih nereguliranih pritokov. Zaradi narasle vode so bila zemljišča, ki so mejila na reko, odvisna od trenutne rečne struge, saj je prav slednja določala njihovo površino in velikost. Ker je bilo to tudi mejno območje med Avstrijo (Štajerska) in Ogrsko (Hrvaška), so poplave na eni strani prizadele posestnike, na drugi strani pa so spremembe rečne struge povzročale obmejne spore. Posestniki, ki so imeli svojo posest ob reki, so se bili prisiljeni soočiti z dejstvom, da jim lahko deroča voda kadarkoli odnese rodovitno zemljo oziroma uniči njihov pridelek. Ker je Drava menjavala svoj tok, ustvarjala številne otoke in

² Harald Heppner, »Die Umwelt an der slowenischen Drau im Spiegel der Josephinischen Landesaufnahme (1763–1787),« *Ekonomika i ekohistorija* 7 (2011): 96–98. Matjaž Grahornik, »The Territory on the Right Bank of the Drava Between Maribor and Ptuj in Miscellaneous Sources from the 17th and 18th Century,« *Ekonomika i ekohistorija* 13 (2017): 25–35. Za hrvaško stran prim. Hrvoje Petrić, »Rijeka Drava od štajersko-hrvatske granice do ušća u Dunav početkom 1780-ih godina,« *Ekonomika i ekohistorija* 7 (2011): 49–63.

³ O prvih poskusih regulacij na Hrvaškem v predindustrijskem času gl. Hrvoje Petrić, »Some Aspects of the Interrelationship Between Humans and the River Drava in the Pre-Industrial Times with an Emphasis on the Late 18th and Early 19th Century,« v: Peter Štih, Žiga Zwitter, ed., *Man, Nature and Environment Between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*, Zbirka Zgodovinskega časopisa 48 (Ljubljana: Littera Picta, 2014), 260–67, 276–79.

»povečevala« zdaj štajersko, drugič pa hrvaško zemljiško posest, je prihajalo do številnih trenj in napetosti.⁴

Reka je meandrirala že dolvodno od Ptuja; podoben tok pa je ubirala tudi med Ormožem in Središčem. Pred Ormožem se (je) v Dravo steka(la) reka Pesnica, naprej pa več manjših potokov. Ormož z okolico (ki za razliko od Maribora in Ptuja ob izdelavi katastra še ni premogel mosta) po navedenih podatkih ni bil varen pred poplavami. V času poplav je ravninsko področje do Frankovcev voda zalila do 70 cm visoko in za sabo puščala zamočvirjena področja. Poplave so na reki ustvarjale otoke, ki so jih sčasoma zarasli mešani hrastovi in jelkini gozdovi (ti so rasli tudi naokoli ob reki).⁵

Na štajersko-hrvaško-ogrski meji (za Središčem) je Drava ustvarila največji otok Prode (Brode), ki je bil obdan z večjim številom drobnih otočkov. Pod Središčem je levi breg reke predstavljala običajna poplavna ravnica, dokaj zarasla s travišči. Spomladi je običajno s taljenjem snega prišlo do poplavljenja ravnega polja vse do Središča in vasi Obrež, kar je trajalo nekje od tri do štiri dni, a voda ni bila nikoli tako visoka, da bi bila deželna cesta neprehodna. Na desnem bregu se je nadaljevalo prostrano gozdno področje, kjer je bil tudi brod v smeri proti Središču. Tukaj sta (bila) glavna pritoka Trnava in Črnc; nekaj pred izlivom Trnave so bili postavljeni trije mlini.⁶

Čeprav je v drugi polovici 18. stoletja habsburška monarhija pričela načrtno razvijati plovbo po sladkih vodah,⁷ je to praviloma veljalo za večje vodotoke, medtem ko so manjši prišli na vrsto mnogo kasneje (oziroma so še zmeraj prednjačili splavi).⁸ Spremembam rečne struge na lokalni ravni se tako v tem času ni kaj posebej posvečala. Zato je narasla voda obmejnim prebivalcem med Ormožem in Središčem povzročala številne težave; ob najhujših vodoto-

⁴ Prim. Waltraud Heindl in Edith Sauer, »Grenzen und Grenzüberschreitung. Die Bedeutung der Grenze für die staatliche und soziale Entwicklung des Habsburgerreiches von der Mitte des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts,« v: *Ästhetik und Ideologie* (Wien: Bundesministerium für Wissenschaft und Verkehr), 1997, 277–90.

⁵ Andrej Hozjan, »Reka Drava in njeni signifikantni kraji na jožefinski vojaški izmeri za ozemlje republike Slovenije,« *Ekonomska i ekohistorija* 3 (2007): 203.

⁶ Ibidem, 203, 204.

⁷ Prim. Stanislav Južnič, »Gabrijel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega – 2. del,« *Arhivi*, št. 1 (2006): 36–63. Othmar Pickl, »Mur und Drau als Verkehrswege nach dem Südsten,« v: Šiftar, Vanek et al. (ur.), *Razvoj prometnih zvez v panonskem prostoru do 1918. leta*. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1977 (Maribor, 1977), 225–35.

⁸ Več gl. Angelos Baš, »Splavarstvo na Slovenskem,« *Traditiones* 32, št. 2 (2003): 7–31. Prim. Nataša Kolar, »Plovba po Dravi na ptujskem območju od 15. st. do konca 19. st,« *Ekonomska i ekohistorija* 7 (2011): 101–10. Prim. Zlata Živaković-Kerže, Marija Benić Penava, »Regulacijski radovi u donjem toku Drave kao temelj nesmetanog prometovanja (osvrt na drugu polovico 19. i početak 20. stoljeća),« *Ekonomska i ekohistorija* 15 (2019): 44–46. Elisabeth Johann, »The Transport of Timber and Charcoal on the Upper Course of the River Drava/Drau,« *Ekonomska i ekohistorija* 15 (2019): 25, 26.

kih je deroča reka marsikje spremenila strugo in presekala obstoječo posest; ta je potem prešla na novega lastnika, čeprav so deželne deske še zmeraj beležile stare razmere in davčne obremenitve (štajerski kmet je npr. še zmeraj plačeval davek na posest, ki je po novem ležala na hrvaški strani).⁹ Vse to je sprožalo nezadovoljstvo med dotičnim prebivalstvom, na drugi strani pa puščalo deželno mejo pravno neusklajeno.

Dravske poplave so bile v drugi polovici 18. stoletja precej močne in številne.¹⁰ Že leta 1748 je poplava hudo prizadela obrečne kmetije. Sredi 60. let je deroča voda v Središču uničila številne vrtove, njive in travnike; pritoka Trnava in Črnc sta toliko poplavlila, da je zalilo številne kleti. Šele tedaj so se avstrijske oblasti pričele spopadati s tem problemom, saj je reka periodično prestavljala mejo zdaj južno, zdaj severno in vplivala na lokalne razmere. Štajerski stanovi so po naslednji povodnji (1774)¹¹ na začetku leta 1775 sklenili, da se štajersko ozemlje, ki ga je reka prestavila, vrne matični deželi. Sprejeli so več dekretov, ki naj bi končno uredili davčno obveznost na območjih, ki jih je ustvarila spremenjena dravska struga in prav tako opredelili povračilo zaradi »vodne« škode. Toda izredno težko je bilo ugotoviti prvotno stanje na vseh odsekih reke; prav tako je bilo skoraj nemogoče vrniti poplavljen dele. Ob visoki vodi je reka poplavlila obrečne gozdove, pašnike, travnike, polja in livade ter s tem toliko deformirala pokrajino, da so številni kmetje izgubili precej svoje zemlje.¹² Štajerska stran je sicer za preprečitev novih poplav skušala zajeziti reko, hrvaška stran pa jo je z vsemi sredstvi ovirala.¹³ Medtem je v letih 1777 in 1778 znova močno poplavelo in zalilo posesti;¹⁴ skupaj je bilo poplavljenih slabih 100 hektarjev površin. Visok vodostaj oziroma silen pretok vode je povzročil spremembo dravske struge, prav tako pa je poškodoval lokalne ceste in obrečne posesti ter naredil ogromno škode. Stara struga je

⁹ Fran Kovačič, *Trg Središče: krajepis in zgodovina* (Maribor: Zgodovinsko društvo za Sl. št., 1910), 485.

¹⁰ Za hrvaško stran prim. širše (17. do 19. stoletje) Hrvoje Petrić, »O poplavama rijeke Drave u varaždinskoj i koprivničkoj Podravini od 17. do 19. stoljeća«, *Podravina* 6, št. 12 (2007): 136–47. Petrić, »Some Aspects«, 267–76, 280–86. Zlata Živaković-Kerže, Marija Benić Penava, »Velike vode: poplava rijeke Drave i Save u 19. stoljeću«, *Ekonomika i ekohistorija* 17 (2021): 5–14. Zlata Živaković-Kerže, »'Ostavljajte sve, a spašavajte goli život' – (osvrt na plavljenja Drave od 18. stoljeća do 20. stoljeća)«, *Ekonomika i ekohistorija* 13 (2017): 57–62.

¹¹ Kovačič, *Trg Središče*, 570.

¹² AT-OeStA/AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. – Kroatien, 013 ex September 1777.

¹³ AT-OeStA/AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. – Kroatien, 044 ex Dezember 1777.

¹⁴ Kovačič, *Trg Središče*, 570.

bila na koncu kljub vsemu detektirana, toda obrečne posesti je reka preveč spremenila, da bi jih bilo mogoče vrniti v prvotno stanje.¹⁵

Posebna strokovna komisija, ki jo je imenovala štajerska stran, je ocenila, da je potrebno posest zavarovati in začeti z vodnimi gradnjami, nasipi, utrjevanjem nabrežin ipd. Na odsekih, ki jih komisija ni uspela temeljito pregledati, je bila potrebna še dodatna analiza terena, s katero bi ugotovili škodo, ki so jo povzročili deroča reka in poplavni nanosi.¹⁶ Leta 1779 je sporne predele obiskala Navigacijska direkcija (ta je med leti 1772–81 pod vodstvom Gabrijela Gruberja delovala v Ljubljani) in podala oceno škode, ki jo je povzročila voda, zraven pa (pod taktirko inženirja Ignaza Kunstija) še možne rešitve in načrte.¹⁷ Stroški vodne zapore, s katero bi preusmerili tok vode, so tako znašali okrog 30.000 goldinarjev. Toda zamisel ni bila sprejeta, ker je bila predraga; poleg tega je manjkal še ogled vseh spornih odsekov.¹⁸

Za razrešitev situacije se je gubernij odločil sklicati novo komisijo. Glede na to, da je bilo stanje stare struge delno detektirano, je to prizadete posestnike navdajalo z optimizmom. Hrvaška stran je privolila, da sporno ozemlje pregleda inženir in v skladu s tem izdela karto terena (na podlagi tega pa za obrečna posestva določi nova davčna bremena).¹⁹ Vmes je Drava s pritoki leta 1783 ponovno poplavlila.²⁰ Zadeva se je tako spet zavlekla, dokler ni po pritožbi štajerskih kmetov v zvezi s posestvi, ki jim jih je odnesla Drava, mejna komisija leta 1785 ponovno preučila stanja ob reki. Ogled je pokazal, da je bila stara struga predstavljena za slabo miljo »v širino« in miljo in pol »v dolžino« (na štajersko škodo). Največje izgube so beležile vasi Hardek, Pušenci, Loperšice, Obrež, Grabe in Frankovci.²¹

Reka Drava je tako pred prelomom stoletja precej krojila življenje obrečnih prebivalcev, ki so ob poplavax lahko le upali, da reka ne bo preveč spremenila svojega toka in s tem uničila njihove posesti. V skladu s tem je graški gubernij sklenil, da bo problematiko, nanašajočo se na spreminjajočo rečno strugo (in na mejo), dokončno uredil. Mariborski okrožni urad je leta 1786 ukazal

¹⁵ AT-OeStA/AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Stmk – Kroatien, 38 ex Februar 1779.

¹⁶ Ibid. Za Hrvaško stran reke prim. Mirko Valentić et al. (ur.), *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Varaždinska županija* (Zagreb, 2005), 123–35.

¹⁷ Prim. Stanislav Južnič, »Gabrijel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega,« *Arhivi*, št. 1 (2003): 69–79. Južnič, »Gabrijel Gruber – 2. del,« 46.

¹⁸ AT-OeStA/AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. – Kroatien, 016 ex Juni 1781.

¹⁹ AT-OeStA/AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. – Kroatien, 20 am November 1780; 016 ex Juni 1781.

²⁰ Kovačič, *Trg Središče*, 570.

²¹ AT-OeStA/AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. – Kroatien, 028 ex Jänner 1786.

sporni teren ponovno izmeriti. Po zadnji poplavi je nova dravska struga spet netila spore ob meji. Delegacije ormoškega gospostva, mariborskega urada, varaždinskega komitata in hrvaških gospostev so dobile nalogo, da zadevo pregledajo in uredijo. Po poročilu mariborskega urada se je ugotovilo, da je dejansko na izgubi štajerska stran, njeno nekdanjo posest pa da je »okupirala« hrvaška stran. Seveda je bili stališče hrvaške strani ravno nasprotno.²²

Medtem so poplave leta 1788 ponovno prizadele obrečno prebivalstvo,²³ kar je že doseženo zgolj poslabšalo. Poskusi, da bi se stanje na rečni meji med Štajersko in Hrvaško pri Ormožu normaliziralo oziroma da bi se sporna območja končno pravno uredila, so bili vse prej kot uspešni. Konec 90. let osemnajstega stoletja (leta 1797) pa je vendarle prišlo do prvih oprijemljivih rezultatov, ko je mejni komisiji uspelo razdeliti dravski otok Prode (Brode), ki je bil jedro spora med Središčem in Varaždinom.²⁴

Na začetku novega stoletja je komisija nadaljevala z ukrepi na reki, a bila pri tem (in pri določevanju meje) večinoma neuspešna.²⁵ Leta 1803 je prišlo do ponovnih velikih poplav, ki so spet prizadele območje. Čez slabih deset let (1812) je zaradi odjuge in hitrega taljenja snega v višjih predelih Drava obilno narasla in prestopila bregove. Podobno se je zgodilo naslednje leto, a takrat zaradi obilnega in neprestanega deževja ter močnih nalivov. Predvsem pritoka Pesnica in Trnava sta povzročila veliko škodo. Deževno je bilo tudi leto 1814, ko naj bi se sonce do srede septembra le redkokdaj pokazalo. Drava je junija (22. in 23.), nato pa zadnjega avgusta in prvega septembra (skupaj s pritoki) obilno narasla in poplavlila njive in travnike. Leta 1820 in 1823 so bile poplave oktobra in novembra (tedaj je bilo »na daleč in na široko« vse pod vodo). Leta 1824 je lilo med 18. in 20. julijem; predvsem Trnava je tedaj močno narasla in poškodovala številne mline. Čez tri leta, 10. junija 1827, je nenadoma narasla in odnesla več ljudi.²⁶ Leta 1828 je spet poplavljala in se razlila po spodnjem delu trga.²⁷

Drava je z vsako poplavo na več odsekih spremenila svojo strugo. Z izdelavo franciscejskega katastra za Štajersko (med leti 1819–1825)²⁸ pa je bilo leta 1828 odločeno, da se Drava in meja s Hrvaško nekako uskladita. Štajerski

²² AT-OeStA/AVA Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. – Kroatien, 122 ex August 1786; 46 ex April 1787.

²³ Kovačič, *Trg Središče*, 570.

²⁴ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, št. 14334, 12. 11. 1829; št. 6735, 30. 9. 1831.

²⁵ Ibid.

²⁶ Prim. Kolar, »Plovba,« 105. Prim. Hrvoje Petrić, Nikola Cik, »Contributions to the Knowledge of the River Drava Flood in 1827,« *Ekonomika i ekohistorija* 17 (2021): 15–33.

²⁷ Kovačič, *Trg Središče*, 570, 571.

²⁸ Več o tem glej *Zbirka Franciscejski kataster za Štajersko* (Maribor: Pokrajinski arhiv, 2009). SI AS 177, fond Franciscejski kataster za Štajersko, 1823–1869.

stanovi so za predsednika mejne komisije imenovali grofa Antona Attemsa, na čelu hrvaške komisije pa je bil knez Philipp Bathyan. Stanovi so zadolžili zemljiške gosposke ter okrajne oblasti, ki so bile kakorkoli povezane s spornimi zemljišči, da pripravijo potrebno dokazno gradivo v originalu ali overovljene prepise, na podlagi katerih bi lahko odločali o poteku meje.²⁹ Dela so potekala dobra dva meseca (od konca avgusta do začetka novembra). Meja se na rečnih odsekih zaradi številnih poplav in prestavljene struge seveda ni ujemala s potekom meje v starejših kartah, zato je bila v novem osnutku nekoliko spremenjena oziroma prilagojena trenutnim razmeram.³⁰

Sredi 30. let je posebna štajersko-hrvaška komisija med revizijo meje ugotavljala, da je bilo na podlagi nazadnje ugotovljene dravske rečne struge (leta 1829) štajerskim občinam Ormož, Pušenci, Frankovci, Grabe, Središče in še posebej Obrež odvzete precej posesti, ki so jim glede na stare karte in staro dravsko strugo pripadale.³¹ Dvorna pisarna je leta 1843 sprejela dekret, ki je predvideval rečne (in mejne) preglede vsaka tri leta.³² Medtem pa je reka nemoteno poplavljal naprej. Leta 1851 je območje prizadela ena najhujših poplav; med 1. in 4. novembrom je Drava narasla za dobrih pet metrov in odnašala vse pred seboj, na njivah in travnikih pa povzročila ogromno škode.³³ Kljub temu nova štajersko-hrvaška komisija med rutinskim pregledom reke (in meje) med Ormožem in Središčem v drugi polovici 50. let ni ugotovila bistvenih odstopanj.³⁴ Očitno pa temu le ni bilo tako, saj se obmejne štajerske občine, ki so zahtevale revizijo meje, z njo niso strinjale.³⁵ Nov dravski pregled julija 1862 je ugotovil številne nepravilnosti, povzročene s poplavami. Ker so poplave prestavile mejne kamne, je to seveda sprožilo ponovne prepire glede gozda, travnikov in njiv, ki so ležali na otokih med dravskimi rokavi.³⁶ Zato je sredi 60. let 19. stoletja (septembra 1864 in maja 1865) prišlo do obsežnega pregleda štajersko-hrvaške meje na reki Dravi. Že pri Zavrču so naleteli na poškodovane oziroma prestavljene mejne kamne na obeh straneh reke; en mejni kamen je voda prestavila celo za dobrih 500 metrov. Pri Ormožu je

²⁹ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, št. 14334, 12. 11. 1829.

³⁰ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, Übereinkommen, št. 14209, 16. 9. 1829; št. 14334, 12. 11. 1829. Prim. Ivanka Zajc Cizelj, *Okrožni urad Celje 1798–1850*. Inventarji 9 (Celje: Zgodovinski arhiv, 1998): 12–19.

³¹ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, št. 9669, 8. 11. 1838; št. 12322, 16. 11. 1838.

³² StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, št. 17632, 24. 12. 1855.

³³ Kovačič, *Trg Središče*, 571. Marko Kolbezen, »Velike poplave in povodnji na Slovenskem – I,« *Ujma* 5 (1991): 146.

³⁴ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, št. 3053, 1. 8. 1860; št. 15155, 10. 8. 1860.

³⁵ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, Note, št. 10842, 25. 12. 1861; št. 5145, 8. 4. 1863.

³⁶ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, št. 595, 17. 7. 1862; št. 2291, 12. 11. 1862; št. 2986, 15. 12. 1863.

komisija naletela na visok vodostaj reke, zaradi česar ni bilo mogoče najti mejnih kamnov na obeh straneh. Ker je Drava narasla in poplavlila mejno črto, je bila komisija prisiljena svoje začetno delo prestaviti na pomlad.³⁷ Maja 1865 je komisija detektirala mejno črto, ki je sprva potekala po koritu reke Drave, nato prečkala otok, na koncu pa zavila po desnem dravskem rokavu. Ugotovila je, da mejna črta večkrat prečka reko, kar je bilo sicer povsem v skladu z mejnimi kartami, toda reka je ponovno ustvarila nov otok, ki na kartah ni bil vrisan; prav tako na njem ni bilo nikakršnih mejnih kamnov. V Obrežu je mejna črta potekala po dravski strugi, nato je šla čez otok, potem pa spet zavila po levi dravski strugi in na koncu prišla na kopno. V nadaljevanju je bila meja označena kar z nasipi in s stebriči, kar je voda ob poplavih zlahka uničila.³⁸

Med Obrežem, Grabami in Središčem na eni, Družbincem, Petrijancem in gospostvom Zelendvor pa na drugi strani je mejna črta tekla delno po pašnikih in njivah, kjer so bile mejne točke označene s koli in nasipi, delno pa po rečnem koritu. Mejne kamne je reka na nekaterih rečnih otokih zlahka prestavljala; prav tako je ob poplavih zalila njive in travnike. Komisija je sklenila, da je treba na vsaki strani meje letno očistiti slabih deset metrov ozemlja, tudi na rečnih odsekih, kjer je ob poplavih grozila erozija brežin.³⁹ Kljub obsežnemu delu komisije pa obmejne štajerske občine niso bile povsem zadovoljne. Spremembe rečnega toka so namreč povzročale izgubo posestnih pravic na obeh straneh reke, saj so obstoječe zemljiške karte mejo na nekaterih odsekih postavljale na rečno strugo. Občini Frankovci in Obrež bi tako morali prepustiti hrvaški strani več kot 100 hektarjev, gospostvo Ormož pa dobrih 50 hektarjev gozda, njiv in pašnikov. Zato so pozvali komisijo, da je treba deželno mejo uskladiti s posestnimi pravicami, namesto da mejo določa trenutno stanje reke.⁴⁰ Dravska struga je bila vsekakor variabilni faktor, zato je bila ogrožena privatna posest obmejnih prebivalcev. Ne glede na spreminjanje rečnega toka je bilo treba v prvi vrsti upoštevati mejne kamne in ostale pomožne oznake, na podlagi katerih se je v nadaljevanju določalo mejo.⁴¹

Čeprav je bila meja na Dravi sredi 60. let devetnajstega stoletja (deloma) urejena, je štajerska stran ugotavljala določene izgube (predvsem obmejne livade in rečne otoke). Nekatera hrvaška posestva so ostala še zmeraj na štajerski strani, štajerska pa na hrvaški.⁴² Toda reka se seveda ni ozirala na politične dogovore, pač pa je nemoteno poplavljala naprej. Zato so bile v nadaljevanju

³⁷ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, Zapisnik/Protocoll, 21. 5. 1865.

³⁸ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, Zapisnik/Protocoll, 21. 5. 1865.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, Protest, 19. 5. 1865.

⁴¹ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, Note, št. 5520, 1. 7. 1865.

⁴² StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, št. 13086, 26. 9. 1869.

predvidene periodične analize reke (kakor tudi meje), s katerimi so ugotavljali morebitno škodo in določali nujne popravke prestavljenih ali uničenih mejnih kamnov ter ostalih pomožnih oznak. Kljub temu so bili v 70. letih devetnajstega stoletja na reki opravljeni zgolj »kozmetični« popravki⁴³ ne glede na to, da je Drava prav tedaj pričela silneje (in pogostejše) poplavljati. V začetku decembra (5. in 6.) 1872 je močnejše poplavlila, naslednjič pa 29. junija 1875, ko so poplavalili vsi potoki (Trnava je celo porušila zapornice pri Vargazonovem mlinu pri Središču). Četrtega oktobra 1878 je sledila nova velika poplava; Drava je odnesla veliko rodovitne zemlje, pri Središču uničila dva mlina, več v okolici pa poškodovala. Na Veliko noč, 13. aprila 1879, je območje ponovno prizadela hujša poplava, ko je bila Trnava v Vargazonovem mlinu pol metra visoko. Maja istega leta (3. in 4.) je Trnava še huje narasla; v mlinu je bilo skoraj meter vode. Voda je prvi dan naraščala med 18. in 22. uro, potem pa spet proti jutru. Drugi dan je voda naraščala celo popoldne. V Središču je Trnava drla po vseh ulicah, dvoriščih in vrtovih, poplavlila hleve in stanovanja, na poljih pa povzročila ogromno škode. Pritok Črnc je naraščal med 20:30 in 23:30 in poškodoval železniški most, tako da vlak skoraj tri tedne ni mogel čez. Pri šoli je voda segla do praga; pri trgovcu Fridrihu je tekla v prodajalno; okoli župnišča je bilo celo jezero vode. Pritok Črnc je naslednjič poplaval oktobra 1882, ko je voda pri šoli ponovno segala do stopnic, Drava pa se je pa razlila po poljih in napravila veliko škode.⁴⁴

Poplave so širše območje (najbolj Ptuj, nekoliko manj pa kraje do hrvaške meje) pred prelomom stoletja prizadele še v letih 1889, 1892 in 1895⁴⁵ ter bile vsekakor trn v peti obmejnega prebivalstva, ki se je moralo ubadati še z nedefinirano mejo, saj je ponekod potekala po dravskem koritu, drugje pa po kopnem. Mnogi so zato zmedo izkoriščali v svojo korist. Hrvaški ribiči so tako pogosto lovili tudi na štajerskem rečnem bregu; zaradi nedorečenih ribolovnih pravic se je občina Središče v začetku leta 1885 pritožila pri ptujskem okrajnem glavarstvu.⁴⁶ Hrvaški kmetje iz občine Vratno so prav tako izkoristili trenutni položaj in na dravskem otoku pri Pušencih, ki sta si ga delili Štajerska in Hrvaška, zasedli približno 10 hektarjev posesti (travnikov in gozda) v lasti štajerskih posestnikov. Ptujski okrajni glavar je v dopisu na namestništvo pojasnjeval, da gre v prvem primeru za ribolovno območje in da

⁴³ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, št. 5305, 6. 4., 12. 4. 1877.

⁴⁴ Kovačič, *Trg Središče*, 571, 572. Kovačič sicer navaja leto 1883, toda ostala literatura omenja leto 1882. – Prim. Kolar, »Plovba«, 105. Andrej Hozjan, »Začetno obdobje slovenskih zgodovinsko-pisnih raziskovanj področja reke Drave v Sloveniji«, *Ekonomika i ekohistorija* 13 (2017): 77.

⁴⁵ Prim. Kolar, »Plovba«, 105. Nataša Kolar, »Ptuj, urejanje in varovanje mesta od 1800 do 1914«, *Ekonomika i ekohistorija* 15 (2019): 74.

⁴⁶ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, št. 3542, 18. 2. 1885.

veliko štajerskih kmetov živi od te gospodarske dejavnosti in prav tako pozival k ponovnemu pregledu meje na celotnem dravskem toku med Ormožem in Središčem.⁴⁷ Do tega pa je prišlo šele v začetku 90. let devetnajstega stoletja, ko je ptujsko okrajno glavarstvo ponovno poročalo o uničenih mejnih kamnih ob reki.⁴⁸

Kakorkoli, povezava med reko in mejo je bila več kot očitna; poplave so mejo v bistvu brisale in jo ponovno zarisovali. Zato je bilo reko treba nujno regulirati, s čimer bi poplave vsaj omejili. Regulacija Drave je bila (skladno z modernizacijo države) predmet debate že vse od obnove ustavnega življenja v monarhiji, toda do konkretnjših del je prišlo šele v prvi polovici 90. let, ko so med Mariborom in Središčem potekali prvi sistematični ukrepi. Čeprav so v drugi polovici stoletja že izvajali posamezne sanacije rečnih obrežij in v drugi polovici 80. let devetnajstega stoletja poskušali z obsežnejšim, a še zmeraj parcialnim saniranjem rečnih bregov, se je varovanje posameznih delov izkazalo za jalovo početje; posebna komisija je ocenila, da je potrebna temeljita regulacija na levem bregu pod Sv. Petrom, na desnem bregu pri Loki, na desni strani pri Slovenski vasi in Hajdošah, na levem bregu pri Zabovcih, Markovcih, Novi vasi in Stojncih pod Ptujem, nato pa še dokončanje že začelih del v Frankovcih med Ormožem in Središčem. Potem ko je vlada za utrditev brežin za obdobje štirih let (1891–94) odobrila letni proračun v višini 15.000 gld. in je isto vsoto potrdil še deželni odbor, je slovenski poslanec Fran Radej (kot poročevalec) ugotavljal, da je res bil že skrajni čas za prva konkretnjša dela na reki, ki je (za razliko od Savinje) večja denarna sredstva prejela prvič. Drava je od Maribora dolvodno že leta (oziroma desetletja) uničevala pridelek ob svoji strugi (in širše) ter ogrožala ne zgolj posamezne posestnike in bolj izpostavljene kmetije, pač pa cele vasi, še posebej na območju nižje Ptuja in od Ormoža naprej. Tudi ptujski poslanec Gustav Kokoschinegg je bil podobnega mnenja in izpostavil, da bo reka s sistematično obravnavo gotovo nehala z nezaslišanimi pustošnji svoje neposredne okolice. Kokoschinegg se je kot član komisije po zadnji poplavi tudi sam udeležil ogleda reke med Mariborom in štajersko-hrvaško mejo in poročal, da si ni predstavljal takšne škode in razdejanja, ki da jo rečna poplava pusti za seboj. Zato je posebej izpostavil kritične točke, ki jih je navajal že Radej in obenem menil, da bi morali zaščititi vse rečne dele, kjer so večji (in pomembnejši) objekti, to pa je po njegovem bila vsekakor bližnja okolica Ptuja in praktično vsi kraji dolvodno do meje (ter tudi čez). Posebej je izpostavil območje med Ormožem in Središčem. Tukaj je bila Drava splet številnih večjih in manjših rokavov, meandrov in sploh

⁴⁷ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, št. 3643, 7. 3. 1885; št. 22586, 31. 12. 1885.

⁴⁸ StLA, Statthalt, 78–5063/1885, 82–17632/1855, št. 21757, 17. 9. 1892.

poplavna. A glavni razlog je tičal na drugi, desni, strani reke. Hrvaška stran je namreč medtem v tem delu svoje (desne) rečne bregove že toliko zaščitila, da je voda ob večjih pretokih »trčila« ob hrvaške nasipe in ostale varovalne gradnje ter se (s pospeškom) razlila na levo (štajersko) stran in dotične predele še močneje prizadela. Zato je pozival, naj vlada (in dežela) v bodoče iz fonda vodogradenj periodično namenjata letno vsoto za varovanje brežin in ne zgolj v obliki enkratnih (oziroma krajših) projektov.⁴⁹

LITERATURA

Arhivski viri

AT-OeStA/AVA, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungs und Hofkammerarchiv

fond Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Öe. – Kroatien

fond Inneres HK Allgemein A 27 Landesgrenzen, Steiermark-Kroatien, 1550–1848, II. A.3. I. Stmk – Kroatien

SI AS, Arhiv Republike Slovenije, SI AS 177

fond Franciscejski kataster za Štajersko, 1823–1869.

StLA, Steiermärkisches Landesarchiv

fond Statthalt 78–5063/1885, K 2930, Landesgrenze Steiermark-Croatien

Literatura

Baš, Angelos. »Splavarstvo na Slovenskem.« *Traditiones* 32, št. 2 (2003): 7–31.

Grahornik, Matjaž. »The Territory on the Right Bank of the Drava Between Maribor and Ptuj in Miscellaneous Sources from the 17th and 18th Century.« *Ekonomika i ekohistorija* 13 (2017): 25–35

Heindl, Waltraud in Edith Sauer. »Grenzen und Grenzüberschreitung. Die Bedeutung der Grenze für die staatliche und soziale Entwicklung des Habsburgerreiches von der Mitte des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts.« V: *Ästhetik und Ideologie*, 277–90. 277–90. Wien: Bundesministerium für Wissenschaft und Verkehr, 1997.

Heppner, Harald. »Die Umwelt an der slowenischen Drau im Spiegel der Josephinischen Landesaufnahme (1763–1787).« *Ekonomika i ekohistorija* 7 (2011): 93–100.

Hozjan, Andrej. »Reka Drava in njeni signifikantni kraji na jožefinski vojaški izmeri za ozemlje republike Slovenije.« *Ekonomika i ekohistorija* 3 (2007): 190–205.

⁴⁹ StLA, Stenographisches Protokoll über die 18. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VII. Landtags-Periode. I. Session, 18. November 1890, 175–77.

- Hozjan, Andrej. »Začetno obdobje slovenskih zgodovinsopisnih raziskovanj področja reke Drave v Sloveniji.« *Ekonomska i ekohistorija* 13 (2017): 73–82.
- Johann, Elisabeth. »The Transport of Timber and Charcoal on the Upper Course of the River Drava/Drau.« *Ekonomska i ekohistorija* 15 (2019): 23–42.
- Južnič, Stanislav. »Gabrijel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega.« *Arhivi*, št. 1 (2003): 69–80.
- Južnič, Stanislav. »Gabrijel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega – 2. del.« *Arhivi*, št. 1 (2006): 35–63.
- Kolar, Nataša. »Plovba po Dravi na ptujskem območju od 15. st. do konca 19. st.« *Ekonomska i ekohistorija* 7 (2011): 101–10.
- Kolar, Nataša. »Ptuj, urejanje in varovanje mesta od 1800 do 1914.« *Ekonomska i ekohistorija* 15 (2019): 66–78.
- Kolbezen, Marko. »Velike poplave in povodnji na Slovenskem – I.« *Ujma* 5 (1991): 146–49.
- Kovačič, Fran. *Trg Središče: krajepis in zgodovina*. Maribor, 1910.
- Petrić, Hrvoje in Nikola Cik. »Contributions to the Knowledge of the River Drava Flood in 1827.« *Ekonomska i ekohistorija* 17 (2021): 15–33.
- Petrić, Hrvoje. »O poplavama rijeke Drave u varaždinskoj i koprivničkoj Podravini od 17. do 19. stoljeća.« *Podravina* 6, št. 12 (2007): 136–47.
- Petrić, Hrvoje. »Rijeka Drava od štajersko-hrvatske granice do ušća u Dunav početkom 1780-ih godina.« *Ekonomska i ekohistorija* 7 (2011): 49–63.
- Petrić, Hrvoje. »Some Aspects of the Interrelationship Between Humans and the River Drava in the Pre-Industrial Times with an Emphasis on the Late 18th and Early 19th Century.« V: Peter Štih, Žiga Zwitter, ed., *Man, Nature and Environment Between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 48, 260–89. Ljubljana: Littera Picta, 2014.
- Pickl, Othmar. »Mur und Drau als Verkehrswege nach dem Südosten.« V: Šiftar, Vanek et al. (ur.). *Razvoj prometnih zvez v panonskem prostoru do 1918. leta*. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1977, 225–40. Maribor, 1977.
- Valentić, Mirko et al. (ur.). *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*. Varaždinska županija. Zagreb, 2005.
- Rajšp, Vinko et al. (ur.). *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*. Zv. 6. Ljubljana: ZRC SAZU, 2000.
- Zajc Cizelj, Ivanka. *Okrožni urad Celje 1798–1850*. Inventarji 9. Celje, 1998.
- Zbirka Franciscejski kataster za Štajersko: dosje zbirke*. Maribor, 2009.
- Zorn, Matija. »Gospodarska vloga reke Drave v Sloveniji – od plovnosti reke do hidroenergetske izrabe.« *Podravina* 17, št. 33 (2018): 32–62.
- Živaković-Kerže, Zlata in Marija Benić Penava. »Regulacijski radovi u donjem toku Drave kao temelj nesmetanog prometovanja (osvrt na drugu polovicu 19. i početak 20. stoljeća).« *Ekonomska i ekohistorija* 15 (2019): 43–54.
- Živaković-Kerže, Zlata, »'Ostavljajte sve, a spašavajte goli život' – (osvrt na plavljenja Drave od 18. stoljeća do 20. stoljeća).« *Ekonomska i ekohistorija* 13 (2017): 57–62.

K DRAVSKIM POPLAVAM MED ORMOŽEM IN SREDIŠČEM V DRUGI POLOVICI 18. IN V 19. STOLETJU

Povzetek

Drava je na območju med Ormožem in Središčem ob Dravi v obdobjih povečanih preto-
kov vode v preteklosti pogosto poplavljala. Poplave so v prvi vrsti prizadele prebivalce ob
reki. Ker je bilo to tudi mejno območje med Avstrijo (Štajerska) in Ogrsko (Hrvaška), so
spremembe rečne struge povzročale tudi obmejne spore. Konec 19. stoletja so na Dravi
pričeli z izvajanjem sistematičnih regulacijskih del, s čimer so omejili tudi poplave na
obravnavanem območju.

Reka je meandrirala že dolvodno od Ptuja; podoben tok je ubirala tudi med Ormožem
in Središčem. Poplave so bile v drugi polovici 18. stoletja precej močne in številne. Že
leta 1748 je poplava hudo prizadela obrečne kmetije. Sredi 60. let osemnajstega stoletja je
deroča voda v Središču uničila številne vrtove, njive in travnike; pritoka Trnava in Črnc
sta toliko poplavlila, da je zalilo številne kleti. Štajerska stran je sicer za preprečitev novih
poplav skušala zaježiti reko, hrvaška stran pa jo je z vsemi sredstvi ovirala. Medtem je v
letih 1774, 1777 in 1778 znova močno poplavilo in zalilo posesti; skupaj je bilo poplavlje-
nih slabih 100 hektarjev površin. Visok vodostaj oziroma silen pretok vode je povzročil
spremembo dravske struge; prav tako je poškodoval lokalne ceste in obrečne posesti ter
naredil ogromno škode.

Posebna strokovna komisija, ki jo je imenovala štajerska stran, je ocenila, da je potrebno
posest zavarovati in začeti z vodnimi gradnjami, nasipi, utrjevanjem nabrežin ipd. Leta
1779 je sporne predele obiskala Navigacijska direkcija (ta je med leti 1772-1781 pod vod-
stvom Gabrijela Gruberja delovala v Ljubljani) in podala oceno škode, ki jo je povzročila
voda, ter prav tako možne rešitve in načrte pod taktirko inženirja Ignaza Kunstija. Toda
njegova zamisel ni bila sprejeta, ker je bila predraga.

Medtem so poplave leta 1788 ponovno prizadele obrečno prebivalstvo, kar je že doseženo
zgolj poslabšalo. Poskusi, da bi se stanje na rečni meji med Štajersko in Hrvaško pri Ormo-
žu normaliziralo oziroma da bi se sporna območja končno pravno uredila, so bili vse prej
kot uspešni. Konec 90. let osemnajstega stoletja (leta 1797) pa je vendarle prišlo do prvih
oprijemljivih rezultatov, ko je mejni komisiji uspelo razdeliti dravski otok Prode (Brode),
ki je bil jedro spora med Središčem in Varaždinom.

Na začetku novega stoletja je komisija nadaljevala z ukrepi na reki, a bila pri tem (in pri
določevanju meje) večinoma neuspešna. Leta 1803 je prišlo do ponovnih velikih poplav,
ki so spet prizadele območje. Čez slabih deset let (1812) je zaradi odjuge in hitrega taljenja
snega v višjih predelih Drava obilno narasla in prestopila bregove. Podobno se je zgodilo
naslednje leto, a takrat zaradi obilnega in neprestanega deževja ter močnih nalivov. Pred-
vsem pritoka Pesnica in Trnava sta povzročili veliko škodo. Deževno je bilo tudi naslednje
leto; sonce naj bi se do srede septembra le redkokdaj pokazalo. Leta 1820 in 1823 so bile
poplave oktobra in novembra (tedaj je bilo »na daleč in na široko« vse pod vodo). Leta
1824 je lilo med 18. in 20. julijem; predvsem Trnava je tedaj močno narasla in poškodovala
številne mline. Čez tri leta, 10. junija 1827, je nenadoma narasla in odnesla več ljudi. Leta
1828 je spet poplavljala in se razlila po spodnjem delu trga.

Z izdelavo franciscejskega katastra za Štajersko (med leti 1819-1825) je bilo leta 1828 le od-
ločeno, da se Drava in meja s Hrvaško nekako uskladita. Stanovi so zadolžili zemljiške go-
sposke ter okrajne oblasti, ki so bile kakorkoli povezane s spornimi zemljišči, da pripravijo
potrebno dokazno gradivo v originalu ali overovljene prepise, na podlagi katerih bi lahko
odločali o poteku meje. Meja se na rečnih odsekih zaradi številnih poplav in prestavljene

struge seveda ni ujemala s potekom meje v starejših kartah, zato je bila v novem osnutku nekoliko spremenjena oziroma prilagojena trenutnim razmeram.

Toda s tem reka seveda ni nehala poplavlјati. Ena najhujših poplav je območje prizadela leta 1851; med 1. in 4. novembrom je Drava narasla za dobrih pet metrov in odnašala vse pred seboj, na njivah in travnikih pa povzročila ogromno škodo. Kljub temu nova štajersko-hrvaška komisija med rutinskim pregledom reke (in meje) med Ormožem in Središčem v drugi polovici 50. let ni ugotovila bistvenih odstopanj. Toda temeljitejši dravski pregled julija 1862 je ugotovil številne nepravilnosti, povzročene s poplavami. Zato je sredi 60. let devetnajstega stoletja (septembra 1864 in maja 1865) prišlo do obsežnega pregleda štajersko-hrvaške meje na reki Dravi. Že pri Zavrču so naleteli na poškodovane oziroma prestavljene mejne kamne na obeh straneh reke; en mejni kamen je voda prestavila celo za dobrih 500 metrov. Pri Ormožu je komisija naletela na visok vodostaj reke, zaradi česar ni bilo mogoče najti mejnih kamnov na obeh straneh. Ker je Drava narasla in poplavlјala mejno črto, je bila komisija prisiljena svoje začeto delo prestaviti na pomlad. Maja 1865 so se dela nadaljevala. Komisija je detektirala mejno črto, ki je sprva potekala po koritu reke Drave. Ugotovila je, da mejna črta večkrat prečka reko, kar je bilo sicer povsem v skladu z mejnimi kartami, toda reka je ustvarila nove otoke in prestavila številne mejne kamne.

Kljub obsežnemu in temeljitemu delu komisije obmejne štajerske občine niso bile povsem zadovoljne. Spremembe rečnega toka so namreč povzročale izgubo posestnih pravic na obeh straneh reke, saj so obstoječe zemljiške karte mejo na nekaterih odsekih postavljale na rečno strugo. Zato so pozivale komisijo, da je treba deželno mejo uskladiti s posestnimi pravicami, namesto da mejo določa trenutno stanje reke. Toda reka se seveda ni ozirala na politične dogovore, pač pa je nemoteno poplavlјala naprej. Zato so bile v nadaljevanju predvidene periodične analize reke (kakor tudi meje), s katerimi so ugotavljali morebitno škodo in določali nujne popravke prestavljenih ali uničenih mejnih kamnov ter ostalih pomožnih oznak. Kljub temu so bili v 70. letih devetnajstega stoletja na reki opravljeni zgolj »kozmetični« popravki ne glede na to, da je Drava prav tedaj pričela silneje (in pogosteje) poplavlјati. Na začetku decembra (5. in 6.) 1872 je močnejše poplavlјala, naslednjič pa 29. junija 1875. Četrtega oktobra 1878 je sledila nova velika poplava; Drava je odnesla veliko rodovitne zemlje, pri Središču uničila dva mlina, več v okolici pa poškodovala. Na Veliko noč, 13. aprila 1879, je območje ponovno prizadela hujša poplava. Maja istega leta (3. in 4.) je Trnava še huje narasla. Pritok Črnc je naraščal med 20:30 in 23:30 uro in poškodoval železniški most, tako da vlak skoraj tri tedne ni mogel čez. Črnc je naslednjič poplavlјal oktobra 1882, ko je voda pri šoli ponovno segala do stopnic, Drava pa se je pa razlila po poljih in povzročila veliko škodo.

Poplave so pred prelomom stoletja širše ptujsko območje prizadele še v letih 1889, 1892 in 1895 in bile vsekakor trn v peti obmejnega prebivalstva, ki se je moralo ubadati še z nedefinirano mejo, saj je ponekod potekala po dravskem koritu, drugje pa po kopnem. Poplave so mejo v bistvu brisale in jo ponovno zarisovale. Zato je bilo reko nujno regulirati, s čimer bi poplave vsaj omejili. Regulacija Drave je bila (skladno z modernizacijo države) predmet debate že vse od obnove ustavnega življenja v monarhiji, toda do konkretnjših del je prišlo šele v prvi polovici 90. let devetnajstega stoletja, ko so med Mariborom in Središčem potekali prvi sistematični ukrepi.

ON THE DRAVA FLOODS BETWEEN ORMOŽ AND SREDIŠČE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH AND IN THE 19TH CENTURY

Summary

In the area between Ormož and Središče ob Dravi, the river Drava has often flooded in the past during periods of high-water flows. Flooding has primarily affected the population along the river. As this was also the border area between Austria (Styria) and Hungary (Croatia), changes in the riverbed also led to border disputes. At the end of the 19th century, systematic regulation works were started on the Drava, which also helped to limit flooding in the area.

The river meandered already downstream from Ptuj; it followed a similar course between Ormož and Središče. Floods in the second half of the 18th century were quite strong and numerous. Already in 1748, the riverside farms were badly affected by floods. In the 1860s, the rainwater in Središče destroyed many gardens, fields and meadows; the tributaries Trnava and Črnc flooded to such an extent that many cellars were flooded. While the Styrian side tried to dam the river to prevent further flooding, the Croatian side tried to obstruct it by all means. In the meantime, in 1774, 1777 and 1778, the river flooded again and inundated properties, in total nearly 100 hectares of land. The high-water level, or strong flow of water, caused the riverbed to change; it also damaged local roads and riverside properties and caused a great deal of damage.

A special expert commission appointed by the Styrian side assessed the need to secure the property and to start water works, building embankments, consolidating embankments, etc. In 1779 the disputed areas were visited by the Navigation Directorate (which operated in Ljubljana between 1772–1781 under the leadership of Gabrijel Gruber), which provided an assessment of the damage caused by the water, as well as possible solutions and plans under the supervision of the engineer Ignaz Kunsti. However, his ideas were not adopted as they were too expensive.

Meanwhile, the floods of 1788 again affected the riverside population, which only worsened what had already been achieved. Attempts to normalise the situation on the river border between Styria and Croatia at Ormož, or to finally settle the disputed areas legally, were anything but successful. At the end of the 1790s (1797), however, the first tangible results were achieved when the Border Commission succeeded in dividing the Drava Island of Prode (Brode), which had been at the heart of the dispute between Središče and Varaždin.

At the beginning of the new century, the Commission continued to take action on the river, but was largely unsuccessful in this (and in demarcating the border). In 1803, another major flood hit the area again. Less than ten years later (1812), the Drava rose abundantly and crossed its banks due to the thaw and the rapid melting of the snow in the higher areas. The following year, a similar situation occurred, but this time due to heavy and continuous rainfall and heavy downpours. The tributaries Pesnica and Trnava, in particular, caused considerable damage. The following year was also a rainy one, with the sun rarely showing its face until mid-September. In 1820 and 1823 floods occurred in October and November (at that time everything was under water 'far and wide'). In 1824 it rained between 18 and 20 July; the Trnava in particular rose sharply then, damaging many mills. Three years later, on 10 June 1827, it suddenly rose and swept away several people. In 1828 it flooded again and overflowed into the lower part of the square.

With the creation of the Franciscan cadastre for Styria (between 1819 and 1825), it was only decided in 1828 that the Drava and the border with Croatia should somehow be aligned. The '*Landstände*' instructed the land lords and the district authorities with any connection to the disputed land to prepare the necessary original evidence or certified copies to decide

on the course of the border. In the river sections, the border did not, of course, correspond to the course of the border in the older maps, due to the numerous floods and the shifting of the riverbed, and the new draft has therefore been slightly modified or adapted to the current situation.

But of course, this did not stop the river from flooding. One of the worst floods hit the area in 1851; between 1 and 4 November, the Drava rose by more than five metres, sweeping away everything in front of it and causing extensive damage to fields and meadows. Nevertheless, the new Styria-Croatia Commission did not find any significant deviations during its routine inspection of the river (and the border) between Ormož and Središče in the second half of the 1850s. However, a more thorough inspection of the Drava in July 1862 revealed a number of irregularities caused by flooding. Consequently, in the mid-1860s (September 1864 and May 1865), a large-scale inspection of the Styria-Croatia border on the Drava took place. Already at Zavrč, the border stones on both sides of the river were found to be damaged or moved; one of them had been moved by water by more than 500 metres. At Ormož, the Commission encountered a high-water level in the river, which made it impossible to find the border stones on both sides. As the Drava rose and flooded the border line, the Commission was forced to postpone its work until the spring. In May 1865 the work resumed. The Commission detected the border line, which originally ran along the bed of the Drava. It found that the border line crossed the river several times, which, although it was perfectly in line with the border maps, the river had created new islands and moved many of the border stones.

Despite the extensive and thorough work of the Commission, the Styrian border municipalities were not entirely satisfied. Changes in the river's course resulted in the loss of property rights on both sides of the river, as the existing land maps placed the border on the riverbed in some sections. They therefore urged the Commission to align the provincial border with the property rights, rather than having the border determined by the current state of the river. But the river, of course, did not follow political agreements, but kept on flooding unhindered. Periodic analyses of the river (as well as of the border) were therefore foreseen in the future, in order to identify any damage and to determine the necessary repairs of moved or destroyed border stones and other ancillary markers. Nevertheless, in the 1870s, only 'cosmetic' repairs were made to the river, notwithstanding the fact that the Drava began to flood more (and more frequently) at that time. It flooded more heavily at the beginning of December (5 and 6) 1872 and again on 29 June 1875. On 4 October 1878, another major flood followed; the Drava carried away much fertile land, destroyed two mills near Središče and damaged several in the surrounding area. On Easter, 13 April 1879, the area was again hit by a more serious flood. In May of the same year (3rd and 4th), the Trnava rose even more. The tributary of the Črnec rose between 20:30 and 23:30 and damaged the railway bridge, so that the train could not cross for almost three weeks. Črnec flooded again in October 1882, when the water reached the steps of the school again, and the Drava overflowed into the fields, causing a lot of damage.

ZU DEN ÜBERSCHWEMMUNGEN DER DRAU ZWISCHEN ORMOŽ UND SREDIŠČE IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. UND IM 19. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Im Gebiet zwischen Ormož und Središče ob Dravi ist die Drau in der Vergangenheit bei hohen Wasserständen häufig über die Ufer getreten. Die Überschwemmungen haben

vor allem die Bevölkerung entlang des Flusses betroffen. Da dies auch das Grenzgebiet zwischen Österreich (Steiermark) und Ungarn (Kroatien) war, führten Veränderungen im Flussbett auch zu grenzbedingten Auseinandersetzungen. Ende des 19. Jahrhunderts wurde mit systematischen Regulierungsarbeiten an der Drau begonnen, die ebenfalls dazu beitrugen, die Überschwemmungen in diesem Gebiet zu verringern.

Der Fluss mäandrierte bereits flussabwärts von Ptuj; einen ähnlichen Verlauf nahm er auch zwischen Ormož und Središče. Die Überschwemmungen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts waren ziemlich stark und häufig. Bereits 1748 wurden die Bauernhöfe am Flusssufer stark in Mitleidenschaft gezogen. In den 1860er Jahren zerstörte der strömende Fluss in Središče viele Gärten, Felder und Wiesen; die Nebenflüsse Trnava und Črnc überfluteten so stark, dass viele Keller überschwemmt wurden. Während die steirische Seite versuchte, den Fluss aufzustauen, um weitere Überschwemmungen zu verhindern, versuchte die kroatische Seite, ihn mit allen Mitteln zu blockieren. In der Zwischenzeit, in den Jahren 1774, 1777 und 1778, trat der Fluss erneut über die Ufer und überschwemmte Grundstücke, insgesamt fast 100 Hektar Land. Der hohe Wasserstand bzw. die starke Strömung des Wassers führte dazu, dass der Fluss seinen Lauf änderte; außerdem beschädigte er die örtlichen Straßen und Ufergrundstücke und richtete großen Schaden an.

Eine von der steirischen Seite beauftragte Expertenkommission kam zu dem Schluss, dass es notwendig sei, die Grundstücke zu sichern und mit Wasserbauten, Dämmen, Uferbefestigungen usw. zu beginnen. 1779 wurden die umstrittenen Gebiete von der Navigationsdirektion (die von 1772 bis 1781 unter der Leitung von Gabrijel Gruber in Laibach tätig war) besichtigt, die unter der Leitung des Ingenieurs Ignaz Kunsti ein Gutachten über die durch das Wasser verursachten Schäden sowie mögliche Lösungen und Pläne vorlegte. Seine Ideen wurden jedoch nicht angenommen, da sie zu teuer waren.

Unterdessen wurde die Bevölkerung entlang des Flusses durch das Hochwasser von 1788 erneut in Mitleidenschaft gezogen, was das bereits Geschaffene nur noch verschlimmerte. Die Versuche, die Situation an der Flussgrenze zwischen der Steiermark und Kroatien bei Ormož zu normalisieren bzw. die umstrittenen Gebiete endgültig rechtlich zu regeln, waren alles andere als erfolgreich. Ende der 1790er Jahre (1797) wurden jedoch die ersten greifbaren Ergebnisse erzielt, als es der Grenzkommision gelang, die Drau-Insel Prode (Brode), die im Mittelpunkt des Streits zwischen Središče und Varaždin stand, zu teilen.

Zu Beginn des neuen Jahrhunderts setzte die Kommission ihre Maßnahmen am Fluss fort, blieb dabei aber weitgehend erfolglos (ebenso wie bei der Festlegung der Grenze). Im Jahr 1803 wurde das Gebiet erneut von einem großen Hochwasser heimgesucht. Weniger als zehn Jahre später (1812) trat die Drau aufgrund des Tauwetters und der raschen Schneeschmelze in den höher gelegenen Gebieten reichlich über die Ufer. Im darauffolgenden Jahr kam es zu einer ähnlichen Situation, diesmal jedoch aufgrund starker und anhaltender Regenfälle und heftiger Regengüsse. Vor allem die Nebenflüsse Pesnica und Trnava verursachten erhebliche Schäden. Auch das folgende Jahr war regenreich; die Sonne ließ sich nur selten bis Mitte September blicken. In den Jahren 1820 und 1823 kam es im Oktober und November zu Überschwemmungen (damals stand alles „weit und breit“ unter Wasser). 1824 goss es zwischen dem 18. und 20. Juli; vor allem die Trnava stieg dann stark an und beschädigte viele Mühlen. Drei Jahre später, am 10. Juni 1827, stieg sie plötzlich an und riss mehrere Menschen mit sich. Im Jahr 1828 trat sie erneut über die Ufer und überschwemmte den unteren Teil des Marktplatzes.

Mit der Errichtung des franziskanischen Katasters für die Steiermark (zwischen 1819 und 1825) wurde erst 1828 beschlossen, dass die Drau und die Grenze zu Kroatien irgendwie angeglichen werden sollten. Die Landstände beauftragten die Grundherren und die Bezirksämter, die in irgendeiner Weise mit dem strittigen Gebiet in Verbindung standen,

die notwendigen Originalbelege oder beglaubigten Abschriften anzufertigen, um über den Grenzverlauf zu entscheiden. In den Flussabschnitten entsprach der Grenzverlauf aufgrund der zahlreichen Überschwemmungen und der Verschiebung des Flussbettes natürlich nicht dem Grenzverlauf in den älteren Karten, so dass der neue Entwurf leicht verändert bzw. an die aktuelle Situation angepasst wurde.

Aber das hielt den Fluss natürlich nicht davon ab, über die Ufer zu treten. Eines der schlimmsten Hochwasser ereignete sich 1851: Zwischen dem 1. und 4. November stieg die Drau um mehr als fünf Meter an, schwemmte alles weg, was vor ihr lag, und richtete große Schäden an Feldern und Wiesen an. Die neue Steiermärkisch-Kroatische Kommission stellte bei ihrer routinemäßigen Inspektion des Flusses (und der Grenze) zwischen Ormož und Središče in der zweiten Hälfte der 1850er Jahre jedoch keine wesentlichen Abweichungen fest. Eine gründlichere Inspektion der Drau im Juli 1862 ergab jedoch eine Reihe von Unregelmäßigkeiten, die durch Hochwasser verursacht wurden. Mitte der 1860er Jahre (September 1864 und Mai 1865) fand daher eine groß angelegte Inspektion der steirisch-kroatischen Grenze an der Drau statt. Bereits bei Zavrč wurden die Grenzsteine auf beiden Seiten des Flusses beschädigt oder verschoben vorgefunden; einer der Grenzsteine war durch das Wasser um über 500 Meter verschoben worden. In Ormož stieß die Kommission auf einen hohen Wasserstand des Flusses, der es unmöglich machte, die Grenzsteine auf beiden Seiten zu finden. Da die Drau anstieg und die Grenzlinie überflutete, war die Kommission gezwungen, ihre Arbeiten bis zum Frühjahr zu verschieben. Im Mai 1865 wurden die Arbeiten wieder aufgenommen. Die Kommission stellte die Grenzlinie fest, die ursprünglich entlang des Flussbettes der Drau verlief. Sie stellte fest, dass die Grenzlinie den Fluss mehrmals kreuzte, was zwar perfekt mit den Grenzkarten übereinstimmte, jedoch hatte der Fluss neue Inseln geschaffen und viele Grenzsteine verschoben.

Trotz der umfangreichen und gründlichen Arbeit der Kommission waren die steirischen Grenzgemeinden nicht ganz zufrieden. Durch die Änderung des Flusslaufs gingen auf beiden Seiten des Flusses Eigentumsrechte verloren, da die bestehenden Landkarten die Grenze in einigen Abschnitten auf das Flussbett legten. Sie forderten daher die Kommission auf, die Landesgrenze mit den Eigentumsrechten in Einklang zu bringen, anstatt die Grenze durch den aktuellen Zustand des Flusses bestimmen zu lassen. Aber der Fluss hielt sich natürlich nicht an die politischen Vereinbarungen, sondern floss ungehindert weiter. Für die Zukunft waren daher regelmäßige Untersuchungen des Flusses (und des Grenzverlaufs) vorgesehen, um eventuelle Schäden festzustellen und die notwendigen Reparaturen an verschobenen oder zerstörten Grenzsteinen und anderen Hilfsmarkierungen zu bestimmen. Dennoch wurden in den 1870er Jahren nur „kosmetische“ Reparaturen am Fluss vorgenommen, obwohl die Drau zu dieser Zeit mehr (und häufiger) zu überfluten begann. Größere Überschwemmungen gab es Anfang Dezember (5. und 6. Dezember) 1872 und erneut am 29. Juni 1875. Am 4. Oktober 1878 folgte ein weiteres großes Hochwasser; die Drau trug viel fruchtbares Land weg, zerstörte zwei Mühlen bei Središče und beschädigte mehrere in der näheren Umgebung. Zu Ostern, am 13. April 1879, wurde das Gebiet erneut von einem schweren Hochwasser heimgesucht. Im Mai desselben Jahres (3. und 4. Mai) stieg die Trnava noch mehr an. Der Nebenfluss des Črnc stieg zwischen 20:30 und 23:30 Uhr an und beschädigte die Eisenbahnbrücke, so dass der Zug fast drei Wochen lang nicht durchfahren konnte. Im Oktober 1882 überschwemmte der Črnc erneut, als das Wasser wieder die Stufen der Schule erreichte und die Drau über die Felder schwappte und großen Schaden anrichtete.

Naravne nesreče, ki so najpogostejše prizadele območje Slovenije od konca 19. stoletja do leta 1990*

Dunja Dobaja**

Potrjeno – Accepted: 10. 10. 2022 | Objavljeno – Published: 21. 12. 2022

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 94(497.4):504.4

Dunja Dobaja: Naravne nesreče, ki so najpogostejše prizadele območje Slovenije od konca 19. stoletja do leta 1990. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 93=58(2022), 4, str. 52–85

Prispevek na podlagi strokovne literature, arhivskih virov in časopisja predstavi najpogostejše naravne nesreče, s katerimi se je soočala Slovenija v različnih zgodovinskih obdobjih. Ugotavlja, da je Slovenija bila in je še vedno v prvi vrsti poplavno in potresno območje. Sledi različnim praksam preventivnega soočanja z naravnimi nesrečami in razumevanja naravnih nesreč v kontekstu takratnih oblasti, a s poudarkom na obdobju med obema vojnama, ki je primarno obdobje avtoričinega raziskovalnega zanimanja. Prispevek ne obravnava obdobja druge svetovne vojne, saj terja posebno obravnavo.

Ključne besede: naravne nesreče, zgodovinski pregledi, Slovenija.

* Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije*, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

** Dr. Dunja Dobaja, znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; dunja.dobaja@inz.si

1.01 Original Scientific Article

UDC 94(497.4):504.4

Dunja Dobaja: Natural disasters that struck Slovenia most frequently from the end of the 19th century to 1990. Review for History and Ethnography, Maribor 93=58(2022), 4, pp. 52–85

Based on scientific literature, archival sources and newspapers, this article outlines the most frequent natural disasters that Slovenia has faced in different historical periods, noting that Slovenia has been, and still is, primarily a flood and earthquake-prone area. It traces the different practices of preventive coping with natural disasters and the understanding of natural disasters in the context of the authorities of the time, but with a focus on the period between the two wars, which is the primary period of the author's research interest. The article does not deal with the period of the Second World War, as this requires special coverage.

Keywords: natural disasters, historical reviews, Slovenia.

UVOD

Z izrazom naravne nesreče označujemo naravne pojave in procese v pokrajini, ki prizadenejo družbo do stopnje, ki povzroči škodo.¹ Z vidika gospodarstva oziroma uporabe naravnih virov naj bi si družba postavila meje poseganja v naravo, da ne bi bistveno prizadela naravnega ravnovesja. Človekovi posegi v naravnem sistemu povzročijo spremembe, ki so lahko pozitivne, lahko so neizrazite, lahko pa povzročijo hitre in intenzivne naravne procese. Če ti procesi prizadenejo družbo, jih imenujemo naravne nesreče.²

Vzrok za vidnost družbenega delovanja v pokrajini je dejstvo, da človekova dejanja temeljijo na njegovih potrebah. Ker ne izhajajo iz narave ampak iz potreb človeka, so antropocentrična.³ V preteklosti, pred obdobjem razsvetljenstva, je prevladovalo teocentrično razmerje človeka do narave. Po tem obdobju pa je postajalo človekovo dožemanje narave relativno in antropocentrično, v sodobnosti celo popredmeteno kot posledica tehnološkega razvoja in družbenih sprememb.⁴ Ena od posledic popredmetenega dožemanja narave je želja po popravljanju učinkov naravnih procesov, kjer so ti procesi glavni element pokrajine. Tako človek v naravnem sistemu povzroča dolgotrajne spremembe, ki jih sprva ne more zaznati, opazovati ali celo napovedati. Spremenjeni naravni procesi pa lahko v prihodnosti negativno vplivajo na družbo. Človekovi posegi namreč šele čez daljši čas povzročijo spremembe v naravni pokrajini. Naravne nesreče tako pogosto niso le posledica sodobnih

¹ Zorn, Komac, *Naravne nesreče*, str. 230.

² Komac, Zorn, Pavšek, *Naravne nesreče*, str. 9.

³ Prav tam.

⁴ Prav tam, str. 10.

antropogenih posegov ali sodobnih naravnih procesov ampak zapoznela posledica porušenega naravnega ravnotežja.⁵

Spomin na naravne nesreče se za določeno obdobje ohrani v družbeni sferi, in sicer kot družbenogeografski spomin.⁶ Z družbeno aktivnim ohranjanjem spomina poskrbimo za trajno ohranitev podatkov o učinkih naravnih procesov ne le v geografskem smislu, ampak tudi v smislu vpliva na lokalno okolje in družbo kot celoto. Poglejmo dva primera, ki pričata o pomenu ohranjanja kolektivnega spomina na naravne nesreče v smislu vpliva na naravno okolje. Novembra 2000 se je nad Vipavsko dolino sprožil plaz Slano blato. Po podatkih iz literature izvemo, da se je sprožil že pred približno dvema stoletjema.⁷ Drugačna je bila situacija v Logu pod Mangartom, kjer je prišlo avgusta 1891 do vdora vode in peska. Spomin na ta dogodek se ni ohranil, zato je bila večja ujma leta 2000 veliko presenečenje. Podoben pojav se je po podatkih geografov zgodil konec 18. stoletja.⁸

Zapisi v dnevnem časopisju, strokovni in spominski literaturi, kronikah in arhivskem gradivu nam ohranjajo spomin na naravne nesreče, njihovo pogostnost, značilnosti in ukrepe za njihovo zaježitev. Pričujoči prispevek si postavi kot osrednje raziskovalno vprašanje, katere naravne nesreče v Sloveniji so bile v središču obravnave v različnih zgodovinskih obdobjih in na kakšen način so bile obravnavane oz. odnos do njih. Vzporedno s tem vprašanjem raziskuje ukrepe lokalnih oblasti in države ob naravnih nesrečah in uresničitev/neuresničitev zastavljenih ciljev. Poudarek daje obdobju med obema vojnama, saj je to osrednje raziskovalno obdobje avtorice. Tematiko obravnava s pomočjo arhivskega gradiva Arhiva Republike Slovenije in Zgodovinskega arhiva Ljubljana, časopisja in strokovne literature.

»VODA BO« IN »PODPRTO MESTO« – POPLAVE IN POTRESI

S prvim izrazom »voda bo« so nekoč domačini na Ljubljanskem barju poimenovali poplavljanje Barja.⁹ Z drugim izrazom »podprto mesto« pa je Heinrich Kanner, novinar in časopisni urednik, poimenoval Ljubljano po potresu 14. aprila leta 1895.¹⁰ Kanner je konec aprila 1895 obiskal Ljubljano in svoja

⁵ Prav tam, str. 11.

⁶ Prav tam, str. 14.

⁷ Prav tam.

⁸ Prav tam.

⁹ Melik, Povodnji na Ljubljanskem barju, str. 3.

¹⁰ Stanek, Potres v Ljubljani l. 1895, str. 30.

videnja in občutja ob naravni nesreči popisal v časopisu Frankfurter Zeitung und Handelsblatt z dne 7. maja 1895.¹¹

Ljubljansko barje in ljubljanski potres sta bili osrednji temi slovenskega časopisja in razprav strokovnjakov konec 19. stoletja. V zgodovinskem spominu ima ljubljanski potres iz leta 1895 zaradi svoje rušilnosti¹² sicer osrednje mesto, a nas pregled časopisja iz obdobja pred letom 1895 opozori, da je bila Kranjska potresno območje, kjer se je zvrstilo več potresov, ki so povzročili manjšo ali večjo gmotno škodo. Časopisje izpostavi predvsem močnejše potrese. Decembra 1845 je bil v Ljubljani in drugod po Kranjskem močan potres, »kakoršniga tukej boje od leta 1691 ni bilo«.¹³ Tla so se v slovenskih deželah ponovno močnejše tresla leta 1877.¹⁴ Leto 1880 pa je bilo v znamenju novic o zagrebškem potresu,¹⁵ ki je bil sicer za Kranjsko relativno oddaljena naravna nesreča, a je vseeno vzbudila zavedanje o ranljivosti človeka ob tovrstnih naravnih pojavih. Potresi pred velikim ljubljanskim potresom so bili povod različnih prispevkov o vzrokih in vrstah teh naravnih pojavov.¹⁶ Prispevki niso nudili dokončnih odgovorov, saj si tudi strokovnjaki niso bili edini o vzrokih potresov, vendar so imeli namen informiranje bralcev, da gre za globalni naravni pojav. Tisti bolj vedoželjni so lahko posegli tudi po tuji literaturi. Seznam priporočene literature je na primer v Ljubljanskem zvonu posredoval geograf in zgodovinar Janez Jesenko.¹⁷ V svojih zapisih o zemeljskih potresih si je zastavil zanimivo vprašanje, in sicer njihov vpliv na človeka.¹⁸ Omenjeni naravni pojav ni obravnaval le v geografskem smislu, ampak tudi psihološkem. Opozoril je na strah in občutke nemoči.¹⁹ Tovrstna negativna čustva so namreč vzbudila v ljudeh različne čustvene reakcije: »Obupnost je posamezne tako prevladala, da se jim je pamet zmešala«.²⁰

Osredotočenost na občutke strahu in obupa zaznamo predvsem ob ljubljanskem potresu leta 1895: »To je bilo klicanja, vpitja in raznovrstnih znamenj groze kmalu potem po ljubljanskih ulicah! Iz hiš pa se je čulo jednako klicanje onih, ki so še ostali med zidovi. Gledal sem že marsikak pojav, ki ga napravlja v človeku strast ali močna razdraženost: toda strahu se ne da primerjati

¹¹ Prav tam.

¹² Dosegel je 5,8 stopnje po Richterjevi lestvici. V: Vidrih, Godec, Potresna nevarnost, str. 104.

¹³ Potres v Ljubljani, str. 212.

¹⁴ Nekaj o potresih, str. 122.

¹⁵ Lampe, Ljubljanski potres, str. 313.

¹⁶ Potres, str. 369–370 in Nekaj o potresih, str. 122–123.

¹⁷ Jesenko, Zemeljski potresi, str. 370.

¹⁸ Prav tam, str. 490.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Prav tam, str. 491.

nobeden. Najpametnejši ljudje so iz uma in se ne dado umiriti».²¹ Obup in strah sta v prebivalcih Ljubljane vzbudila potencirana verska čustva in v časopisju razmišljanja o moči vere v Boga in naslonitvi na »močno avstrijsko telo«.²² Citirani vir je sicer katoliška revija, ki je ob omenjeni naravni nesreči načela filozofsko teološka vprašanja in poudarjala pomembnost naslonitve na osrednje državno telo. Moč skupnosti in vere je opazil tudi omenjeni Kanner, ki je na Kongresnem trgu prisostvoval maši: »*Dame držijo v eni roki odprto dežnik in odprto mašno knjigo, v drugi obleko. Moški stojijo gologlavi pod svojimi dežniki. Izreden pogled!*«²³

Potres je vzbudil občutek povezanosti v nesreči. Medsebojna pomoč se je izkazala pred organizirano pomočjo.²⁴ Odziv na prošnje prizadetih v potresu je bil nad pričakovanji. Pomoč je prihajala tudi iz tujine. Tedanje časopisje je vzrok za hiter in pozitiven odziv videlo v tem, da je Ljubljana deželno stolno mesto, katerega gospodarsko in kulturno življenje vpliva na celotno državo. Radodarnost so pripisali tudi skupni zavezanosti monarhiji.²⁵ Pri pomoči ob naravni nesreči so se angažirale oblasti na vseh treh nivojih, občinskem, deželnem in državnem. Prva popotresna seja mestnega sveta je sprejela sklep, da se prosi državno oblast za brezobrestno posojilo, ki bi omogočilo modernizacijo Ljubljane, primerljivo z Zagrebom.²⁶ Državna pomoč se je osredotočila predvsem na prenovu mesta; za druge potrebe naj bi zadostovali darovi, mestna in deželna pomoč.²⁷

Ljubljanski potres je bil povod za organizacijo sistematičnih opazovanj potresnih pojavov, katere pobudnica je bila dunajska akademija znanosti.²⁸ Referenti posameznih kronovin so za avstrijski del monarhije organizirali enotno opazovalno mrežo. Dunajska akademija znanosti je za obdobje do leta 1914 v 11 zvezkih izdala poročila o potresih.²⁹ Ljubljana je leta 1897 dobila

²¹ Lampe, Ljubljanski potres, str. 285

²² Prav tam, str. 315–316.

²³ Stanek, Potres v Ljubljani, str. 31. Naravne nesreče in s tem povezane stiske ljudi so bile (in so še) povod za pojave vraževerja tako »med omikanim in neomikanim ljudstvom«. V: Jesenko, Zemeljski potresi, str. 492. Mnogi so se po ljubljanskem potresu zatekli k vedeževalkam: »Včeraj aretovala je mestna policija 60 let staro Frančiško Lampe s Karolinske zemlje, ker je na Karlovski cesti št. 24 na navadne "mariage karte" "prerokovala" seveda proti honoraru – kedaj in kolikokrat bode še potres in kaj se bode še vse zgodilo. S tem je občinstvo še bolj begala in plašila in bila je zbog tega razširjanja in vznemirjajočih vesti in zaradi vedeževanja prijeta ter v zapor odvedena«. V: Ljubljana po potresu, str. 1–2.

²⁴ Blaj Hribar, Pomanjkanje v Ljubljani, str. 115.

²⁵ Prav tam, str. 126.

²⁶ Prav tam, str. 130.

²⁷ Prav tam, str. 130–131.

²⁸ Reja, Potresna opazovanja v Sloveniji, str. 140.

²⁹ Prav tam.

Seizmološko postajo na Golovcu pri Ljubljani, ki je bila opremljena s takrat sodobnimi seizmografi. Ta postaja deluje še danes kot Geofizikalni observatorij Univerze v Ljubljani.³⁰

Poleg potresa se je Ljubljana soočala tudi s poplavami na Barju. Nekateri geologi so ta dva naravna pojava povezali. Pred velikonočnim potresom je bila namreč obilica padavin, ki je povzročila poplave na Barju. Iz tega so nastala predvidevanja, da je obilica vode povzročila potres.³¹ Seveda so drugi strokovnjaki podali protiargument, da je bilo Barje že večkrat poplavljen, pa ni bilo potresov.³² Običajno je bilo Barje poplavljen pozno jeseni in zgodaj spomladi, ko je nastopilo deževno obdobje oziroma se je topil sneg. S poglobitvijo Gruberjevega prekopa³³ tik pred prvo svetovno vojno so se razmere na Barju glede poplav izboljšale. Voda je odtekala hitreje in tudi sicer so bile poplave redkejše.

V obdobju Avstro-Ogrske monarhije je slovenske dežele prizadel še en rušilni potres s središčem v Brežicah in okolici. Dne 29. januarja 1917 je potres prizadel območje Krško-Brežiškega polja in Gorjancev, še najbolj pa Brežice, Krško vas, Globoko in hrvaški kraj Stojdraga. Čutili so ga tudi v avstrijskih deželah in v Italiji.³⁴ Potresne sunke so čutili tudi v Ljubljani.³⁵ Brežiški potres je bil osrednja tema časopisnih novic poleg, seveda, dogajanja na bojiščih. Časopisni prispevki o potresu so bili osredotočeni na poročila o nastali škodi, stiski, strahu ljudi ter smrtnih žrtvah. Njihov skupni imenovalec je bila ugotovitev, da so »*Brežice danes žalostna razvalina – beda je velika*«. ³⁶

Glede na vojne razmere so žrtvam naravne nesreče prvi pomagali vojaki. Oblikovana je bila enota, sestavljena iz 200 mož in 40 inženircev, ki je prišla takoj. Vodil jo je stotnik Donko Breberina, ki je z uspešno organizacijo preprečil poskuse kraj in poskrbel za varnost ljudi.³⁷ Kmalu pa so se pokazale težave pri oskrbi z gradbenim materialom in pomanjkanjem delovne sile. Največji fizični delež pri obnovi je prispevala vojska.³⁸ Glede na vojni čas so bila finančna sredstva za pomoč ljudem po potresu omejena, zato so najvišji predstavniki oblasti, štajerski cesarski namestnik grof Manfred von

³⁰ Bubnov, Razvoj potresnega inženirstva, str. 80.

³¹ Stanek, Kako so si razlagali potres, str. 81.

³² Prav tam.

³³ Gabrijel Gruber, jezuit in načrtovalec, ki mu je dunajska vlada zaupala izsuševanje Ljubljanskega barja. Prekop so gradili v letih 1772–1780. V: Kopatin, Gabrijel Gruber, str. 8–11.

³⁴ Nečak, Ceci, Bilo je res grozljivo, str. 19.

³⁵ Potres v Brežicah, str. 4.

³⁶ Potres v Brežicah, str. 3.

³⁷ Nečak, Ceci, Bilo je grozljivo, str. 28.

³⁸ Prav tam, str. 32, 48.

Clary und Aldringen, štajerski deželni glavar grof Edmund Attems in vojaški poveljnik v Gradcu general pehote Hugo Martiny, naslovili na prebivalstvo Štajerske poziv za zbiranje prispevkov.³⁹ Pozivi za nabirke so bili tudi na nižjih nivojih oblasti. Tako kot pri ljubljanskem potresu je prišla do izraza človeška solidarnost. V časopisu so bili pozivi prebivalstvu v Posavju, ki jim potres ni uničil domov, naj se usmilijo tistih, ki so ostali brez strehe nad glavo in jim ponudijo gostoljubje, dokler ne bo izvedena sanacija njihovih domov.⁴⁰ Žrtve potresa so velike upe polagale na obljube nadvojvode Maksimilijana, brata zadnjega avstrijskega cesarja Karla I., ki si je v spremstvu štajerskega cesarskega namestnika in štajerskega deželnega glavarja ogledal škodo, ki jo je povzročil potres ter obiskal družine, ki so izgubile domove ter si uredile bivališča na prostem in v železniških vagonih.⁴¹ Ob tej priložnosti je tudi daroval finančna sredstva, ki so bila dar cesarja za prvo pomoč žrtvam naravne nesreče⁴² in »s tem nam je dal zgled, kako nam je treba v nesreči dejanski pomagati svojemu bližnjemu«. ⁴³ Vladajoča dinastija in najvišje civilne in vojaške oblasti so hitro reagirale na naravno nesrečo; prihod nadvojvode Maksimilijana je bil v znamenju izraza podpore in sočutja do prizadetih v potresu. Z donacijo lokalnim oblastem za obnovo po potresu, ki jo je izročil nadvojvoda, je želel cesar Karel I. spodbuditi donatorje iz celotnega cesarstva. Zaradi vojnih razmer donacije niso dosegle pričakovanj. Obnovitvena dela so bila zaključena šele po koncu vojne.⁴⁴

Tako kot ljubljanski potres je tudi brežiški pomenil pomemben vir raziskav geologov, ki so si postavljali vedno strokovnejša vprašanja o potresih na območju slovenskih dežel. Prispevek se sicer ne spušča v geološko-strokovna vprašanja, saj ostaja na nivoju vsakdanjega zgodovinskega spomina na potres, a želi vseeno opozoriti, da je raziskave na potresnem območju vodil tedaj vodilni geolog monarhije dr. Aleksander Tornquist.⁴⁵ Raziskave so bile usmerjene tudi v dejavnosti toplih vrelcev v okolici epicentra potresa.⁴⁶

Če so nekateri strokovnjaki, kot že rečeno, povezovali poplave na Ljubljanskem barju v letu 1895 z ljubljanskim potresom, so se v primeru brežiškega potresa raziskave usmerile tudi na zakonitosti delovanja vode, a tokrat zdravilne, termalne vode.

³⁹ Prav tam, str. 84.

⁴⁰ Ponesrečencem na pomoč, str. 3.

⁴¹ Cesarjev brat v Posavju, str. 3.

⁴² Prav tam.

⁴³ Na pomoč po potresu hudo poškodovanim!, str. 1.

⁴⁴ Nečak, Prelom za prizadeto lokalno prebivalstvo, str. 404–405.

⁴⁵ Nečak, Ceci, str. 48.

⁴⁶ Prav tam, str. 28.

Osrednje poplavno območje je bilo območje ob reki Savinji. V drugi polovici 19. stoletja je bila izvedena regulacija Savinje od Mozirja do Celja, in sicer na podlagi treh deželnih zakonov (junij 1876, april 1885, avgust 1891).⁴⁷ Stroški regulacijskih del so se delili med deželo Štajersko, državo, okrajnimi zastopi iz Gornjega grada, Vranskega, Šoštanja in Celja ter davčnimi občinami (Mozirje, Prihova, Braslovče, Podvin, Žalec, Petrovče idr.). Po prvem zakonu je dežela prispevala 2/3; po drugem in tretjem zakonu je bil delež med deželo in državo izenačen (vsaka po 40 %).⁴⁸ Vsako leto do prve svetovne vojne se je sestajala posebna komisija, ki je skrbela za vzdrževalna dela na regulacijskih napravah. Sestavljena je bila iz predstavnikov vseh financierjev regulacijskih del. Regulacija zgornjega toka Savinje do Celja je zmanjšala nevarnost poplav, kar pa ni veljalo za mesto Celje, ki je utrpelo več poplav. Ena največjih je bila novembra 1901, ko je Savinja narasla za več kot 6 metrov nad normalnim nivojem in skoraj v celoti poplavlila mesto.⁴⁹ Spomin na dogodek je grozeč, saj je podivjana voda podirala in odnašala vse, kar ji je bilo na poti: stara Grenadirjeva brv, kopališke ute, domače živali, hmeljevke in ogromne količine zemlje. Prometne poti so bile poplavljene; promet je bil zaustavljen.⁵⁰ Reka Savinja je podirala regulacijske nasipe in povsem uničila obrežje pri Mozirju. Štajerski cesarski namestnik grof Clary si je ogledal nastalo škodo, prav tako tudi drugi odgovorni deležniki.⁵¹

Poplave so prizadele tudi druge kraje na Spodnjem Štajerskem, na Kranjskem in Goriškem. Svojo moč je pokazala tudi reka Sava: »V bližini Laz se je prevrnil nek voz v naraslo Savo. Konj je utonil. Tudi v bližini Podbrda se je zgodila slična nesreča«. ⁵² Bregove je prestopila tudi reka Soča. Njen nivo se je dvignil do stopnje, katere »ni dosegla že mnogo let«. ⁵³

Po katastrofalni poplavi leta 1901 je celjska mestna občina zaprosila za strokovno mnenje inženirja Philippa Forchheimerja iz Gradca. ⁵⁴ Predlagal je preprečitev nadaljnjega poglobljanja reguliranega korita Savinje v toku nad Sv. Petrom, in sicer z vzdavo talnih pragov, s čimer bi preprečili nadaljnji dotok gramoza oziroma vsakršnih nanosov prav do Celja. ⁵⁵ Zaradi nanosov

⁴⁷ SI AS 77 Banski svet, 5 zasedanje, Zapisnik 3. seje z dne 7. 2. 1934, Poročilo načelnika tehničnega oddelka Matije Krajca o regulaciji Savinje.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Aristovnik, Mesto v objemu voda, str. 8.

⁵⁰ Prav tam, str. 9.

⁵¹ Povodenj na Spodnjem Štajerskem, str. 3.

⁵² Nesreča vsled povodnji, str. 3.

⁵³ Povodenj na Goriškem, str. 3.

⁵⁴ SI AS 77 Banski svet, 5 zasedanje, Zapisnik 3. seje z dne 7. 2. 1934, Poročilo načelnika tehničnega oddelka Matije Krajca o regulaciji Savinje.

⁵⁵ Prav tam.

se je namreč v mestu kota visoke vode dvignila za 20 cm.⁵⁶ Svetoval je tudi pogozditev območja ob reki in prepoved sečnje do golega.⁵⁷ V mestu Celje pa je svetoval nadomestitev Kapucinskega mostu z novo konstrukcijo z enim sredinskim stebrom ter odstranitev neprimerno visoke zaježitve železniških mostov. Za izvedbo slednjega je predlagal premik struge reke v ovinku pred železniško progo, s čimer oba železniška mostova ne bi bila več potrebna.⁵⁸ Štajerski deželni odbor je na podlagi omenjenih nasvetov oblikoval projekt za regulacijo Savinje na območju Celja. Projekt je okrajno glavarstvo v Celju leta 1911 odobrilo.⁵⁹ Izvedbo projekta pa je preprečila prva svetovna vojna.

Posledica močnega deževja so tudi zemeljski plazovi. Kot problematično območje v tem smislu je bilo izpostavljeno območje Haloz zaradi ilovnate zemlje. Mokra jesen leta 1904 je npr. na tem območju napravila veliko škode.⁶⁰ Dogodek je spodbudil poučne prispevke v časopisju, ki so bralcem pojasnili vzroke teh naravnih pojavov, ki vodijo v naravno nesrečo. Seveda je bila zelo pomembna preventiva in učinkovita obramba pred zemeljskimi plazovi. Prvenstveno se je izpostavljala pomen gozda, ki je ščitil vinograde na nižjih pobočjih.⁶¹ Gozd namreč absorbira velike količine vode. Citirani vir ugotavlja preveliko izsekavanje gozdov in s tem v bistvu opozori na škodljive posege človeka v naravo: »/.../ posebno v Halozah skoraj ni več gozdov. Do vrha gričev sežejo danes vinogradi, njive, lazi itd. in to tudi na gričih, ki so jako strmi. Ni se nam toraj čuditi, da se pojavijo ravno v novejših časih plazovi tako pogostokrat, kar se v starih časih ni zgoditi zamoglo, ker so bili ti griči obraščeni vsaj na vrhu z gozdi«. ⁶²

Pomen gozdov za zaščito bivališč in prometnih poti pred naravnimi nesrečami je človek spoznal že zgodaj. Nekateri pisni viri že v 14. stoletju omenjajo prepoved rabe gozdov, kot sta gozdna paša in pridobivanje lesa zaradi zagotavljanja varovalnih učinkov gozda pred hudourniki, zemeljskimi in snežnimi plazovi.⁶³ Gospodarski pomen gozdov se je znatno povečal z razvojem obrti, nastajanjem naselij mestnega tipa, z ustanavljanjem fužin, železarn in steklarn. Raba gozdov je bila pogosto neustrezna, zato so bila posamezna

⁵⁶ Zorn, Poplave, str. 535.

⁵⁷ SI AS 77 Banski svet, 5 zasedanje, Zapisnik 3. seje z dne 7. 2. 1934, Poročilo načelnika tehničnega oddelka Matije Krajca o regulaciji Savinje.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Vzroki in učinki zemeljskih plazov, str. 5.

⁶¹ Prav tam.

⁶² Prav tam.

⁶³ Guček, Bončina, Diaci, Firm, Poljanec, Rugani, Gozdovi s poudarjeno zaščitno in varovalno funkcijo, str. 59.

območja podvržena erozijskim procesom in posledično naravnim nesrečam. To je spodbudilo prizadevanja za zagotavljanje varovalnih učinkov gozda. Terezijanski gozdni red iz leta 1771 omenja varovanje gozdov, gozdni patent iz leta 1852 pa varovalne gozdove kot posebno kategorijo. Merila za določanje varovalnih gozdov so se v različnih zgodovinskih obdobjih spreminjala in prav tako tudi površine varovalnih gozdov na območju Slovenije.⁶⁴

Naravne nesreče so spodbudile strokovne kroge k njihovemu nadzoru oziroma poskusom njihovega predvidevanja z opazovanjem (tudi) vremena. Vremensko službo izvajajo meteorološke postaje, ki opazujejo vremenske dejavnike. Najstarejša meteorološka postaja v Sloveniji je bila ustanovljena leta 1850 v Ljubljani. Tega leta je pričel z opazovanji uradnik t. i. brzojavne pisarne A. Wagner.⁶⁵

Različna gospodarska politika in različne krajevne potrebe so bile vzrok, da so se v posameznih slovenskih deželah pred prvo svetovno vojno vprašanja naravnih nesreč obravnavala po različnih vidikih. Če vzamemo za primer hidrotehnična vprašanja, vidimo, da je bila Kranjska osredotočena predvsem na osuševanje Ljubljanskega barja in preučevanje vodnih razmer na Krasu. Po drugi strani je Štajerska posvečala skrb predvsem regulaciji splavnih rek in ureditvi potočnih strug. Pred vojno so potekala regulacijska dela na Muri, Dravi, Savi, Savinji.⁶⁶ Vsa ta dela je prekinila vojna. Po vojni je novooblikovana država prevzela okoli 146 km dokončno urejenih rečnih strug. Regulirana je bila Mura v zgornjem delu ter med Ižakovci in Spodnjo Moto; izvršena je bila regulacija Savinje med Prihovo nad Mozirjem in Kristininim dvorom pri Celju, prav tako regulacija Save med Krškim in Brežicami. Začeta so bila obsežna zavarovalna dela na Dravi pri Ptuj, na Savi med Tacnom in Kresnicami, na Kamniški Bistrici in Sori.⁶⁷ Vse omenjene regulacijske zgradbe so bile med prvo svetovno vojno zanemarjene in pričele propadati, zlasti tam, kjer niso bile povsem dokončane. Sanacija poškodovanih naprav in nujnost izgradnje novih regulacijskih naprav je zahtevala precejšnja finančna sredstva.

OBDOBJE MED OBEMA VOJNAMA – HUDOURNIKI IN POPLAVE

Z ustanovitvijo Države Slovencev, Hrvatov in Srbov (SHS) 29. oktobra 1918 je v Sloveniji prevzela upravo Narodna vlada, v kateri so bili z izjemo zunanjih zadev združeni vsi najvišji organi izvršne oblasti. Narodno vlado so sestavljali

⁶⁴ Prav tam, str. 60.

⁶⁵ Reya, Vremenska služba, str. 181.

⁶⁶ Porenta, Ceste in hidrotehnična dela, str. 425.

⁶⁷ Prav tam, str. 425–426.

predstavniki vseh tedanjih slovenskih političnih strank, med katerimi je bila najmočnejša Vseslovenska ljudska stranka (VLS). Vlada je imela dvanajst upravnih oddelkov (poverjeništev).⁶⁸ Narodna vlada je stala pred težko situacijo zaradi sprememb, ki jih je vojna povzročila glede vprašanja meja v narodnem gospodarstvu in v socialnih razmerah. Ob prevratu so bili deželni odbori in deželni zbori razpuščeni, nekdanje deželno premoženje pa je prešlo v likvidacijo.⁶⁹ Vprašanje premoženja je uredil finančni zakon za leto 1927/28, ki je določal, da premoženje nekdanjih dežel na ozemlju nekdanje monarhije preide na oblastne samouprave. Nepremičnine nekdanjih dežel so bile po omenjenem zakonu vpisane v zemljiško knjigo dotične oblasti.⁷⁰

Po združitvi Države SHS s Kraljevino Srbijo 1. decembra 1918 in oblikovanju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) se slovenska samostojnost, dosežena v Državi SHS, ni ohranila. S posebnim ukazom regenta Aleksandra je bila januarja 1919 ukinjena Narodna vlada. Namesto nje je pričela delovati Deželna vlada za Slovenijo, katere predsednika in podpredsednika je imenoval regent. Deželna vlada je bila skržena na šest resorjev, zato so bila tudi njena pooblastila omejena. V Sloveniji ni imela najvišje upravne oblasti.⁷¹ Za resorje, ki niso bili v pristojnosti Deželne vlade, so bili v Ljubljani oblikovani uradi, ki so bili podrejeni neposredno ministrstvu. Med njimi je bil Gozdarski odsek za Slovenijo in Istro.⁷² V okviru omenjenega odseka je potekalo tudi urejanje hudournikov, naravnega pojava, ki je pogosto povzročal hude naravne nesreče in bil v središču obravnave na sejah oblastnih skupščin in banskega sveta Dravske banovine. Hudourniške poplave so bile najpogostejše v goratem in hribovitem delu severne Slovenije. Tam so hudourniki trgali in odnašali tisto malo zemlje, ki je bila na voljo hribovskemu prebivalstvu, v doline, kjer so s peskom in kamenjem, ki so ga prinašali s seboj, zasipavali njive in travnike ter povzročali pogosto nastajanje močvirnih območij.⁷³ Na svoji poti v doline so hudourniki uničevali infrastrukturo in ogrožali vasi ter trge.⁷⁴ Hudourniške poplave so torej povzročale škodo gospodarstvu, ogrožale promet, zdravje

⁶⁸ Dobaja, *Za blagor mater in otrok*, str. 22.

⁶⁹ Brejc, *Od prevrata*, str. 340.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Dobaja, *Za blagor mater in otrok*, str. 22–23.

⁷² Brejc, *Od prevrata*, str. 384.

⁷³ Primer nastanka močvirnega območja: V Bušči vasi na Dolenjskem je bil potok, ki ni imel nobene struge, zato je povzročal močvirje sredi vasi in s tem nezdrave razmere za prebivalstvo. V začetku 30. let prejšnjega stoletja je banovina potok uredila. V: SI AS 77 Banski svet, t. e. 8, 6. zasedanje, Zapisnik 4. seje banskega sveta, 7. 2. 1935, Poslovno poročilo gozdno tehničnega odseka za urejanje hudournikov, Poročilo šefa odseka za zgradbo hudournikov inž. Alojzij Štrancar.

⁷⁴ SI AS 77 Banski svet, t. e. 3, 2. zasedanje, Priloge k zapisniku 2. seje, Ekspoze o stanju in razvoju poslov odseka za urejanje hudournikov, 30. 1. 1932.

ljudi in bile tudi vzrok smrtnih žrtev.⁷⁵ Zaradi navedenih razlogov je bilo urejanje hudournikov prednostna naloga oblastne uprave in kasneje uprave Dravske banovine. Ureditve hudournikov je bil tudi predpogoj uspešne regulacije rek in melioracije močvirnih dolin ter elektrifikacije banovine.⁷⁶

Vzrok hudourniških poplav in s tem povezane škode niso bile le neugodne terenske razmere in velika količina padavin, ampak tudi negativni posegi človeka v naravo, na kar so opozarjali strokovnjaki, kot npr. vodja gozdno-tehničnega odseka za urejanje hudournikov ing. Vladimir Fasan in ing. Alojz Štrancar, zaposlen v istem odseku.⁷⁷ Slabo gospodarjenje na hudourniškem območju, izsekavanje gozdov, zlaganje lesa v hudourniških strugah ali blizu njih, zoževanje in ukrivljanje struge hudournikov z nepravilno postavljenimi zgradbami (škarpe, jezovi, mostovi ipd.) so bili poglavitni nepravilni človekovi posegi, ki so potencirali problem hudourniških poplav.⁷⁸

Hudourniška območja v Sloveniji so bila (so še) predvsem na Gorenjskem, v Savinjski dolini, med Savinjo in Sotlo, na območju Polhograjskih dolomitov, Kozjeka in Pohorja. To so hudourniška območja zaradi sestave tal.⁷⁹ Urejanje hudournikov je bilo v pristojnosti države, torej ministrstva za gozdove in rudnike ter oblastne in kasneje banske uprave, gozdarsko-tehnični odsek. Leta 1930 je Zakon o urejanju hudournikov uredil postopanje v upravnem, pravnem, tehničnem in finančnem smislu.⁸⁰ Višina finančnega deleža pri urejanju hudournikov je bila odvisna od pobudnika del, kar pomeni, da je država prispevala 70 %, če je bila ona izvajalka del, banovina pa je v tem primeru

⁷⁵ Primer rušilne moči hudournika: V občini Metlika – okolica sta bila dva hudournika, ki sta povzročala škodo, in sicer hudournik nad vasjo Dolenji Suhor in hudournik Sušica, ki se je izlival v Kolpo. Prvi hudournik je ob nalivih narastel tako visoko, da je voda vdiralala v hiše, uničevala občinske poti in nanosila kamenje in pesek na posestva več lastnikov kmetij vasi Ravenače, Gornji in Dolnji Suhor. Ta hudournik je leta 1915 povzročil smrt dveh oseb; leta 1921 sta v narastlem hudourniku utonila dva vola; leta 1929 in 1934 je hudourniška poplava ponovno uničevala hiše, poti in polja. Hudournik Sušica je leta 1929 uničil dva mlina in dva mostova, poplavljal polje in uničil košnjo in žetev. Leta 1934 je ponovno prestopil bregove pri vasi Trnovec in uničil jesenske pridelke vasi Trnovec, Gornja in Dolnja Lokvica. V: SI AS 77 Banski svet, t. e. 8, 6. zasedanje, Zapisnik 4. seje banskega sveta, 7. 2. 1935, Poslovno poročilo gozdno tehničnega odseka za urejanje hudournikov, Uprava občine Metlika – okolica, 7. 2. 1935.

⁷⁶ SI AS 77 Banski svet, t. e. 3, 2. zasedanje, Priloge k zapisniku 2. seje, Ekspoze o stanju in razvoju poslov odseka za urejanje hudournikov, 30. 1. 1932.

⁷⁷ SI AS 77 Banski svet, t. e. 5, a. e. 9, 3. zasedanje, Priloge k zapisniku 2. seje, Ekspoze odseka za urejanje hudournikov, 10. 1. 1933.

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ SI AS 77 Banski svet, t. e. 10, 7. zasedanje, 2. seja, Priloge k zapisniku 2. seje, Poslovno poročilo odseka za urejanje hudournikov, 18. 2. 1936.

⁸⁰ Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, 13. 5. 1930, letnik 1, št. 1, Zakon o urejanju hudournikov.

prispevala 30 %.⁸¹ Če je bila pobudnica del banovina, je prispevala večji delež, to je 70 %, država pa 30 %, pri čemer je bil prispevek države neobvezujoč.⁸² V praksi je to pomenilo, da je država vsakič prispevala manj, kot so bila pričakovanja banovine, čeprav npr. vzdrževalni in investicijski stroški regulacij rek Mura, Drava, Savinja, Sava v obdobju 1918–1938 pokažejo drugačno sliko v smislu večjega finančnega vložka države, kot je banska uprava priznavala. Zlasti v letih do 1935 je bil državni prispevek večji, po letu 1936 pa manjši,⁸³ kar je verjetno izraz ugodnejših gospodarskih razmer po letu 1936. Banska uprava je po drugi strani menila, da glavnina stroškov odpade nanjo in da tovrstna dela zahtevajo večje investicije. Proračunska sredstva naj ne bi dopuščala, da bi se dela izvajala v obsegu, ki je bil dejansko potreben.⁸⁴ Banska uprava je situacijo reševala s sredstvi iz bednostnega fonda, ki je bil v prvi vrsti namenjen brezposelnim, ter iz banovinskega gradbenega fonda.⁸⁵

Kakorkoli, banska uprava se je zavedala, da ne sme prekiniti urejanja hudournikov in da mora že izvedena dela vzdrževati in začeta dela nadaljevati. Odsek za urejanje hudournikov je predlagal programsko in racionalno izvajanje del, ki bodo v skladu z deli drugih oddelkov banske uprave. Občinam in privatnim interesentom naj bi banska uprava nudila pomoč z nasveti in v nujnih primerih tudi z manjšo podporo.⁸⁶ Podpirala naj bi torej tudi privatno iniciativo in ljudi poučila o pravilni izvedbi zavarovalnih zgradb in tako zmanjšala rušilno moč hudournikov. Posamezniki so namreč v hudourniških strugah samoiniciativno gradili jezove z namenom izrabe vode in vodnih sil. Ti pa so bili povečini pomanjkljivo zgrajeni in v primeru poplav porušeni. S

⁸¹ SI AS 77 Banski svet, t. e. 3, 2. zasedanje, Priloge k zapisniku 2. seje, Ekspoze o stanju in razvoju poslov odseka za urejanje hudournikov, 30. 1. 1932.

⁸² Prav tam. Primer zavarovalnih del, ki jih je financirala banska uprava: Leta 1936 je v vasi Gabrje pod Gorjanci banska uprava financirala regulacijo hudournika z izgradnjo treh betonskih pregradb, in sicer prve pod Gospodično, druge nad Jugorjem in tretje nad Gabrjem. V: Kragelj, Kronika vasi Gabrje, str. 65.

⁸³ Porenta, Ceste in hidrotehnična dela, str. 426.

⁸⁴ Prošnje za ureditev hudournikov so prihajale iz različnih delov Slovenije. Glasniki prošenj so bili oblastni svetniki oz. banovinski, ki so svoje območje prikazali kot rizično in potrebno pomoči. Tako je npr. oblastni svetnik Schaubach, predstavnik slovenjebistriškega okraja, opozoril na vrsto hudournikov in potokov v okraju, ki so povzročali škodo, nič pa naj se ne bi naredilo za njihovo ureditev. Predlagal je sodelovanje države, oblasti in lokalnih faktorjev ter sistematičen načrt za izvedbo del, ki naj bi vključeval tudi najetje posojila. V: SI AS 93 Oblastni odbor Maribor, t. e. 10, Stenografski zapisnik 1. seje, 23. 2. 1927.

⁸⁵ SI AS 77 Banski svet, t. e. 8, 6. zasedanje, Zapisnik 4. seje banskega sveta, 7. 2. 1935, Poslovno poročilo gozdno tehničnega odseka za urejanje hudournikov, 7. 2. 1935.

⁸⁶ SI AS 77 Banski svet, t. e. 3, 2. zasedanje, Priloge k zapisniku 2. seje, Ekspoze o stanju in razvoju poslov odseka za urejanje hudournikov, 30. 1. 1932.

tem se je ustvarjala dodatna škoda, saj so hudourniki ruševine podrtih jezov odnašali v doline. V primeru načrtno vodene izgradnje zavarovalnih zgradb bi privatna iniciativa koristila splošnim interesom.⁸⁷

Urejanje problematičnih lokalnih hudournikov je bila tudi priložnost za zaposlitev okoliškega, brezposelnega prebivalstva, kar je bilo zlasti aktualno v obdobju gospodarske krize, ko je bila razkrita revščina posameznikov: »*Nekaj podobnega je bilo v letu 1934, ko se je gradil v vasi od Jugorskega studenca skozi vas hudournik. Vsi so bili neizmerno potrebni zaslužka. Prišlo je tako daleč, da je morala posredovati občina s tem, da je naredila seznam, kdo je upravičen do dela. To pa je hkrati še en dokaz, da je bila v vsej svoji bohoti na površju revščina*«. ⁸⁸ V literaturi lahko zasledimo tudi kritiko tovrstnega reševanja stisk v času gospodarske krize, ki izhaja iz stališča, da se sredstva bednostnega fonda niso uporabljala le za javna dela, ki so bila potrebna za splošne gospodarske potrebe, ampak predvsem za dela tam, kjer je bila gospodarska stiska največja. Tako so se predvsem izvajala javna dela, ki so imela lokalni gospodarski značaj.⁸⁹

Urejanje hudournikov je imelo torej tudi socialno ozadje, poleg gospodarkega in seveda varnostnega. Pri sestavi načrta dela je bansko upravo vodilo načelo sistematičnosti in solidarnosti. Poskušala je sicer upoštevati čim več območij, ki so jih ogrožali hudourniki, a se je osredotočala predvsem na Gorenjsko, ki jo je imela za najbolj ogrožen del banovine v tem smislu in za vodilno pokrajino v gospodarskem smislu: »/.../ *Kjer so gospodarske vrednote, ki jih je treba čuvati, največje*«. ⁹⁰ Pri tem je imela banska uprava v uvidu obdelovalno zemljo, ki jo je bilo v hribovitih območjih malo, potem ceste, železnico in tujski promet. Urejeni hudourniki so bili predpogoj za obstoj in napredek kmetijstva, obrti in industrije v gorskih krajih, predpogoj za obstoj mnogih gorskih cest in poti ter neoviran promet po njih. Z ureditvijo hudournikov so se zmanjšali tudi gradbeni in vzdrževalni stroški.

Seveda so bile prisotne tudi kritike zaradi izpostavljanja Gorenjske. Na sejah banskega sveta so posamezni banski svetniki opozarjali na spregledanost

⁸⁷ SI AS 77 Banski svet, t. e. 7, a. e. 3b, 5. zasedanje, Priloge k zapisniku 2. seje, Podrobna pojasnila k predlogu banovinskega proračuna za hudourniška dela za leto 1934/35. Primer lokalne iniciative je npr. izdelava dveh zidanih pregrad v strugi potoka Klamfer na Dolenjskem med leti 1935 in 1936. Zidani pregradi so zgradili 4 zidarji z namenom preprečitve divjanja hudourne vode v času večjih padavin. Pregradi stojita še danes. V: Goršin, Mehovsko-stopiško območje, str. 111.

⁸⁸ Kragelj, Kronika vasi Gabrje, str. 87.

⁸⁹ Porenta, Ceste in hidrotehnična dela, str. 424.

⁹⁰ SI AS 77 Banski svet, t. e. 8, 6. zasedanje, Zapisnik 4. seje banskega sveta, 7. 2. 1935, Poslovno poročilo gozdno tehničnega odseka za urejanje hudournikov, 7. 2. 1935.

njihovih srezov glede pomoči, ne zgolj v primeru naravnih nesreč ampak tudi brezposelnosti.⁹¹

Drugo območje, ki mu je banska uprava namenjala pozornost glede urejanja hudournikov, je bila Savinjska dolina; v letu 1935 pa je poudarjala tudi pomen ureditve hudournikov, ki so se iztekali v Ljubljansko barje, saj je bila od njihove ureditve odvisna melioracija Barja, ki je bila v teku.⁹²

V proračunskem letu 1936/37 je pričela banska uprava izvajati pogozdovanje okolice hudournikov. Tako je npr. v Polhovem Gradcu pogozdila 15 hektarov golega sveta na obronkih »Stožca«.⁹³ Postopoma se je pogozdovanje razširilo tudi na druga hudourniška območja, npr. v Ločnici, v občini Medvode, v občini Kamniška Bistrica.⁹⁴

Konec 30. let dvajsetega stoletja se je gozdnotehnični odsek za urejanje hudournikov osredotočil predvsem na pogozdovanje sveta v območju hudournikov. V ospredje je torej stopilo zavedanje, da je gozd najnaravnejša in najučinkovitejša obramba proti narastlim hudournikom. Odsek za urejanje hudournikov je pogozdoval tudi regulirane struge hudournikov. V njih je sadil drevesa z globokimi koreninami (vrba, jelša, topol, javor, jesen), ki so ščitile bregove. Drevesa so bila namenjena izključno zaščiti bregov, zato so jih obrezovali na približno dve leti.⁹⁵

Ureditev hudournikov je bila, kot rečeno, predpogoj za regulacijska dela in preprečevanje poplav. Na lokalnem nivoju so oblasti opozarjale na pomen osnovnih preventivnih del, kot je bilo to npr. čiščenje potokov in jarkov. Tako je npr. sreski poglavar v Murski Soboti Lipovšek oktobra 1924 pozval župane, naj obvestijo občane o nujnosti vsakoletnega čiščenja potokov in jarkov, saj so se v njih nabirali grmovje, štori in druge ovire, ki so preprečevale reden odtok vode. V primeru neupoštevanja poziva je bila predvidena denarna kazen.⁹⁶ Poziv sreskega poglavarja ni imel pravega učinka, saj nadaljnji pregled arhivskega gradiva pokaže, da posamezne občine niso upoštevale navodil in

⁹¹ SI AS 77 Banski svet, t. e. 6, 4. izredno zasedanje, Zapisnik 2. seje banskega sveta Dravske banovine v Ljubljani, 5. 9. 1933.

⁹² SI AS 77 Banski svet, t. e. 8, 6. zasedanje, Zapisnik 4. seje banskega sveta, 7. 2. 1935, Poslovno poročilo gozdno tehničnega odseka za urejanje hudournikov, 7. 2. 1935.

⁹³ SI AS 77 Banski svet, t. e. 11, Zapisnik 2. seje z dne 16. 2. 1937, Poslovno poročilo odseka za urejanje hudournikov.

⁹⁴ SI AS 77 Banski svet, t. e. 13, ovoj 3, 10. zasedanje, Priloge k zapisniku 2. seje, Program hudourniških del za leto 1939/40, Hudourniška pogozdovanja.

⁹⁵ Prav tam.

⁹⁶ SI_PIŠK/0001/002/003/00005 Ukrepi za preprečevanje poplav in čiščenje potokov ter jarkov v srezu Murska Sobota, t. e. 19, a. e. 32, Potoki in jarki, čiščenje istih, 22. 10. 1924. Neupoštevanje navodil o preventivnih ukrepih za preprečevanje poplav je bilo vseskozi prisotno. Posamezni kršilci so prejeli s strani sreskega načelstva dopis o denarni kazni; v primeru neplačila je bil zagrožen 12-urni zapor. Seveda je imel posameznik pravico

redno čistile struge potokov in jarke.⁹⁷ Tovrstni preventivni ukrepi so bili zlasti pomembni po poplavih novembra 1925, ki so prizadele velik del Kraljevine SHS. Največ škode so povzročile na območju Mariborske oblasti, kjer so bregove prestopile Drava, Savinja in Mura.⁹⁸ Maribor je bil po hudi nevihti v noči od 11. na 12. november poplavljen. Kanali in cestni odtoki so se zamašili; voda je vdirla v hiše in kleti. Dostop v mesto je bil onemogočen. Gasilci so pričeli s čiščenjem kanalov in odstranjevanjem vode iz kleti. Škoda je bila velika.⁹⁹ V Murski Soboti so se prebivalci umaknili na strehe hiš in reševali svoja življenja, medtem ko je veliko živine utonilo.¹⁰⁰ Podobna slika je bila drugod v Prekmurju. Reševalno akcijo je izvršila vojska s pomočjo železniške uprave. Ljudje, ki so ostali brez domov, so dobili zasilno bivališče v vagonih: *»Povsod sledovi umazane vode, na vseh obrazih še strah in panika«*.¹⁰¹ Veliki župan Otmar Pirkmajer je o naravni nesreči obvestil pristojne državne organe, kmetijsko in notranje ministrstvo. Prosil je za pomoč ob naravni nesreči in iz oblastnih sredstev nakazal določeno vsoto sredstev za prehrano tistih, ki so ostali brez domov.¹⁰² Pri Prekmurski banki s sedežem v Murski Soboti so poplavljenecem ponudili 10 % posojilo za eno leto glede na višino škode. Prihajalo je tudi do okoriščenja z naravno nesrečo in nepravilnosti, tudi zato, ker komisija škode ni preverjala na terenu.¹⁰³ Zaradi katastrofalnih poplav v Sloveniji, zlasti v Mariborski oblasti, sta državna poslanca Gregor Žerjav in Ljudevit Pivko predložila Narodni skupščini nujen zakonski predlog za podporo prebivalstvu v prizadetih krajih. Oba poslanca sta posredovala tudi pri vojaškem ministrstvu in ga pozvala, naj nudi osebje za reševanje in obnovo v poplavljenih krajih.¹⁰⁴

Že naslednje leto, poleti 1926, so Slovenijo prizadele nove poplave. Ponovno je bila ogrožena predvsem Mariborska oblast. Tokrat Maribor sicer ni utrpel tolikšne škode kot prejšnje leto, saj so kanali vodo sproti odvajali v Dravo, vendar je bila poplavljena okolica mesta.¹⁰⁵ Reka Drava je nevarno

do ugovora v roku osmih dni. V: SI_PISK/0001/002/003/00005 Ukrepi za preprečevanje poplav in čiščenje potokov ter jarkov v srezu Murska Sobota, t. e. 19, a. e. 32, Kazenski nalog, 9. 7. 1936.

⁹⁷ SI_PISK/0001/002/003/00005 Ukrepi za preprečevanje poplav in čiščenje potokov ter jarkov v srezu Murska Sobota, t. e. 19, a. e. 32, Poziv sreskega poglavarja vsem županstvom, 21. 5. 1926.

⁹⁸ Kerec, Prekmurske Benetke, str. 25.

⁹⁹ Velikanske poplave in povodnji, str. 2.

¹⁰⁰ Prekmurje pod vodo!, str. 1.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ Prav tam, str. 30.

¹⁰⁴ Nujna pomoč poplavljenim krajem, str. 1.

¹⁰⁵ Strašne poplave, str. 3.

narastla in nosila s seboj dele mlinov, hlodov, les. V Mariboru so lovili les s čolni in bili pri tem uspešni.¹⁰⁶ Celje in okolica sta bila ponovno pod vodo. Voda je vdiral v hiše, hleve, odnašala živino. Zaradi bobneče vode reševalci, torej gasilci in vojaštvo, niso slišali klicev na pomoč. V obupu so ljudje dajali znamenja s streli.¹⁰⁷ Poplave so povzročile veliko materialne škode, uničile pridelek in že pokošeno travo, saj je polja, vrtove in travnike preplaval prod. Veliko škodo so povzročili tudi zemeljski plazovi.

Poplave, tudi v drugih delih skupne jugoslovanske države, so spodbudile vlado Nikole Uzunovića, da je v letu 1926 določila t. i. davek na poplavljenca, ki ga je plačevalo uradništvo, in sicer 10 % od plače, pri čemer naj dejanski oškodovanci ne bi prejeli potrebnih sredstev. Pri izplačevanju odškodnin so bile namreč nepravilnosti v tem smislu, da sredstva za pomoč niso bila enakomerno porazdeljena.¹⁰⁸ Na nivoju banovine je banska uprava (in prej oblastna) ob naravnih nesrečah nudila pomoč v skladu s svojimi proračunskimi sredstvi in poskušala pomoč enakomerno razporediti.¹⁰⁹ Ob vsakokratnih poplavah je prišla do izraza tudi lokalna iniciativa, torej zbiranje prispevkov za pomoč poplavljencom na lokalnem nivoju.

Občina Dobropolje na Dolenjskem je bila npr. ena izmed tistih območij, kjer so poplave in toča poleti 1937 povzročile veliko škode. Potok Rašica je vdrl na železniško postajo Dobropolje ter od tu odnašal različne predmete po njivah. Potok Podpešca je vdrl v vas Podgora in prav tako uničeval poljske pridelke in povzročal škodo na objektih. Iz Kompoljske jame je drl hudournik proti Strugam.¹¹⁰ Poplavljenca so od občine pričakovali pomoč. Občina Dobropolje je bila siromašna občina, ki v svojem proračunu ni imela predvidenih sredstev za primer naravnih nesreč. Obiskali so jo sicer odgovorni deležniki (npr. okrajni kmetijski referent, banovinski kmetijski referent), a se je občina zavedala, da banovinska in državna pomoč ne bosta zadostovali, zato je

¹⁰⁶ Prav tam.

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ Odškodnino za poplavo prejel eden, str. 4.

¹⁰⁹ Ko je na seji banskega sveta na začetku leta 1933 Martin Bajuk iz metliškega sreza pozval bana Draga Marušiča za pomoč ob naravni nesreči, v tem primeru suši, mu je ban odgovoril: »Vi vidite samo Vaš srez, toda jaz kot ban moram videti vse.« V: SI AS 77 Banski svet, t. e. 5, 3. zasedanje, Zapisnik 5. seje finančnega odbora banovinskega sveta dne 20. 2. 1933. Primer pomoči poplavljencom na nivoju države in banovine: Spomladi leta 1936 je poplava prizadela tudi lendavski okraj. Narodni poslanec Franc Klar iz Prekmurja se je z vso vztrajnostjo zavzel za pomoč krajem v okraju, ki jih je prizadela poplava. Notranji minister Anton Korošec je odobril 10.000 din, minister za socialno politiko in narodno zdravje pa je odredil za poplavljenca pet vagonov koruze. Banovina je prispevala 15.000 din. V: Prva pomoč poplavljencom, str. 2. Na podlagi zapisa lahko sklepamo, da je bila pomoč ob naravnih nesrečah v veliki meri spodbujena zaradi vztrajnosti kompetentnih deležnikov (op. avtorice).

¹¹⁰ Za razdejanjem po toči, str. 3.

organizirala pomožni odbor za oškodovance po toči in poplavih, ki ga je vodil predsednik občine Jože Strnad. Pomožni odbor je imel nalogo zbiranja prostovoljnih prispevkov.¹¹¹ Ali je bilo njegovo delo uspešno, iz vira ni razvidno.

V akcijo zbiranja sredstev za poplavlence se je vključil tudi ljubljanski mestni svet. Dne 24. avgusta 1937 je bila v prostorih ljubljanskega mestnega sveta ustanovna seja pomožnega odbora za pomoč poplavlencem in vsem, ki so v neurju s točo v začetku avgusta utrpeli škodo.¹¹² Ustanovne seje so se pod vodstvom mestnega podpredsednika Vladimirja Ravniharja udeležili posamezni člani mestnega sveta, predstavnik socialno-političnega urada Heribert Svetel, namestnik ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana Ignacij Nadrah, predstavniki gospodarskih organizacij, kot npr. Združenja trgovcev, Društva veletrgovcev in industrijcev, Inženirske zbornice, Društva bančnih zavodov ter predstavniki dobrodelnih zvez in društev (npr. Krajevnega odbora Rdečega križa, Krščanske ženske zveze, Kola jugoslovanskih sester).¹¹³ Na ustanovni seji je bil izvoljen ožji odbor, ki je prvič zasedal tri dni kasneje. Ožji odbor je bil pristojen za zbiranja sredstev, ne pa za njihovo razdeljevanje. Slednje je bilo v pristojnosti banske uprave, ki je sredstva razdelila po svoji presoji. Na svoji prvi seji je ožji odbor sprejel sklep o načinih pridobivanja sredstev. Udeleženci so bili soglasni, da oblikujejo seznam pridobitnih krogov, ki bi jih z vljudnostnimi pismi in nato osebnim obiskom pozvali k donacijam. Priložnost za pomožno akcijo so videli tudi v organizaciji dobrodelnega koncerta na prostem v parku Zvezda v Ljubljani ali pred ljubljanskim Narodnim domom ter pobiranju prispevkov v času ljubljanskega velesejma septembra istega leta.¹¹⁴ Za javno predstavitev svojih prizadevanj so načrtovali povabilo dveh novinarjev dnevnika Slovenec in Jutro na eno od prihodnjih sej odbora.

¹¹¹ Prav tam.

¹¹² SI_ZAL LJU 488, Rokopisne knjige Cod VIII, t. e. 32, a. e. 41, Zapisnik ustanovne seje pomožnega odbora za pomoč poplavlencem in po neurjih poškodovanim, 24. 8. 1937. Eden najbolj prizadetih krajev je bil Sv. Križ pri Krškem, kjer je voda »dobesedno odnesla« polja, uničila pridelek, uničila poslopja in ruvala drevesa. Bližnja dolina Dol, ki je ležala med dvema gričema, je bila povsem zasuta s peskom, ki ga »ne bo mogoče nikoli odvoziti«. V: SI_ZAL LJU 488, Rokopisne knjige Cod VIII, t. e. 32, a. e. 41, Zapisnik 1. seje ožjega odbora pomoč poplavlencem in po toči prizadetim in oškodovanim, 27. 8. 1937.

¹¹³ SI_ZAL LJU 488, Rokopisne knjige Cod VIII, t. e. 32, a. e. 41, Zapisnik 1. seje ožjega odbora pomoč poplavlencem in po toči prizadetim in oškodovanim, 27. 8. 1937.

¹¹⁴ Načelnik socialno-političnega urada Svetel je podal zanimiv predlog glede pobiranja prispevkov ob priliki koncerta. Pri tem je opozoril na zgled iz Nemčije in Italije. Predlagal je namreč prisotnost mestnega predsednika in podpredsednika ter predstavnikov mestnega sveta. Njihovo prisotnost bi dnevno časopisje predhodno objavilo, kar naj bi imelo propagandni učinek. V: SI_ZAL LJU 488, Rokopisne knjige Cod VIII, t. e. 32, a. e. 41, Zapisnik 1. seje ožjega odbora pomoč poplavlencem in po toči prizadetim in oškodovanim, 27. 8. 1937.

Pomožno akcijo naj bi razširili tudi na šole in cerkve.¹¹⁵ Iz vira ni razvidno, ali so bili vsi sprejeti sklepi tudi dejansko uresničeni. Preseneča tudi dejstvo, da dnevnika Slovenec in Jutro za to obdobje ne poročata o zbiralni akciji ožjega odbora. Obsežno sicer poročata o dogajanju na ljubljanskem velesejmu v mesecu septembru, a v poročilih ni omembe pomožne akcije v času velesejma.¹¹⁶

Banska uprava se je zavedala uničujočih posledic toče za kmetijske pridelke. Vodja kmetijskega oddelka Josip Zidanšek je na seji banskega sveta septembra 1933 podal ekspoze o škodljivih naravnih pojavih, med katere je uvrstil točo kot tisti naravni pojav, ki lahko v trenutku uniči kmetijske pridelke in pahne kmeta v revščino, predvsem male posestnike. Pri malem posestniku namreč niso bili mogoči letni odpisi na račun letnih izgub in naravnih nesreč, saj je tak posestnik živel skromno; vsaka škoda je ogrozila njegovo eksistenco.¹¹⁷

V obravnavanem obdobju je bila Slovenija namreč še vedno pretežno agrarna družba, saj je polovico nacionalnega dohodka prispevalo kmetijstvo. Približno 60 odstotkov prebivalstva je živelo od kmetijstva. Kmetje kot ekonomska in socialna skupina so bili pomembni za družbeno stabilnost.¹¹⁸ Po podatkih vodje kmetijskega oddelka Zidanška je bilo v Dravski banovini 600.000 ha obdelovalne zemlje (brez gozdov); pridelki so predstavljali letno vrednost približno 1,25 milijarde dinarjev.¹¹⁹

Banska uprava je zagovarjala narodno-gospodarske ukrepe za zmanjševanje posledic toče. Najučinkovitejše sredstvo je videla v zavarovanju zoper točo, po zgledu Nemčije in Avstrije.¹²⁰ Že februarja leta 1931 je v Službenih Novinah sicer izšel zakon o obveznem zavarovanju posevkov in plodov zoper točo, ki je pooblastil banovine, da uvedejo tovrstno obvezno zavarovanje ter oblikujejo pravilnik, ki ga odobri minister za kmetijstvo.¹²¹ Dejansko se zavarovanje ni izvajalo zaradi nepopolnih uredb. Zidanšek je na seji banskega sveta leta 1933 pojasnil smiselnost zakona in poudaril njegovo bistvo, to je načelo obveznosti zavarovanja, ki je bilo dosledno izvedeno v t. i. socialnem zavarovanju, in sicer zato, ker so bili prizadeti interesi najširših plasti prebivalstva, ki so bile isto-

¹¹⁵ Prav tam.

¹¹⁶ Dnevnika Slovenec in Jutro sta pričela z novicami z velesejma od 2. septembra 1937 (op. avtorice).

¹¹⁷ SI AS 77 Banski svet, 4. zasedanje, Priloge k zapisniku 2. seje banskega sveta, 15. 9. 1933, t. e. 6, Ekspoze načelnika kmetijskega oddelka Josipa Zidanška k uredbi o obveznem zavarovanju posevkov in plodov zoper točo na ozemlju Dravske banovine.

¹¹⁸ Lazarevič, Delo in zemlja, str. 20.

¹¹⁹ SI AS 77 Banski svet, 4. zasedanje, Priloge k zapisniku 2. seje banskega sveta, 15. 9. 1933, t. e. 6, Ekspoze načelnika kmetijskega oddelka Josipa Zidanška k uredbi o obveznem zavarovanju posevkov in plodov zoper točo na ozemlju Dravske banovine.

¹²⁰ Prav tam.

¹²¹ Prav tam.

časno tudi socialno najšibkejše, in načelo enotne pavšalne premije ne glede na različno krajevno nevarnost in ne glede na različno občutljivost posevkov in plodov za točo.¹²² V tem smislu sta bila sestavljena tudi uredba in pravilnik Dravske banovine, pri čemer so imeli banski svetniki pri njunem sprejemanju pripombe, predvsem na račun obveznosti zavarovanja in finančne obremenitve kmečkega prebivalstva, zlasti v času gospodarske krize.¹²³

V obravnavanem obdobju ostaja prioriteta oblastne in kasneje banske uprave regulacija Savinje, kar seveda ne pomeni, da drugod ni bilo tovrstnih potreb. Že v obdobju ljubljanske in mariborske oblasti ter kasneje banovine so oblastni oz. banovinski svetniki opozarjali na potrebnost regulacije rek, tako reke Save, Mure, ki je uničevala hiše in odnašala cele stavbe ter grozila, da poruši cele vasi,¹²⁴ Drave, ki je npr. na Pobrežju v Mariboru izpodjedala breg in ogrožala naselbine ob njem,¹²⁵ Mislinje, ki je ob poplavih uničila, po podatkih banskega svetnika Alojzija Bratkoviča na seji leta 1933, okoli 60 ha rodovitne zemlje,¹²⁶ naprej Pesnice, ki je poplavljala celo pesniško dolino in uničevala krmo, saj je odlagala blato in gramoz, ipd.¹²⁷ Nekoliko več pozornosti je bilo sicer usmerjene v regulacijska dela za tisti del struge na Muri, ki je predstavljal državno mejo med jugoslovansko državo in Avstrijo (po aneksiji leta 1938 z Nemčijo). Na podlagi meddržavnega dogovora je jugoslovanska država vsako leto v državnem proračunu predvidela milijon dinarjev za zavarovanje desnega brega Mure v obmejnem pasu. Do leta 1939 je bilo zaključenih nekaj več kot polovica načrtovanih del.¹²⁸ Gledano v celoti so bili uspehi regulacijskih del do konca 30. let prejšnjega stoletja majhni, in sicer zaradi nezadostnih sredstev, ki bi omogočila sistematično delo za ureditev strug in zavarovanje obrežij. Banska uprava je upala na sredstva iz na novo oblikovanega državnega melioracijskega fonda.¹²⁹ Kot rečeno, pa je pozornost usmerila predvsem v regulacijo Savinje.

Po prvi svetovni vojni je celjski stavbni urad od likvidacijske imovine v Gradcu prevzel predvojni projekt regulacije Savinje. Oblastni hidrotehnični oddelek v Mariboru je na njegovi podlagi izdelal projekt upoštevajoč

¹²² Prav tam.

¹²³ SI AS 77 Banski svet, 4. zasedanje, Zapisnik nadaljevanja druge seje izrednega zasedanja banovinskega sveta dravske banovine v Ljubljani dne 5. 9. 1933.

¹²⁴ SI AS 77 Banski svet, 5. zasedanje, Zapisnik 3. seje z dne 7. 2. 1934, Poročilo načelnika tehničnega oddelka Matije Krajca o regulaciji Savinje.

¹²⁵ SI AS 93 Oblastni odbor Maribor, t. e. 10, Stenografski zapisnik 1. seje, 23. 2. 1927.

¹²⁶ SI AS 77 Banski svet, 5. zasedanje, Zapisnik 3. seje z dne 7. 2. 1934, Poročilo načelnika tehničnega oddelka Matije Krajca o regulaciji Savinje.

¹²⁷ SI AS 93 Oblastni odbor Maribor, t. e. 10, Stenografski zapisnik 1. seje, 23. 2. 1927.

¹²⁸ Porenta, *Ceste in hidrotehnična dela*, str. 426.

¹²⁹ Prav tam, str. 427.

spremenjene razmere v strugi in nekatere spremembe glede regulacije pritokov.¹³⁰ Projektu pa je ugovarjal trg Laško z argumentacijo, da bi regulacija Savinje poslabšala razmere v okolici Laškega. Celjska mestna občina je izročila projekt v ponovno presojo dvema hidrotehničnima strokovnjakoma, inž. Žnidaršiču iz Ljubljane in ing. Riedigerju iz Dunaja, ki sta svetovala nove smernice za regulacijo Savinje v Celju v t. i. celjskem ovinku.¹³¹ Mestna občina je na osnovi njunih nasvetov izdelala nov projekt, ki ga je predložila v odobritev gradbenemu ministrstvu. Bansko upravo je hkrati pozvala za posredovanje pri imenovanem ministrstvu, saj bi čimprejšnja odobritev pomenila tudi začetek finansiranja del. Banska uprava je sestavila komisijo za pregled in presojo o projektu. Tako gradbeno ministrstvo kot komisija sta ugotovila pomanjkljivost projekta in svetovala njegovo dopolnitev v smislu izdelave projekta tudi za regulacijo pritokov Savinje v celjski kotlini ter sanacijo obstoječe regulacije od Celja do Mozirja, zlasti zaradi stabilizacije rečnega korita glede pravilnega odvoda gramoza. Te dopolnitve so bile pogoj za uspešno regulacijo Savinje v Celju.¹³² Sklepne dogovore je pospešila ponovna katastrofalna poplava jeseni 1933, ki je povzročila škodo v višini »s katero bi se dalo celo regulacijo pri Celju izvesti«.¹³³ Mestna občina Celje je izpostavila protežiranost Ljubljane v smislu financiranja regulacije Ljubljanice, ki se ji ni zdelo ključna tako, kot je to bila regulacija Savinje v Celju.¹³⁴

Banski svet je bil pripravljen sprejeti znesek v banovinskem proračunu za leto 1934/35 kot prvi obrok banovinskega prispevka k regulaciji Savinje v Celju pod pogojem, da gradbeno ministrstvo v državnem proračunu prav tako predvidi finančna sredstva za namen regulacije. Sredstva naj bi bila višja kot banovinska.¹³⁵ Banska uprava si je prizadevala, da bi večino financiranja

¹³⁰ SI AS 77 Banski svet, 5. zasedanje, Zapisnik 3. seje z dne 7. 2. 1934, Poročilo načelnika tehničnega oddelka Matije Krajca o regulaciji Savinje.

¹³¹ Prav tam. Z regulacijo Savinje v zgornjem toku so strugo izravnali in poglobili ter s tem močno pospešili tok, ki ga je le deloma zadrževal jez pri Polzeli. Reka Savinja je ob poplavah drla skozi Celje in prinesla s seboj ves gramoz in drugo erodirano gradivo, ki se je ustavljalo v t. i. celjskem ovinku pod gradom. Več vode je pomenilo višjo gladino reke ter dvig poplavne ogroženosti območja. V: Zorn, Poplave, str. 535. Oblastni svetnik Levstik je na seji mariborske oblastne skupščine leta 1927 navedel podatek, da je reka Savinja, skupaj s pritoki pritekla v Celje dve uri prej kot pred regulacijo v zgornjem toku. V: SI AS 93 Oblastni odbor Maribor, t. e. 10, Stenografski zapisnik 1. seje, 23. 2. 1927.

¹³² SI AS 77 Banski svet, 5. zasedanje, Zapisnik 3. seje z dne 7. 2. 1934, Poročilo načelnika tehničnega oddelka Matije Krajca o regulaciji Savinje.

¹³³ SI AS 77 Banski svet, 5. zasedanje, Resolucija občinske uprave celjske mestne občine na seji 28. 9. 1933.

¹³⁴ Prav tam.

¹³⁵ SI AS 77 Banski svet, 5. zasedanje, Zapisnik 3. seje z dne 7. 2. 1934, Poročilo načelnika tehničnega oddelka Matije Krajca o regulaciji Savinje.

prevzela država. V končni fazi so se finančna sredstva razdelila med državo, banovino in mestno občino Celje.¹³⁶

Leta 1936 so pričeli z deli za regulacijo Savinje v Celju.¹³⁷ Dela so potekala po etapah. Do druge svetovne vojne so s petimi etapami prišli do Grenadirjeve brvi. Nemški okupator je dela nadaljeval, a so dela ostala nedokončana zaradi konca vojne.¹³⁸

Med okupacijo je bila hudourniška služba v veliki meri zaustavljena. Manjši projekti so se izvajali v okolici Ljubljane, na Gorenjskem in Štajerskem, in sicer predvsem v letih 1941 in 1942.¹³⁹

OBDOBJE PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Po drugi svetovni vojni so bile v ospredju ponovno poplave, tudi hudourniške in stranski učinki poplav, zemeljski plazovi. Tako kot tudi že v prejšnjih obdobjih je bilo celjsko območje izpostavljeno kot kritično. Vedno bolj pa je stopalo v ospredje poudarjanje solidarnosti s poplavljenimi območji in prispevek vsakega posameznika za skupno dobro. Tako lahko npr. v reviji Javna tribuna iz leta 1979 beremo, da organiziranost naše družbe ob naravnih nesrečah temelji na pripravljenosti vsakega posameznika, da dosledno izpolnjuje svoje obveznosti in na samoorganiziranosti vseh »celic« družbe, od družine in vse do federacije.¹⁴⁰

Slovenija je s komunističnim prevzemom oblasti po letu 1945 postala dežela, v kateri so industrijske dejavnosti hitro prevzele večinski delež v ustvarjanju bruto domačega proizvoda.¹⁴¹ Kmetijstvo je prispevalo k družbenemu proizvodu zgolj še petino; število aktivnega prebivalstva, zaposlenega v kmetijstvu, je padlo pod polovico. Storitvene dejavnosti in industrija so tako prvič v slovenski zgodovini presegle kmetijstvo po številu odvisnega prebivalstva, po dohodku pa so ga presegle že celo desetletje prej. Vrhunec industrijske dobe v Sloveniji so bila sedemdeseta leta prejšnjega stoletja. Gospodarska struktura je bila enostranska. Razvoj drugih sektorjev ni potekal vzporedno z industrijskim. Prevladujoča je bila ekstenzivna rast namesto intenzivne, a to spoznanje v Sloveniji ni povsem prodrlo.¹⁴²

¹³⁶ Orožen, Zgodovinski pregled, str. 20.

¹³⁷ Prav tam. V monografiji Mesto v objemu voda, str. 23, je kot začetek gradbenih del navedeno leto 1934 (op. avtorice).

¹³⁸ Orožen, Zgodovinski pregled, str. 20.

¹³⁹ Seljak, Hudourniška služba, str. 330.

¹⁴⁰ Babič, delo, ki nas še čaka, str. 12.

¹⁴¹ Lazarevič, Sočasnosti slovenskega gospodarskega razvoja, str. 397.

¹⁴² Prav tam, str. 397.

Takoj po koncu druge svetovne vojne komunistična oblast gospodarskim vprašanjem ni posvečala posebne pozornosti, saj je sledila sovjetski teoriji in praksi, po kateri se gospodarska preobrazba lahko začne šele po utrditvi politične oblasti. Poleg tega pa tudi takratni zunanji položaj države in notranje razmere še niso dovoljevale takojšnjih radikalnih posegov.¹⁴³ Jeseni leta 1945 so gospodarski problemi dosegli stopnjo, ki je terjala resen in sistematičen pretres. V naslednjem letu so postala gospodarska vprašanja pomembnejša, saj sta si partijsko in državno vodstvo prizadevala, da bi pred koncem leta vzpostavila pogoje za vpeljavo načrtnega gospodarstva ter začetek pospešene industrializacije in elektrifikacije države. Predpogoj za to pa je bil zaključek obnovitvenih del in predvojna proizvodna raven, vpeljava novih organizacijskih oblik, spremembe v uradniškem aparatu in strokovnem kadru in nato izdelava petletnega gospodarskega načrta.¹⁴⁴

Zaradi opisanih razmer takoj po vojni dejavnostim za zaščito pred naravnimi nesrečami ni bilo mogoče posvečati zadostne pozornosti. Izvajala so se le najnujnejša dela, ki bi preprečila večjo škodo v primeru naravnih nesreč. Hkrati je nova oblast poudarjala »drugačen« koncept razumevanja pomena del za zaščito pred naravnimi nesrečami, in sicer v povezavi s splošnim gospodarstvom.¹⁴⁵

Upoštevaajoč arhivske vire iz obdobja med obema vojnama je omenjeni koncept, ki je bil po vojni plasiran kot »nov«, negiranje razumevanja Kraljevine Jugoslavije o povezavi preventive pred naravnimi nesrečami in splošnim gospodarstvom. Problem vidim predvsem v načinu financiranja in razporejanja denarnih sredstev ter delnih preventivnih ukrepov, ki niso vodili v dolgotrajne rešitve, kar lahko pripišemo tudi časovno kratkemu obdobju med obema vojnama.

Povojno obdobje je bilo ponovno, kar se tiče naravnih nesreč, usmerjeno predvsem v regulacijo rek za preprečevanje poplav in urejanje hudournikov. Hudourniško službo je povojna oblast tesno povezovala z elektrogospodarstvom, saj so pomemben dejavnik za nemoteno obratovanje hidrocentral urejena območja, od koder se voda zbira v bazenu. Torej, pomembno je upoštevanje tudi stanja bazenovega zaledja. Delovanje hidrocentrale je namreč nemoteno le, če je dotok vode enakomeren in reden in če vode z njenega zaledja ne prinašajo naplavin, ki zasipavajo akumulacijski bazen. Oboje je odvisno od stanja hudournikov.

Pozornost odgovornih deležnikov je bila usmerjena v ureditev gornjesavskih hudournikov in zmanjševanje zasipavanja bazena hidrocentrale

¹⁴³ Prinčič, *Iz gospodarske obnove*, str. 57.

¹⁴⁴ Prav tam.

¹⁴⁵ Seljak, *Hudourniška služba*, str. 330.

Moste.¹⁴⁶ S podobnim problemom se je soočala hidrocentrala Doblarji, saj je bilo porečje Soče nad njo tipično hudourniško. V načrtu je bila tudi ureditev hudournikov pritokov Kokre in Tržiške Bistrice, in sicer zaradi zavarovanja bazena hidrocentrale Medvode, manjših hudournikov, pritokov Drave s pomočja Pohorja med Žvabekom in Mariborom ter Meže in njenih pritokov.¹⁴⁷ Z izgradnjo hidrocentrale v Žvabeku je bil onemogočen donos proda in drugega materiala iz avstrijske strani v bazene slovenskih hidrocentral. Zato so bila dela usmerjena le v zaščito bazenov dravskih elektrarn pred nanosi, ki so jih prinašali hudourniki s slovenske strani.¹⁴⁸

Urejenost hudournikov je bila pomembna tudi zaradi nemotenega in varnega cestnega¹⁴⁹ in železniškega prometa, varovanja gozdov,¹⁵⁰ urejene komunale¹⁵¹ in razvoja turizma – predvsem na Gorenjskem, ki ji je tudi nova oblast pripisovala vodilno vlogo na področju turizma. K omenjenim namenom se je v skladu z duhom časa priključil tudi narodno-obrambni namen, torej obramba domovine.¹⁵² Omenjeni aspekt je bil zlasti v ospredju takoj po vojni spricho zunanjepolitičnih razmer in nestabilnih notranjih razmer. Vpeli so ga v vse vidike življenja.

V prvih desetih letih po koncu vojne je bilo največ sanacijskih del, kot rečeno, usmerjenih in delno izvršenih na območju kranjskega okraja, in sicer v 26 hudournikih.¹⁵³ To območje so odgovorni deležniki ocenili kot območje z najizrazitejšimi in najnevarnejšimi hudourniki.

¹⁴⁶ Prav tam, str. 333.

¹⁴⁷ Prav tam, str. 334.

¹⁴⁸ Prav tam, str. 335.

¹⁴⁹ Primer: Direktor Uprave za vodno gospodarstvo Ljudske republike Slovenije ing. Lojze Kerin je jeseni 1955 odobril projekt za ureditev hudournikov na odseku Prilipe – Krška vas avtoceste Zagreb – Ljubljana, pod pogojem da se predvidijo vsi ukrepi, da cestišče ostane nepoškodovano zaradi vode. Na odseku Bregana – Prilipe so namreč avtocesto prečkali trije manjši hudourniki, ki niso imeli svojih strug, ampak so tekli po gozdnem kolovozu. V: SI AS 2128 Zveza vodnih skupnosti Slovenije, t. e. 1132, Ureditev hudournikov na odseku Prilipe-Krška vas, 1. 10. 1955.

¹⁵⁰ Gornji tokovi hudournikov, kjer je erozivna sila vode največja, so navadno na območju gozdnega zemljišča. Poškodbe tovrstnega zemljišča zaradi hudournikov vodijo v zemeljski plaz ali odprtje melišča, ki ga je mogoče sanirati le z velikimi stroški. V: Seljak, Hudourniška služba, str. 335.

¹⁵¹ Primer: Dovški potok s hudourniškim značajem v Senovem je tekkel preko celotnega naselja, kar je bilo zlasti nevarno ob poplavih leta 1954. Leta 1962 je oddelek za gospodarstvo in komunalne zadeve občine Videm-Krško izdal vodnogospodarsko dovoljenje za delno regulacijo hudournikov Dovškega potoka in Belskega potoka kot sestavni del bodoče ureditve vodnega vozlišča v Senovem. V: SI AS 2128 Zveza vodnih skupnosti Slovenije, t. e. 1132, Vodnogospodarsko dovoljenje, 15. 8. 1962.

¹⁵² Prav tam, str. 335.

¹⁵³ Prav tam, str. 337.

V precejšnjem obsegu so bili urejeni tudi hudourniki v ljubljanskem okraju (npr. Iška, v pritokih Gradaščice, Podlipščici) oziroma so nadaljevali predvojne sanacije.¹⁵⁴

Na območju drugih okrajev so bile v glavnem izvedene dopolnilne gradnje k že pred vojno izvedenim delom.¹⁵⁵ Pereče vprašanje je ostajal potok Pesnica, ki je ob deževju prestopal bregove ter ogrožal celo posamezne hiše; mostova preko Pesnice sta imela premajhno nosilnost in sta ogrožala prehod vprežne živine. Lokalno prebivalstvo je videlo vzrok neurejenosti potoka, v smislu zaježitve, v nezadostni dejavnosti Krajevnega ljudskega odbora.¹⁵⁶

Posledice nedokončanih ali delno dokončanih regulacijskih del so prišle do izraza ob poplavih. Leto 1954 je bilo v Sloveniji ponovno v znamenju katastrofalnih poplav, ki so prizadele predvsem celjski, šoštanski, slovenjgraški in krški okraj.¹⁵⁷ Na začetku junija tega leta je bilo celjsko območje ponovno poplavljenno. Ponovile so se slike predvojnih poplav. Poleg materialne škode na stanovanjskih in industrijskih obratih so poplave povzročile smrtne žrtve, odnašale živino, plodno zemljo, ki jo je odplavilo tudi do pol metra v globino. Spremljevalec poplav so bili zemeljski plazovi.¹⁵⁸

Okrajni in občinski ljudski odbor v Celju sta takoj organizirala posebne urade za pomoč občanom in podjetjem. Štab za pomoč je organiziral posebne komisije za ocenjevanje škode in komisije za preskrbo s hrano in bivališči.¹⁵⁹

Pregled časopisja pokaže poudarjanje solidarnosti s poplavlenci na vseh nivojih ter navedba obsega konkretne pomoči, tako finančne kot druge. Občinski odbori Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) in Rdečega križa (RK) na Gorenjskem so npr. takoj po naravni nesreči pričeli z akcijo pomoči poplavlencem. Delavci jeseniške železarne so darovali svoj enodnevni zaslužek. Izkazali pa so se tudi posamezniki oz. cele družine.¹⁶⁰ Pomoč poplavlencem je potekala po motu: »*Pomagajmo težko prizadetim poplavlencem! Pokažimo našo socialistično zavest, podprimo tiste, ki jih je nesreča najhuje zadela!*«¹⁶¹

Poplave na začetku junija so bile povod za prvo kompleksno geografsko preučevanje poplav na območju Celja. Projekt, ki ga je vodil Anton Melik, je bil rezultat sodelovanja Inštituta za geografijo Slovenske akademije znanosti

¹⁵⁴ Prav tam.

¹⁵⁵ Prav tam, str. 339.

¹⁵⁶ Frontovci, Potok Pesnica, str. 3.

¹⁵⁷ Gorenjska pomaga poplavlencem, str. 1.

¹⁵⁸ Silno neurje, str. 1. Od industrijskih podjetij je bila najbolj prizadeta Tovarna emajlirane posode in Cinkarna s kemičnim obratom. V: Prav tam.

¹⁵⁹ Učinkoviti ukrepi, str. 1.

¹⁶⁰ Gorenjska pomaga poplavlencem, str. 1.

¹⁶¹ Pomoč poplavlencem, str. 1.

in umetnosti, Geografskega inštituta univerze v Ljubljani ter Geografskega društva Slovenije, predvsem njegove sekcije v Celju.¹⁶²

Poplave so spodbudile nadaljevanje regulacije Savinje. Jeseni 1954 so pričeli oziroma nadaljevali z deli na t. i. celjskem ovinku. Gradnjo v dolžini 920 m je izvajalo gradbeno podjetje Beton iz Celja, ki je zgradilo tudi nov cestni most. Dela so potekala do leta 1957.¹⁶³

Šesta etapa regulacije je bila združena s preureditvijo železniškega vozlišča in boljše povezave med Celjem in Laškim. Leta 1958 so pričeli z deli na sedmi etapi, na območju od t. i. celjskega ovinka nad cestnim mostom do izliva Ložnice v Savinjo. Dela so bila končana septembra 1960.¹⁶⁴

Slovenijo so v letu 1965 ponovno prizadele katastrofalne poplave. Tokrat je svojo moč pokazala reka Drava, ki je povzročila večmilijonsko škodo in s tem opozorila projektante in investitorje na neupoštevanje zakonitosti gradenj gospodarskih objektov v poplavnih območjih. Tla teh objektov namreč naj ne bi bila izpod nivoja poplavnih rek.¹⁶⁵

Investitor odprave poškodb po poplavih v letu 1966 je bil Vodni sklad Socialistične republike Slovenije (SRS).¹⁶⁶ Dela so bila predvidena ne samo na najbolj prizadetih območjih, ampak tudi npr. na reki Mirni, Sevnščici, Gabernici, vse na Dolenjskem. Glavni projekt za regulacijska dela na tem območju je izdelala Vodna skupnost Dolenjske.¹⁶⁷

Strokovne podlage za upravljanje voda so se do sredine 70. let prejšnjega stoletja izvajale v okviru Zavoda za vodno gospodarstvo SRS, po ustanovitvi Zveze vodnih skupnosti Slovenije (ZVSS) leta 1975 na podlagi Zakona o vodah¹⁶⁸ pa v okviru Strokovnih služb Zveze vodnih skupnosti Slovenije.¹⁶⁹ Ustanovitev ZVSS je bila povezana tudi s preoblikovanjem Splošnih vodnih skupnosti v Vodnogospodarska podjetja in pospešeno širitvijo vodnogospodarske dejavnosti v Sloveniji. S tem se je povečala potreba po inženirsko-projektni dokumentaciji s področja upravljanja voda in pojavila se je ideja o ustanovitvi posebne službe, usposobljene zagotoviti strokovne dokumente za urejanje in vzdrževanje voda.¹⁷⁰

¹⁶² Melik, Povodenj okrog Celja, str. 57.

¹⁶³ Aristovnik, Kač, »Noč groze in razdejanja«, str. 27.

¹⁶⁴ Prav tam.

¹⁶⁵ J., Tokrat je povzročila Drava ogromno škodo, str. 2.

¹⁶⁶ SI AS 2128 Zveza vodnih skupnosti Slovenije, t. e. 1146, Odprava poškodb po poplavih v letu 1966.

¹⁶⁷ Prav tam.

¹⁶⁸ UL SRS, št. 16/1974.

¹⁶⁹ <http://www.izvrs.si/o-institutu/zgodovina-2/> (pridobljeno 24. 11. 2022).

¹⁷⁰ Prav tam.

Organiziranost službe za urejanje voda je prispevala k uspešnejšemu preprečevanju poplav in saniranju nastale škode. Na terenu so bili ob poplavah aktivirani občinski štabi civilne zaščite in sveti krajevnih skupnosti. Uvedeno je bilo redno dežurstvo; spremljalo se je stanje na ogroženih območjih; aktivirane so bile gasilske enote ter enote narodne zaščite.¹⁷¹ Vse omenjene podporne službe naj bi svojo pripravljenost ob naravnih nesrečah dokazale npr. ob poplavah leta 1979.¹⁷²

Konec 70. let prejšnjega stoletja so strokovnjaki za razvoj vodnega gospodarstva ugotavljali, da je bila vse do tedaj skrb družbe usmerjena prvenstveno v izgradnjo vodnogospodarskih varstvenih objektov za preprečevanje pogoštih poplav. Hkrati s to ugotovitvijo pa je bilo prisotno zavedanje o njihovem nenehnem dopolnjevanju in izboljševanju.¹⁷³ Glede na stopnjo gospodarskega razvoja je bil prihodnji razvoj za preprečevanje poplav usmerjen v aktivno obrambo pred poplavami, in sicer s pomočjo kompleksnih vodnogospodarskih rešitev, ki so obsegale varstvo pred erozijo in ureditev hudournikov, zmanjšanje prodonosnosti in gradnjo objektov, na za to primernih zemljiščih.¹⁷⁴

Na podlagi Zakona o vodah, Zakona o kmetijskih zemljiščih ter Zakona o sistemu družbenega planiranja SRS in na podlagi določil Samoupravnega sporazuma o ustanovitvi Zveze vodnih skupnosti Slovenije so območne vodne skupnosti, združene v Zvezi vodnih skupnosti Slovenije (ZVSS), sklenile »Samoupravni sporazum o temeljih plana Zveze vodnih skupnosti Slovenije za obdobje 1986–1990«. ¹⁷⁵ Sporazum je določal smernice, s katerimi so območne vodne skupnosti, združene v ZVSS, uskladile in uredile naloge, ki so jih prenesle na ZVSS, in naloge, ki so bile pomembne za celotno Slovenijo. Med bodočimi nalogami so predvidele usmerjanje in usklajevanje vodnogospodarske politike v Sloveniji v skladu z družbenim planom glede (tudi) varstva pred škodljivim delovanjem voda, spremljanje in analiziranje razvoja vodnega gospodarstva, skrb za razvoj znanstvene in študijske raziskovalne dejavnosti, ki je bila potrebna za načrtno urejanje vodnega režima in vzgojo kadrov, sodelovanje pri pripravi republiških predpisov, naloge, povezane s skladnejšim vodnogospodarskim regionalnim razvojem in hitrejšim razvojem manj razvitih območij.¹⁷⁶

¹⁷¹ Ob januarskih poplavah, str. 6.

¹⁷² Prav tam.

¹⁷³ Mišič, Problematika vodnega gospodarstva, str. 223.

¹⁷⁴ Prav tam, str. 224. Bili so, ne tako redki, primeri načrtovanja gradnje naselij in cest na območjih, ki so bila izpostavljena naravnim nesrečam. Posledica tega je bilo neskladje v smislu, da je ena gospodarska panoga vlagala finančna sredstva v varstvo prostora, druga pa v njegovo izkoriščanje. V: Prav tam, str. 224.

¹⁷⁵ Poročevalec, 12. 3. 1986.

¹⁷⁶ Prav tam.

Omenjene smernice so v bistvu postavile temelje sodobnemu konceptu varstva pred poplavami, ki je zasnovan na obvladovanju poplavnega tveganja.

ZAKLJUČEK

Slovenija je bila in je območje naravnih nesreč, predvsem poplav in potresov. Kot osrednje poplavno območje je v vseh zgodovinskih obdobjih izpostavljeno celjsko območje. Zgodovinski spomin glede potresov pa se osredotoča na potres aprila 1895. Spomin nanj je živ tudi v sodobnosti. Ob njegovi 100-letnici mu je npr. Gradbeni vestnik namenil vrsto zanimivih prispevkov, ki so obravnavali potresno nevarnost Ljubljane, razvoj potresnega inženirstva v Sloveniji in spomnili na potres leta 1976 s središčem v Furlaniji, ki je poškodoval številne objekte na Tolminskem in stresel tla tudi v Ljubljani.¹⁷⁷ Po tem potresu so oživele razprave o potresni varnosti gradbenih objektov, ki so bile aktualne že ob skopskem potresu leta 1963.¹⁷⁸ O tovrstnih vprašanjih so razpravljali tudi že leta 1931 ob gradnji ljubljanskega Nebotičnika, ko je bilo potresno inženirstvo šele v povojih.¹⁷⁹

V novejšem času je vedno bolj prisotno zavedanje, da so naravne nesreče tudi posledica sodobnih človeških posegov in ne le naravnih procesov. Vedno bolj stopajo v ospredje preventivne dejavnosti, kot so izobraževanje, ozaveščanje, ustrezni predpisi ter začasno ali trajno izogibanje nevarnim območjem. Temelj je nenehno raziskovanje naravnih nesreč.¹⁸⁰ Hkrati se predvsem s pomočjo t. i. fizične geografije spodbuja k uporabi novih pristopov pri osveščanju in iskanju možnosti trajnostnega sožitja z naravnimi nesrečami.¹⁸¹

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije

AS 93 Oblastni odbor Maribor

AS 77 Banski svet

¹⁷⁷ Fajfar, Ljubljanski nebotačnik, str. 120.

¹⁷⁸ SI AS 1129 Republiški sekretariat za industrijo SRS, t. e. 74, a. e. 2169, Informacija o prvih rezultatima istraživanja posledica zemljotresa na gradjeviniskim objektima u Skopju, 26. 12. 1963.

¹⁷⁹ Fajfar, Ljubljanski nebotačnik, str. 120.

¹⁸⁰ Zorn, Komac, Pavšek, Od razumevanja do upravljanja, str. 6.

¹⁸¹ Natek, Fizična geografija, str. 133.

AS 1129 Republiški sekretariat za industrijo SRS

AS 2128 Zveza vodnih skupnosti Slovenije

Zgodovinski arhiv Ljubljana

ZAL LJU 488, Rokopisne knjige Cod VIII

Pokrajinska in študijska knjižnica Murska Sobota

PIŠK/0001/002/003/00005 Ukrepi za preprečevanje poplav in čiščenje potokov ter jarkov v srezu Murska Sobota

Literatura

Anton Goršin, *Mehovsko-stopiško območje: Opis vasi z zgodovinskimi in drugimi posebnostmi*. Novo mesto, 2015.

Anton Melik, Povodnji na Ljubljanskem barju. *Kronika slovenskih mest*, l. 1, 1934, št. 1, str. 3–8.

Anton Melik, Povodenj okrog Celja. *Geografski vestnik*, l. 26, 1954, str. 3–57.

Blaž Komac, Matija Zorn in Miha Pavšek, Naravne nesreče – družbeni problem?. *Naravne nesreče 1. Od razumevanja do upravljanja*, Ljubljana, 2010, str. 9–18.

Darja Kerec, Prekmurske Benetke leta 1925. *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 51, 2011, št. 3, str. 25–35.

Drago Mišič, Problematika vodnega gospodarstva v SR Sloveniji in zaključki III. posvetovanja hidrotehnikov v Ljubljani. *Gradbeni vestnik*, l. 26, 1977, št. 10, str. 218–227.

Dunja Dobaja, *Za blagor mater in otrok: zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana, 2018.

Dušan Nečak, Ina Ceci, *Bilo je res grozljivo, bobnelo in grmelo je pod nami: brežiški potres 1917*. Ljubljana, 2018.

Dušan Nečak, Prelom za prizadeto lokalno prebivalstvo: potres v Brežicah 29. januarja 1917. *Studia Historica Slovenica*, l. 18, 2018, št. 2, str. 393–419.

Janko Babič, Delo, ki nas še čaka. *Javna tribuna (Ljubljana-Šiška)*, l. 19, februar 1979, št. 164, str. 12.

Janko Brejc, Od prevrata do ustave. *Slovenci v desetletju 1918–1928*, Ljubljana, 1928, str. 160–214.

Janko Orožen, Zgodovinski pregled regulacije Savinje in njenih pritokov. *Kronika*, l. 4, 1956, št. 1, str. 15–20.

Josip Porenta, Ceste in hidrotehnična dela. *Spominski zbornik Slovenije*, Ljubljana, 1939, str. 418–429.

Jože Prinčič, Iz gospodarske obnove v načrtno izgradnjo (1945–1946). *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 36, 1996, št. 1–2, str. 57–65.

Karel Natek, Fizična geografija in preučevanje ogroženosti zaradi naravnih in drugih nesreč. *Dela*, 2003, št. 20, str. 133–146.

Leopold Stanek, Potres v Ljubljani l. 1895. *Kronika slovenskih mest*, l. 2, 1935, št. 1, str. 30–39.

Leopold Stanek, Kako so si razlagali potres v Ljubljani leta 1895. *Kronika slovenskih mest*, l. 2, 1935, št. 4, str. 81–84.

Marko Kragelj, *Kronika vasi Gabrje in Jugorje pod Gorjanci*. Gabrje, 2022.

Matjaž Guček, Andreja Bončina, Jurij Diaci, Dejan Firm, Aleš Poljanec, Tihomir Rugani, Gozdovi s poudarjeno zaščitno in varovalno funkcijo: značilnosti, valorizacija in gospodarjenje. *Gozdarski vestnik*, l. 70, 2012, št. 2, str. 59–71.

Matija Zorn, Blaž Komac, Naravne nesreče v Sloveniji. *Ujma*, 2012, št. 26, str. 230–237.

Matija Zorn, Poplave – stalnica v spodnji Savinjski dolini. *Kronika* 3, 2017, str. 529–539.

Neja Blaj Hribar, Pomanjkanje v Ljubljani po velikonočnem potresu leta 1895. *Lakote in pomanjkanje: slovenski primer*, Ljubljana, 2018, str. 113–132.

Oskar Reja, Potresna opazovanja v Sloveniji. *Geografski vestnik*, 1925, št. 2, str. 140–141.

Oskar Reya, Vremenska služba v Sloveniji. *Kronika slovenskih mest*, l. 6, 1939, št. 3, str. 181–188.

Peter Fajfar, Ljubljanski nebotičnik. *Gradbeni vestnik*, l. 44, 1995, št. 4–5–6, str. 120–122.

Renato Vidrih, Matjaž Godec, Potresna nevarnost mesta Ljubljane. *Gradbeni vestnik*, l. 44, 1995, str. 103–109.

Sergej Bubnov, Razvoj potresnega inženirstva v Sloveniji. *Gradbeni vestnik*, l. 44, april maj junij 1995, str. 79–85.

Viktor Kopatin, Gabrijel Gruber S. J. in njegov prekop. *Kronika slovenskih mest*, l. 1, 1934, št. 1, str. 8–14.

V. J., Tokrat je povzročila Drava ogromno škodo tudi pri nas. *Tednik*, l. 18, 6. 8. 1965, št. 31, str. 2.

Žarko Lazarević, Sočasnost slovenskega gospodarskega razvoja. *Zgodovinski časopis*, l. 61, 2007, št. 3–4, str. 393–410.

Žarko Lazarević, *Delo in zemlja: male študije kmečkega sveta*. Ljubljana, 2022.

Časopisni viri

Cesarjev brat v Posavju, Ponesrečencem na pomoč. *Slovenski gospodar*, l. 51, 8. 2. 1917, št. 6, str. 3.

Gorenjska pomaga poplavljenecem. *Glas Gorenjske*, l. 7, 12. 6. 1954, št. 24, str. 1.

Frančišek Lampe, Ljubljanski potres. *Dom in svet*, l. 8, 1895, št. 9, str. 309–316.

Frančišek Lampe, Ljubljanski potres. *Dom in svet*, l. 8, 1895, št. 9, str. 285–286.

Frontovci iz Osluševc in Cvetkovc. *Naše delo*, l. 3, 17. 2. 1950, št. 7, str. 3.

Janez Jesenko, Zemeljski potresi. *Ljubljanski zvon*, l. 1, 1881, št. 6, str. 370–375.

Janez Jesenko, Zemeljski potresi. *Ljubljanski zvon*, l. 2, 1882, št. 8, str. 488–493.

Ljubljana po potresu. *Slovenec*, l. 23, 19. 4. 1895, št. 89, str. 1–2.

Na pomoč po potresu hudo poškodovanim!. *Slovenski gospodar*, l. 51, 15. 2. 1917, št. 7, str. 1.

Nesreča vsled povodnji. *Slovenec*, l. 29, 20. 11. 1901, št. 267, str. 3.

Nekaj o potresih. *Kmetijske in rokodelske novice*, l. 35, 18. 4. 1877, št. 16, str. 122–123.

Nujna pomoč poplavljenim krajem. *Jutro*, l. 6, 14. 11. 1925, št. 265, str. 1.

Ob januarskih poplavah. *Zbor občanov*, l. 19, 1979, št. 14, str. 6.

Odškodnino za poplavo prejel eden. *Slovenski gospodar*, l. 69, 20. 3. 1935, št. 12, str. 4.

Potres v Ljubljani. *Kmetijske in rokodelske novice*, l. 3, 3. 12. 1845, št. 53, str. 212.

Potres. *Kmetijske in rokodelske novice*, l. 38, 17. 11. 1880, str. 369–370.

Potres v Brežicah in v Krški vasi. *Slovenec*, l. 65, 30. 1. 1917, št. 24, str. 4.

Potres v Brežicah. *Slovenec*, l. 65, 1. 2. 1917, št. 26, str. 3.

Povodenj na Spodnjem Štajerskem, Povodenj na Goriškem. *Slovenec*, l. 29, 19. 11. 1901, št. 266, str. 3.

Prekmurje pod vodo!. *Tabor*, l. 6, 14. 11. 1925, št. 260, str. 1.

Prva pomoč poplavljencom v lendavskem okraji. *Novine Slovenske krajine*, l. 23, 14. 6. 1936, št. 24, str. 2.

Pomoč poplavljencom. *Dolenjski list*, l. 5, 18. 6. 1954, št. 24, str. 1.

Strašne poplave. *Slovenski gospodar*, l. 60, 12. 8. 1926, št. 32, str. 3.

Silno neurje nad celjsko kotlino povzročilo neprecenljivo škodo. *Savinjski vestnik*, l. 7, 11. 6. 1954, št. 23, str. 1.

Učinkoviti ukrepi za odpravo posledic poplav. *Savinjski vestnik*, l. 7, 11. 6. 1954, št. 23, str. 1.

Velikanske poplave in povodnji v Sloveniji, na Hrvaškem in drugod. *Slovenski narod*, l. 58, 14. 11. 1925, št. 260, str. 2.

Vzroki in učinki zemeljskih plazov in melov. *Štajerc*, l. 6, 1905, št. 3, str. 5.

Za razdejanjem po toči še povodenj!. *Slovenec*, l. 65, 6. 8. 1937, št. 177, str. 3.

Tiskani viri

Poročevalec, l. 12, 12. 3. 1986, št. 8.

Uradni list Socialistične Republike Slovenije, št. 16/1974.

Spletni viri

<http://www.izvrs.si/o-institutu/zgodovina-2/> (pridobljeno 24. 11. 2022).

NARAVNE NESREČE, KI SO NAJPOGOSTEJE PRIZADELE OBMOČJE SLOVENIJE OD KONCA 19. STOLETJA DO LETA 1990

Povzetek

Pričujoči prispevek si postavi kot osrednje raziskovalno vprašanje, katere naravne nesreče v Sloveniji so bile v središču obravnave v različnih zgodovinskih obdobjih in na kakšen način so bile obravnavane oz. odnos do njih. Vzporedno s tem vprašanjem raziskuje ukrepe lokalnih oblasti in države ob naravnih nesrečah in uresničitev/neuresničitev zastavljenih ciljev. Poudarek daje obdobju med obema vojnama, saj je le-to osrednje raziskovalno obdobje avtorice.

V vseh obravnavanih zgodovinskih obdobjih so bile osrednje naravne nesreče, s katerimi se je spopadal slovenski prostor, poplave in potresi. V zgodovinskem spominu še danes ostaja ljubljanski potres leta 1895, ki je sprožil vprašanja o vzrokih teh naravnih pojavov, ki vodijo v naravno nesrečo. Ljubljanski potres je bil povod za organizacijo sistematičnih opazovanj potresnih pojavov, katere pobudnica je bila dunajska akademija znanosti. V obdobju Avstro-Ogrske monarhije je slovenske dežele prizadel še en rušilni potres s središčem v Brežicah in okolici. Tako kot ljubljanski potres je tudi brežiški pomenil pomemben vir raziskav geologov, ki so si postavljali vedno strokovnejša vprašanja o potresih na območju slovenskih dežel.

Osrednje poplavno območje je bilo območje ob reki Savinji. V drugi polovici 19. stoletja je bila izvedena regulacija Savinje od Mozirja do Celja, in sicer na podlagi treh deželnih zakonov (junij 1876, april 1885, avgust 1891). Različna gospodarska politika in različne krajevne potrebe so bile vzrok, da so se v posameznih slovenskih deželah pred prvo svetovno vojno vprašanja naravnih nesreč obravnavala po različnih vidikih. Če vzamemo kot primer hidrotehnična vprašanja, vidimo, da je bila Kranjska osredotočena predvsem na osuševanje Ljubljanskega barja in preučevanje vodnih razmer na Krasu. Po drugi strani je Štajerska posvečala skrb predvsem regulaciji splavnih rek in ureditvi potočnih strug.

V obdobju med obema vojnama se je osredotočenost usmerila predvsem na urejanje hudournikov in preprečevanje poplav, zlasti na območju mariborske oblasti, ki so jo poplave najbolj prizadele. Vzrok hudourniških poplav in s tem povezane škode niso bile le neugodne terenske razmere in velika količina padavin, ampak tudi negativni posegi človeka v naravo, na kar so opozarjali strokovnjaki. Ureditev hudournikov je bila prednostna naloga oblastnih uprav in kasneje uprave Dravske banovine, saj je bila predpogoj uspešne regulacije rek in melioracije močvirnih dolin ter elektrifikacije banovine. Urejanje problematičnih lokalnih hudournikov je bila tudi priložnost za zaposlitev okoliškega, brezposelnega prebivalstva, kar je bilo zlasti aktualno v obdobju gospodarske krize.

Po drugi svetovni vojni so bile v ospredju ponovno poplave, tudi hudourniške, in stranski učinki poplav, zemeljski plazovi. Tako kot tudi že v prejšnjih obdobjih je bilo celjsko območje izpostavljeno kot kritično. Vedno bolj je stopalo v ospredje poudarjanje solidarnosti s poplavljenimi območji in prispevek vsakega posameznika za skupno dobro.

NATURAL DISASTERS THAT STRUCK SLOVENIA MOST FREQUENTLY FROM THE END OF THE 19TH CENTURY TO 1990

Summary

The present article addresses the central research question which natural disasters in Slovenia have been in the focus of attention in different historical periods and how they have been dealt with or their attitudes towards them. Parallel to this question, it explores the actions of local authorities and the state in the face of natural disasters and the achievement/non-achievement of the set objectives. The author focuses on the period between the two wars, as this is the main period of her research.

In all the historical periods under consideration, floods and earthquakes have been the main natural disasters affecting the Slovenian territory. The Ljubljana earthquake of 1895, which raised questions about the causes of these natural phenomena leading to natural disasters, remains in the historical memory to this day. The Ljubljana earthquake was the trigger for the organisation of systematic observations of earthquake phenomena, initiated by the Vienna Academy of Sciences. During the period of the Austro-Hungarian Monarchy, another devastating earthquake struck the Slovenian lands, with its centre in Brežice and its surroundings. Like the Ljubljana earthquake, the Brežice earthquake was also an important source of research for geologists, who were increasingly addressing questions on earthquakes in the Slovenian lands.

The central flood area was the area along the river Savinja. In the second half of the 19th century, the regulation of the Savinja River from Mozirje to Celje was carried out on the basis of three regional laws (June 1876, April 1885, August 1891). Different economic policies and local needs meant that natural disasters were dealt with in different ways in the individual Slovenian regions before the First World War. Taking hydrotechnical issues as an example, we see that Carniola (Kranjska) focused mainly on the drainage of the Ljubljana Marshes and the study of the water situation in the Karst region (Kras). Styria (Štajerska), on the other hand, was primarily concerned with the regulation of navigable rivers and the regulation of stream channels.

In the period between the two wars, the focus was mainly on torrent regulation and flood prevention, especially in the area of the Maribor region, which was most affected by floods. The cause of the torrential floods and the associated damage was not only the unfavourable terrain and the high rainfall, but also the negative impact of man on nature, as experts had pointed out. The regulation of torrential floods was a priority for the authorities and later for the administration of the Drava region, as it was a prerequisite for the successful regulation of rivers and the meliorisation of marshy valleys and the electrification of the region. The regulation of problematic local torrents was also an opportunity to provide employment for the surrounding unemployed population, which was particularly relevant during the economic crisis.

After the Second World War, floods, including torrential ones, and their side-effects, landslides, were again a major issue. As in previous periods, the Celje area was highlighted as critical. Solidarity with the flooded areas and the contribution of each individual to the common good were increasingly emphasised.

NATURKATASTROPHEN, DIE DAS SLOWENISCHE GEBIET VOM ENDE DES 19. JAHRHUNDERTS BIS 1990 AM HÄUFIGSTEN HEIMGESUCHT HABEN

Zusammenfassung

Der vorliegende Beitrag beschäftigt sich mit der zentralen Forschungsfrage, welche Naturkatastrophen in Slowenien in den verschiedenen historischen Epochen im Mittelpunkt standen und wie mit ihnen umgegangen wurde bzw. wie die Menschen ihnen gegenüber eingestellt waren. Parallel zu dieser Frage wird das Handeln der lokalen Behörden und des Staates angesichts von Naturkatastrophen und das Erreichen/Nicht-Erreichen der gesetzten Ziele untersucht. Der Schwerpunkt liegt dabei auf der Zeit zwischen den beiden Kriegen, da dies der Hauptzeitraum der Forschungsarbeit ist.

In allen betrachteten historischen Epochen waren Überschwemmungen und Erdbeben die wichtigsten Naturkatastrophen auf slowenischem Gebiet. Das Erdbeben von Ljubljana im Jahr 1895, das die Frage nach den Ursachen dieser Naturphänomene, die zu Naturkatastrophen führen, aufgeworfen hat, ist bis heute in der historischen Erinnerung geblieben. Das Erdbeben von Ljubljana war der Auslöser für die Organisation systematischer Beobachtungen von Erdbebenphänomenen, die von der Wiener Akademie der Wissenschaften initiiert wurden. In der Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie ereignete sich ein weiteres verheerendes Erdbeben in Slowenien, dessen Zentrum in Brežice und Umgebung lag. Wie das Erdbeben von Ljubljana stellte auch das Erdbeben von Brežice eine wichtige Forschungsquelle für Geologen dar, die sich zunehmend technische Fragen zu Erdbeben in den slowenischen Gebieten stellten.

Das zentrale Überschwemmungsgebiet war das Gebiet entlang des Flusses Savinja. In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts erfolgte die Regulierung der Savinja von Mozirje bis Celje auf der Grundlage von drei regionalen Gesetzen (Juni 1876, April 1885, August 1891). Unterschiedliche Wirtschaftspolitiken und lokale Bedürfnisse führten dazu, dass Naturkatastrophen in den verschiedenen slowenischen Regionen vor dem Ersten Weltkrieg auf unterschiedliche Weise angegangen wurden. In Krain konzentrierte man sich beispielsweise auf die Entwässerung der Sümpfe von Ljubljana und die Untersuchung der Wassersituation im Karst. Die Steiermark hingegen befasste sich vor allem mit der Regulierung der schiffbaren Flüsse und der Regulierung der Bachläufe.

In der Zeit zwischen den beiden Kriegen konzentrierte man sich vor allem auf die Regulierung der Wildbäche und den Hochwasserschutz, insbesondere im Gebiet von Maribor, das am stärksten von Überschwemmungen betroffen war. Die Ursache für die sintflutartigen Überschwemmungen und die damit verbundenen Schäden waren nicht nur ungünstige Geländeverhältnisse und starke Regenfälle, sondern auch negative Eingriffe des Menschen in die Natur, wie Experten festgestellt hatten. Die Regulierung von Wildbächen war für die Behörden und später für die Verwaltung der Drau-Region eine Priorität, da sie eine Voraussetzung für die erfolgreiche Regulierung von Flüssen und die Urbarmachung von sumpfigen Tälern sowie die Elektrifizierung der Region war. Die Regulierung der problematischen lokalen Wildbäche war auch eine Gelegenheit, Arbeitsplätze für die arbeitslose Bevölkerung der Umgebung zu schaffen, was gerade in der Zeit der Wirtschaftskrise besonders wichtig war.

Nach dem Zweiten Weltkrieg waren erneut Überschwemmungen, einschließlich sintflutartiger Überschwemmungen, und deren Begleiterscheinungen, Erdbeben, ein großes Thema. Wie schon in früheren Zeiträumen wurde das Gebiet von Celje als kritisch hervorgehoben. Die Solidarität mit den überschwemmten Gebieten und der Beitrag jedes Einzelnen zum Gemeinwohl wurden zunehmend betont.

Knjige delavcem! sindikalne, delavske in vzajemne knjižnice po letu 1945

Eva Kodrič-Dačić*

Potrjeno – Accepted: 24. 8. 2022 | Objavljeno – Published: 21. 12. 2022

1.01 Izvirni znanstveni članek
UDK 027.64"1945/..."

Eva Kodrič-Dačić: Knjige delavcem! sindikalne, delavske in vzajemne knjižnice po letu 1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 93=58(2022), 4, str. 86–111

Članek oriše usodo delavskih knjižnic po drugi svetovni vojni. Ob podpori sindikalnih organizacij so sprva doživele razcvet, vendar je izostala podpora slovenske bibliotekarske stroke, ki je dajala prednost javnim ljudskim knjižnicam, ki so jih ustanovljale in financirale lokalne skupnosti. Sindikalne knjižnice so začele počasi zamirati; njihove fonde so prevzele ljudske knjižnice. Zadnji poskus omogočiti delavcem neposreden dostop do knjige v delovni organizaciji v obliki Vzajemne knjižnice je nastal v Mariboru, vendar ni uspel prerasti v vseslovenski koncept.

Ključne besede: ljudske knjižnice, delavske knjižnice, sindikalne knjižnice, vzajemne knjižnice.

1.01 Original Scientific Article
UDC 027.64"1945/..."

Eva Kodrič-Dačić: Books for workers! Union, Workers' and Mutual Libraries after 1945. Review for History and Ethnography, Maribor 93=58(2022), 4, pp. 86–111

The article outlines the fate of workers' libraries after the Second World War. Initially, they flourished with the support of trade union organisations, but there was no sup-

* Doc. dr. Eva Kodrič-Dačić je raziskovalka v Oddelku za raziskave Narodne in univerzitetne knjižnice in predavateljica na Oddelku za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani predmet Razvoj knjižnic in knjižničarstva.

port from the Slovenian library profession, which favoured public people's libraries, established and financed by local communities. The trade union libraries slowly began to die out; their collections were taken over by the people's libraries. The last attempt to give workers direct access to books in the work organisation in the form of a Mutual Library was made in Maribor, but it failed to develop into a nationwide concept.

Keywords: people's libraries, workers' libraries, union libraries, mutual libraries.

UVOD

V nasprotju z visoko stopnjo bralne pismenosti, ki so jo v zadnjih raziskavah PISA (Programme for International Student Assessment) izkazali slovenski petnajstletniki, je po podatkih raziskave PIAAC (Programme for the International Assessment of Adult Competencies) bralne pismenosti odraslih pri nas le-ta med najnižjimi v Evropi in neposredno povezana z (nizko) stopnjo izobrazbe odraslega. Slovenci po številu letno prebranih knjig močno zaostajamo za nekaterimi drugimi narodi: leta 2019 je le 51 % Slovencev prebralo eno ali več knjig, medtem ko je bil na primer delež odraslih Američanov v letu 2018 znatno višji: 78 %. Manj izobraženi berejo manj. Sodeč po rezultatih ankete, izvedene v okviru raziskave Knjiga in bralci, kar 44 % anketirancev z dokončano osnovno šolo v letu 2019 ni prebralo nobene knjige; v skupini z dokončano strokovno oziroma poklicno šolo je bilo takih 50 %, v skupini s končano srednjo šolo pa 30 % (Knjiga in bralci VI: Bralna kultura in nakupovanje knjig v Sloveniji v letu 2019. Ljubljana, 2019, str. 15–16).

Zato ne preseneča, da so v razmišljanjih o akcijskem načrtu za uresničevanje ciljev Nacionalne strategije za razvoj bralne pismenosti za obdobje 2019–2030, sprejete leta 2020, v sklopu ukrepov o izboljšanju bralne pismenosti odraslih ponovno vzniknile ideje o revitalizaciji knjižnic v slovenskih podjetjih. Zamisel o knjigah in knjižnicah, ki so neposredno dostopne delavcem v delovnih organizacijah, kar naj bi vzpodbudno vplivalo na razvoj bralne pismenosti zaposlenih, se namreč vztrajno ponavlja (in obnavlja) vse od konca druge svetovne vojne. Toda v knjižničarski stroki ne najde naklonjenega sogovornika, v praksi pa ne uspešnih in trajnih sistemskih rešitev.

Knjižnice, namenjene delavskemu razredu, so v okviru delavskih društev oziroma organizacij na Slovenskem vzcetele po prvi svetovni vojni. Dostopne so bile tudi širši javnosti in delavski knjižnici, ki sta med obema vojnama delovali v Ljubljani in v Mariboru, sta sodili med najbolj organizirane javne knjižnice pri nas. Po koncu druge svetovne vojne je bilo izobraževanje delavcev ena izmed prioritet industrijsko razvijajoče se države in delavske knjižnice naj bi v tem procesu igrale pomembno vlogo. Njihov razvoj je bil ideološko utemeljen v programskih dokumentih Komunistične partije Jugoslavije, medtem ko je Zveza sindikatov materialno in organizacijsko

podpirala njihov razvoj. Po letu 1945 je bila zato ustanovljena vrsta delavskih – ali kakor so jih poimenovali zaradi njihovega ustanovitelja: sindikalnih knjižnic. Toda že po letu 1950 se je njihovo število začelo krčiti; postopoma so se zlivale z ljudskimi knjižnicami in v šestdesetih letih skoraj postopoma izginile. Nezanemarljiv vpliv na to je imelo tudi dejstvo, da slovenska knjižničarska stroka sindikalnih knjižnic ni podpirala. Toda potreba po njih je gotovo obstajala, med drugim tudi zaradi priseljevanja delavcev iz drugih republik Jugoslavije. Konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja so se zato ponovno pojavile politične iniciative za njihov razvoj, ki pa, razen v Mariboru, niso obrodile sadov.

Delovanje delavskih knjižnic na Slovenskem po prvi svetovni vojni je razmeroma dobro dokumentirano. V sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je bil izdelan bibliografski pregled objav o delavskih knjižnicah med obema vojnama (Rak, 1978), medtem ko je pregled sindikalnih knjižnic, delujočih po drugi svetovni vojni, leta 1950 prinesla publikacija Slovenske knjižnice. Podrobnejših predstavitev so bile deležne predvsem mariborske knjižnice: razvoj delavskih in sindikalnih knjižnic v obdobju pred drugo svetovno vojno in po njej na področju Maribora je opisan v izčrpnih člankih B. Hartmana (Delavske knjižnice v Mariboru do druge svetovne vojne, 1980) in J. Javornika (Sindikalne knjižnice v Mariboru 1945–1951, 2019). Od drugih delavskih knjižnic je bila predstavitev deležna predvsem Delavska knjižnica v Ljubljani (Lojk, 1988).

DELAJSKE KNJIŽNICE MED OBEMA VOJNAMA

Delavski knjižnici, ki sta v obdobju med obema vojnama delovali v Ljubljani in Mariboru, sta sodili med najbolj kakovostne javne društvene knjižnice svojega časa pri nas. Prosvetni odsek Delavske zbornice je leta 1926 ustanovil Delavsko knjižnico v Ljubljani, dve leti kasneje pa podružnico v Mariboru. Čeprav sta bili namenjeni predvsem delavcem in uslužbencem, sta bili odprti tudi za širšo javnost. V prvih letih po ustanovitvi so v ljubljansko Delavsko knjižnico zahajali večinoma delavci, kasneje pa je delež uporabnikov iz te socialne skupine začel upadati. Podobno je bilo tudi v njeni mariborski podružnici. Leta 1931 je bilo vanjo od skupaj 1388 članov včlanjenih le 624 (45 %) delavcev. Večino preostalih članov so predstavljali izobraženci in gospodinje. Delavci so sicer prihajali iz različnih gospodarskih panog. Največ, 189, je bilo nekvalificiranih delavcev; sledili so kovinarji (146), železničarji (98), v manjšem številu pa delavci različnih poklicev: trgovski pomočniki, tekstilni delavci, tipografi in knjigovezi, krojači, mizarji, peki in čevljarji (Reberšek, 1977).

Fond knjižnice je odražal ideološko usmeritev Delavske zbornice, saj v seznamu knjig ljubljanske Delavske knjižnice, izdanem leta 1928¹, najdemo številne, ki so obravnavale tematiko socializma, socialnega vprašanja in delavskega gibanja.

Nabavo in obdelavo gradiva je za obe knjižnici, ljubljansko in mariborsko, izvajala ljubljanska Delavska knjižnica. Knjižnici sta bralcem ponujali gradivo v tiskanih katalogih in v obliki premičnih zbirke, s katerimi so bile knjige delavcem ponujene kar v tovarnah. Knjižnici sta imeli visok delež gradiva v nemškem jeziku. Povpraševanje po njem je bilo veliko, saj je na primer knjižnica v Mariboru leta 1940 izposodila pol knjig v nemščini in pol v slovenščini, medtem ko je bil delež izposojenih nemških knjig v Ljubljani še večji. Po nemški zasedbi Maribora 1941 je bila mariborska Delavska knjižnica uničena in po vojni obnovljena, medtem ko je ljubljanska vojno preživela in se po letu 1945 uspešno razvijala naprej (Reberšek, 1977 in Lojk, 1988).

NALOGE SINDIKALNIH KNJIŽNIC PO LETU 1945

Po koncu druge svetovne vojne se je zdelo, da bodo prav delavske knjižnice, ki so jih v podjetjih ustanovljale sindikalne organizacije, odigrale ključno vlogo pri zagotavljanju dostopa delavcev do knjige. Sindikalne knjižnice so imele eksplicitno politično podporo, saj je bil med cilji, ki si jih je po drugi svetovni vojni zastavila Komunistična partija Jugoslavije, tudi razvoj kadrov, potrebnih za industrializacijo dežele. Med ukrepe, ki bi ta razvoj omogočili, je sodilo tudi ustanavljanje in organizacija knjižnic ter drugih kulturnih ustanov (V. Kongres, 1948, str. 534). Sindikalne knjižnice so bile namenjene vsestranskemu razvoju delavcev v delovnih organizacijah in tudi njihovim družinskim članom. Predstavljale so neobvezen in brezplačen podaljšek šole: delavca naj bi spodbujale k samoizobraževanju in ga podpirale pri vključevanju v redni šolski sistem oziroma formalni sistem izobraževanja odraslih. Ob pomoči knjige naj bi delavec postal dober proizvajalec in upravljalec; s knjigo kot kulturnim razvedrilom naj bi izkoreninil slabe navade.

Ideja o delavskih oziroma sindikalnih knjižnicah in njihovi vlogi pri gradnji ideološko ozaveščenega in strokovno podkovanega delavca je seveda prihajala iz Sovjetske zveze. Od tam so prihajali tudi prvi priročniki o delu v sindikalnih knjižnicah, saj so v SZ obstajale dobro razvite knjižnice tega tipa.

¹ »Naša knjižnica ima poleg dobrih leposlovnih del najboljše znanstvene knjige iz raznih panog: socializma, socialne politike, narodnega gospodarstva, tehnike, naravoslovja ...« (Seznam, 1928, str. 5).

Natančen priročnik o organizaciji dela v sindikalni knjižnici, ki je bil dostopen slovenskim knjižničarjem v srbohrvaškem jeziku, je izšel že leta 1948 (Finci, 1948). Poleg splošnih napotkov o ureditvi knjižnice je vseboval tudi navodila za ravnanje s premičnimi zbirkami, ki naj bi jih centralna sindikalna knjižnica podjetja dostavljala dislociranim enotam ter priporočila za organizacijo storitev za otroke delavcev. Sindikalne knjižnice naj bi imele tudi posebne otroške oddelke ali vsaj posebne termine, v katerih bi bile odprte le za otroke. Sindikalne knjižnice naj bi skrbele za vsestranski razvoj sovjetskega delavca. Poleg splošnoizobraževalnega gradiva naj bi zaposlenim nudile tudi strokovno gradivo z delovnega področja tovarne ter izvajale tipične naloge specialnih (tehničnih) knjižnic. Sestavljale in razpošiljale naj bi bibliografska poročila o vsebini domačih in tujih časopisov, oblikovale individualne informacije o novostih s strokovnih področij vodilnih strokovnjakov tovarne, prevajale članke iz tujih časopisov, organizirale posvetovalnico za pomoč tistim, ki proučujejo tehnično literaturo, organizirale konference bralcev tehnične literature in podobno (Bljinkov, 1948).

Prvi priročnik za delo v sindikalnih knjižnicah (Priročnik za sindikalne knjižnice avtorja R. Kibrika) je v slovenščino iz ruskega jezika prevedla Mara Šlajpah. Izšel je leta 1949. Če odmislimo ideološke vložke, ki so sindikalno knjižnico predstavljali v vlogi aktivnega pomočnika partijske, sindikalne in komsomolske organizacije², je priročnik prinesel predvsem kakovostne napotke o delu z bralci. V njem so bila predstavljena pravila referenčnega pogovora, načini informiranja bralcev o avtorjih, navajanje bralcev na zahtevnejšo literaturo (v prvi vrsti na naravoslovna in tehnična dela), različne aktivnosti, namenjene dvigu bralne kulture, promociji knjig in knjižnic in podobno.

S koncem štiridesetih let oziroma s političnim razkolom s Sovjetsko zvezo so zamrli tudi neposredni sovjetski vplivi na tem področju knjižničarstva.

SINDIKALNE KNJIŽNICE IN NJIHOVI FONDI PO LETU 1945

V obdobju po koncu druge svetovne vojne se je razmahnilo stihijsko ustanavljanje ljudskih knjižnic (med katere so po koncu druge svetovne vojne uvrščali javne ljudske, sindikalne in šolske knjižnice). Vsak ljudski odbor, delovna organizacija in šola naj bi imeli svojo knjižnico. Ljudske knjižnice

² »Dolžnost sindikalne knjižnice je, da sistematično propagira knjige o socialističnem tekmoivanju, da seznanja vsakega bralca s članki in govori V. I. Lenina o socialističnem tekmoivanju, s sklepi XII. Plenuma VCSPS (Vsezveznega centralnega odbora sindikatov) ...«. Kibrik, 1949, str. 3.

so ustanavljala kulturna društva v okviru Ljudske prosvete Slovenije, ljudski odbori, sindikalne organizacije in druge družbeno politične organizacije. Največ knjižnic, namenjenih delavcem, je bilo zato ustanovljenih prav v obdobju 1945–1950. Leta 1947 je R. Albreht v svojem poročilu o kulturno-prosvetni dejavnosti slovenskih sindikatov zapisal, da imajo sindikati 373 knjižnic s približno 600.000 knjigami in še okrog 170 rdečih koticov (Albreht, 1947). Njihovo število je naraščalo, saj so jih leta 1950 evidentirali 378. Skupaj z javnimi ljudskimi in šolskimi knjižnicami so tvorile razvejano mrežo ljudskih knjižnic (Slovenske knjižnice, 1951), večinoma opremljene s skromnimi, pogosto zastarelimi fondi, brez rednih finančnih virov ter brez strokovnih knjižničarjev delavcev.

Preglednica 1: Pregled ljudskih (javnih, sindikalnih in šolskih) knjižnic v Ljudski republiki Sloveniji (leto 1950)

	Št. knjižnic	Št. zvezkov
javne	845	459.331
sindikalne	378	146.287
šolske	463	175.709
skupaj	1.686	781.327

Povzeto po Rijavec, Josip, Marija Zidar. Slovenske knjižnice: pregled ob štiristoletnici slovenske knjige. Ljubljana: ZBDS, 1951, str. 222.

Povprečna slovenska sindikalna knjižnica je imela leta 1950 387 zvezkov in je bila za slabo tretjino manjša od povprečne javne ljudske knjižnice, katere knjižno zalogo je v povprečju tvorilo 543 knjig. Delovale so v delovnih organizacijah in tudi zunaj njih (na primer na Jesenicah, v Ljubljani, v Mariboru, v Šoštanju ...). Prav slednje so bile upoštevanja vredne kakovostne javne knjižnice in ker se po svojih nalogah niso razlikovale od javnih ljudskih knjižnic, so jim bile še v začetku petdesetih letih močna konkurenca. V Ljubljani na primer je bilo leta 1950 poleg 10 javnih ljudskih knjižnic (Delavska knjižnica – ki je bila obenem tudi osrednja slovenska sindikalna knjižnica, Mestna ljudska knjižnica, Ljudska knjižnica Bežigrad, Dravljje, Ježica, Moste, Polje, Rakovnik, Šiška in Št. Vid, čemur lahko prištejemo še 11 bolnišničnih knjižnic), delovalo kar 91 sindikalnih knjižnic. Skupaj so imele 38.816 enot gradiva, le nekaj več kot starejša Delavska knjižnica, katere fondi so šteli 36.717 enot. Med večjimi sindikalnimi knjižnicami v Ljubljani so bile še knjižnice Pošte (2.108 zvezkov), Litostroja »Titovih zavodov« (1.215 zvezkov) in Narodne Milice (1.522 zvezkov).

Bolje založene so bile sindikalne knjižnice velikih podjetij oziroma sindikalnih organizacij, ki so v posameznih krajih prevzele vlogo javnih ljudskih

knjižnic. Centralna sindikalna knjižnica na Jesenicah je imela več kot 10.000 zvezkov, njena podružnica v Javorniku pa 2.409 zvezkov. To je bilo znatno več od dveh skromnih ljudskih javnih knjižnic v okraju Jesenice-mesto s po 100 oziroma 187 zvezki. Tudi v Mariboru je med ljudskimi knjižnicami po velikosti zbirke prednjačila Centralna »sindikalna« knjižnica s 6.391 zvezki; med večjimi knjižnicami sta bili tudi sindikalna knjižnica v podjetju »MEPA« (2.401 zvezkov) in v Mariborski tekstilni tovarni (1.872 zvezkov).

Sindikalne knjižnice pa niso bile edina vrsta knjižnic, ki je po letu 1945 zaživela v podjetjih. Poleg sindikalnih knjižnic, ki so imele splošnoizobraževalni značaj, so podjetja ustanavljala tudi strokovne (specialne) in celo šolarske knjižnice, če so v okviru podjetja delovale šole. Tak je bil primer kranjske tovarne »Iskra« (Slovenske knjižnice, 1951). Ob sindikalnih knjižnicah so podjetja pogosto uredili tudi »rdeče koticke«, ki naj bi bili, bolj kot izobraževanju zaposlenih, namenjeni sprostitvi delavcev in kulturnemu udejstvovanju. V prostoru, namenjenemu druženju, so bili delavcem na voljo poleg knjig tudi radio, šah in podobno. Ni jasno, ali je uvajanje rdečih koticikov doseglo nameravane cilje, vendar je njihovo število (leta 1947 naj bi jih bilo v slovenskih podjetjih kar 170) pričalo o tem, da je bila njihova organizacija načrtna in vodena. Rdeči koticiki so preživeli tudi razkol Jugoslavije s Sovjetsko zvezo konec štiridesetih let, saj najdemo navodilo o ureditvi rdečega koticika še v drugi izdaji Preglovega priročnika Delo knjižničarja v ljudski knjižnici iz leta 1950. V poglavju, namenjenemu prostorski ureditvi knjižnice, je namreč zapisal: »Vsako večje podjetje bo organiziralo svoj rdeči koticček. Rdeči koticček služi uslužbencem, da se zbirajo v njem izven delovnega časa, da se tam duševno razvedre in pouče. Zato so njegove naloge širše kakor pa naloge čitalnice in izposojevalne knjižnice. V njem poslušajo uslužbenci radio, igrajo šah, biljard in pd. Soba rdečega koticika se bo ravnala po velikosti podjetja in številu uslužbencev. Biti pa mora še prav posebno prikupna, da bo obdal rdeči koticček delavca že takoj pri vhodu z vzdušjem domačnosti in zbudil v njem dojem ugodja. Nikakor ne gre, da bi postavljali rdeče koticke v sejne dvorane ali kaj podobnega, kjer diha v prišleca neprijetno pisarniško ozračje. Mere za rdeče koticke se ravnaajo po normah za čitalnice.« (Pregl, 1950, str. 18).

Sindikalne knjižnice so bile deležne posebne podpore s strani sindikalnih organizacij. Pri Glavnem odboru Zveze sindikatov Slovenije je v letih 1948–1950 deloval celo poseben referat za sindikalne knjižnice. V njegovih okvirih se je izoblikoval bibliotečni center, ki je izvajal inšpekcijo knjižnic in organiziral knjižničarske tečaje.

Poleg sindikalne organizacije je za usposabljanje knjižničarjev sindikalnih knjižnic skrbelo tudi Društvo bibliotekarjev Slovenije (DBS) (med drugim z organizacijo 14-dnevnega tečaja za delo v sindikalnih knjižnicah (Berčič,

1958)) ter Ljudska prosveta Slovenije in njeni lokalni odbori. Poročilo o tečaju za knjižničarje sindikalnih knjižnic, ki je bil izveden leta 1949, priča o velikih težavah pri usposabljanju strokovnih knjižničarskih kadrov ter pomenu ideološke indoktrinacije knjižničarjev v letih po drugi svetovni vojni. Bibliotekarska znanja so namreč predstavljala le manjši del tečaja: 10 ur je bilo namenjenih bibliotekarski teoriji in 12 ur praktičnemu delu. Tečajniki so se nadaljnjih 7 ur spoznavali z načini propagande knjig in nadaljnjih 19 ur s slovensko in svetovno književnostjo. Kar 24 ur pa je bilo namenjenih političnim temam: bibliografiji marksizma in leninizma, delavskemu gibanju v stari Jugoslaviji, vlogi Komunistične partije v narodnoosvobodilnem boju, petletnemu planu in izgradnji socializma v Jugoslaviji, resoluciji Informbiroja in podobno. Tečajniki so pred tečajem morali prebrati Prešernove *Poezije*, *Pesmi* Antona Aškerc, Prežihove *Samorastnike*, J. Vernovo *Potovanje v središče zemlje*, B. Nušičeve *Humoreske in satire*, Molièrovega *Tartuffa*, J. Londonove *Pripovedke z južnega morja* ter delo A. Cesarca *Pankrac in njegove žrtve*. Poleg tega so morali prebrati tudi Titov referat s V. kongresa Komunistične partije Jugoslavije in Manifest komunistične partije. Tečaja se je udeležilo 65 tečajnikov, vendar je bil za številne tečajnike, predvsem tiste, ki so se šolali med vojno, program prezahteven. Uspešno so ga zaključili le začetniki, ki so v svojih sindikalnih knjižnicah imeli podporo izobraženih sodelavcev, ki so jim pomagali pri razumevanju predpisanih del (Šlajpah, 1950).

Sicer pa so knjižnice predstavljale pomemben del kulturno-umetniškega udejstvovanja sindikatov. Poročila o številu knjig v fondu, številu bralcev in številu prebranih knjig so bila del trimesečnih statističnih poročil sindikalnih odborov (Navodila, 1950). Zato ne preseneča, da je Zveza sindikatov Slovenije konec štiridesetih let prispevala znatna sredstva za njihov razvoj. V tem obdobju so z njeno podporo zaživele vse večje okrajne knjižnice, ki so po ukinitvi dotacij s strani Glavnega odbora ZSS sicer postale ljudske knjižnice pri ljudskih odborih in ohranile primat v razvitosti (Šlajpah, 1958).

Sindikalne knjižnice so se financirale izključno iz sredstev sindikalnih organizacij, razen velikih javnih delavskih knjižnic (kot je bila na primer Delavska knjižnica v Ljubljani), kjer je sredstva za njeno delovanje prispeval tudi ljudski odbor.

V začetku petdesetih let je na področju kulturno prosvetnega dela prišlo do preobrata. Prevladala je usmeritev, ki je dajala prednost teritorialni organiziranosti pred sindikalno. Podpora sindikalnih organizacij knjižnicam je po letu 1950 začela upadati in njihovi fondi so se začeli postopoma prelivati v ljudske knjižnice. Tudi slovenska bibliotekarska stroka oziroma njena protagonistka Mara Šlajpah sindikalnim knjižnicam ni bila naklonjena. Obveljalo je mnenje, da sindikalne knjižnice ne morejo zadovoljiti potreb bralcev, da so slabo urejene, saj jim, ker so v lasti sindikatov, ni treba upoštevati strokovnih

navodil. Posebej neracionalen naj bi bil obstoj manjših sindikalnih knjižnic (Pregelj, 1950). Njihove fonde naj bi skupaj z bralci prevzele javne ljudske knjižnice. Podpore stroke so bile deležne le sindikalne knjižnice, ki so delovale zunaj podjetij in bile odprte za okoliško prebivalstvo.

Leta 1952 je bil poziv za ukinjanje sindikalnih knjižnic predstavljen tudi širši javnosti. Ljudske novice so namreč objavile članek s pozivom k ukinjanju sindikalnih knjižnic ter za prenos njihovega fonda v ljudske knjižnice. Avtor članka je bil mnenja, da so bile zbirke v sindikalnih knjižnicah »udarniško« sestavljene, zato tudi niso imele bralcev. Knjige so samevale ali pa postale okras »rdečih kotičkov« in upravnih pisarn. Upravnim odborom sindikalnih podružnic je zato predlagal, naj predajo »mrtvoležeče« knjige najbližjim ljudskim knjižnicam. Mreža javnih ljudskih knjižnic naj bi se v večjih mestih že ustalila in naj bi zaradi boljše založenosti imela tudi »ogromno« obiskovalcev. Kot primer naj bi bila nameravana združitev sindikalnih knjižnic Litostroja »E. C. Ž« in drugih sindikalnih knjižnic z ljudsko knjižnico v okviru novoustanovljenega društva Svobode (Z vključevanjem, 1952).

Tako stališče bibliotekarske stroke ni bilo brez nasprotnikov. R. Albreht je zagovarjal nadaljnji razvoj sindikalnih knjižnic v članku *Ali so knjižnice v podjetjih odigrale svojo kulturno vlogo?*, objavljenem v Delavski enotnosti leta 1953. Tendence po ukinjanju sindikalnih knjižnic naj bi izhajale iz nerazumevanja poslanstva sindikalnih knjižnic. Osnovano naj bi bilo na statističnih podatkih avtorjev, ki so se zavzemali za velike, centralne knjižnice, katerih razvoj naj bi bil pogojen z ukinjanjem manjših knjižnic. Opozarjal je, da je nizka izposoja gradiva v teh knjižnicah posledica dejstva, da so vanje vključevali predvsem študijsko gradivo s področja politične ekonomije, delavskega gibanja in seveda klasikov marksizma, medtem ko je bilo leposlovja relativno malo. Z razumevanjem je sprejemal odpor sindikalnih podružnic do oddaje svojih knjižnic ljudskim, kar je kazalo na to, da so bili kolektivi ponosni na svojo knjižnico. Ugotavljal je, da je poslanstvo knjižnice v podjetju seznanjanje delavca s knjigo in vzgoja prihodnjega kupca knjige ter obiskovalca javne ljudske knjižnice: »Proglasiti take knjige za »zamrznjene« in take knjižne zaloge kot tiste, ki so »odigrale svoje kulturno poslanstvo«, mislim, da je, roko na srce, čisto birokratsko.« (Albreht, 1953, str. 13).

Število sindikalnih knjižnic je sredi petdesetih let začelo upadati; manjše sindikalne knjižnice so združevali, zapirali. Njihove fonde so prevzemale večje knjižnice. Po poročilu Društva bibliotekarjev Slovenije je bila leta 1955 od 430 slovenskih sindikalnih knjižnic polovica mrtvih, kar so opravičevali z argumentom, da so delavci redni obiskovalci ljudskih knjižnic. Tako naj bi bilo med uporabniki ljubljanskih ljudskih knjižnic od 2.500 do 3.000 delavcev (kar je predstavljalo od 10 do 12 % bralcev ljudskih knjižnic, ki so jih sicer največ obiskovali mladi, gospodinje, uslužbenci in šele na koncu

delavci)³. Razmeroma nizek delež delavcev, ki so obiskovali ljudske knjižnice v Sloveniji, pa je bil kljub temu dvakrat višji od deleža delavcev, ki so obiskovali ljudske knjižnice v drugih republikah Jugoslavije, kjer ni presegal 5 % bralcev (Begović, 1958).

Toda v Sloveniji je še leta 1960 delovala vrsta močnih sindikalnih knjižnic. O tem pričajo podatki, zbrani ob popisu jugoslovanskih knjižnic, ki je nastal na pobudo Zveze bibliotekarskih društev Jugoslavije. V Ljubljani na primer so še vedno delovale Knjižnica sindikalne podružnice Državne založbe Slovenije (ustanovljena leta 1956) s 5.573 zvezki, sindikalna knjižnica Ljudske skupščine LRS in izvršnega sveta (ustanovljena leta 1945) s 3.068 zvezki in sindikalna knjižnica Kurilnice – Ljubljana (ustanovljena leta 1946) s 1.416 zvezki. V Šoštanju je Javna knjižnica občinskega sindikalnega sveta (ustanovljena leta 1948) hranila 2.971 zvezkov, sindikalna knjižnica tovarne Impol v Slovenski Bistrici (ustanovljena leta 1946) 2.447 zvezkov in sindikalna knjižnica Papirnice Vevče (ustanovljena leta 1943) 2.200 zvezkov. Največja pa je bila gotovo Sindikalna delavska knjižnica v Mariboru (ustanovljena leta 1949) s 38.868 zvezki (Biblioteke, 1962). Njihovega obstoja ni zaobšla niti Mara Šlajpah, ki je v svojem delu Ljudske knjižnice leta 1961 delila na javne, splošne ljudske knjižnice, ki so namenjene prebivalstvu vsega kraja pod istimi pogoji (na primer Delavska knjižnica v Ljubljani) ter na specialne sindikalne knjižnice zaprtega tipa, do katerih imajo dostop le delavci in uslužbenci teh podjetij. Organizacijsko naj bile sindikalne knjižnice vezane na centralne sindikalne knjižnice (Šlajpah, 1961).

V nasprotju s Slovenijo so nekatere jugoslovanske republike ohranile ljudske knjižnice v delovnih organizacijah. Prednjačila je Srbija, v kateri je mreža ljudskih knjižnic še leta 1976 vključevala 168 izposojevališč v podjetjih, medtem ko jih je bilo istega leta v Sloveniji le še 8 (Korže-Strajnar, 1978).

BIBLIOTEKARSKA STROKA O DELAVSKIH OZIROMA SINDIKALNIH KNJIŽNICAH

Medtem ko je interes za razvoj sindikalnih knjižnic v Sloveniji pojemal, pa se jugoslovanska bibliotekarska stroka šele začela zanimati zanje. Jugoslavija se je industrializirala in je potrebovala izobraženo delovno silo. Ne nazadnje

³ Nekatere slovenske ljudske knjižnice so sicer poročale o večjem obisku delavcev. Tako je Osrednja knjižnica občine Kranj leta 1961 med obiskovalci ljudske knjižnice, ki so si izposojali knjige na dom, zabeležila kar 19.766 delavcev, več kot nameščencev in mladine skupaj. Istega leta pa naj bi študijsko knjižnico obiskalo le 89 delavcev (Poročilo, 1962, str. 26).

je dvig izobrazbenega nivoja zahtevalo tudi delavsko (so)upravljanje podjetij. Delavcem pa, ki so večinoma prihajali z vasi, je manjkala tako strokovna kot tudi splošna kulturna izobrazba. Delovne organizacije so zato zanje organizirale različne oblike izobraževanj, od opismenjevalnih tečajev do izobraževalnih programov srednjih šol in delavskih univerz.

Jugoslovanska bibliotekarska društva se do konca štiridesetih let s problematiko sindikalnih knjižnic praviloma niso ukvarjala in sindikalne knjižnice so bile tudi glede strokovnega razvoja prepuščene sindikalnim organizacijam. V Sloveniji je tako do leta 1951 strokovne seminarje za knjižničarje sindikalnih knjižnic organiziral Glavni odbor Zveze sindikatov Slovenije, kasneje pa so se sindikalni knjižničarji lahko usposabljali na tečajih, ki jih je organizirala Ljudska prosveta Slovenije in njeni pokrajinski odbori.

Sindikalne knjižnice so bile deležne strokovne pozornosti šele od sredi petdesetih let prejšnjega stoletja naprej, ko je bila njihova problematika obravnavana na kongresih Zveze bibliotekarskih društev Jugoslavije (ZBDJ), najprej na III. kongresu leta 1956. Jugoslovanski bibliotekarji so v splošnem ugotavljali, da delavci ljudskih knjižnic ne uporabljajo, sindikati pa svojim knjižnicam ne posvečajo dovolj pozornosti. Sindikalne knjižnice naj ne bi imele dovolj sredstev za nabavo knjig in tudi ustanavljali so jih neenakomerno, predvsem v velikih mestih. Tako je na primer v Zagrebu delovalo kar 312 od 473 hrvaških sindikalnih knjižnic. Spraševali so se tudi o smislu izvajanja knjižnične dejavnosti v podjetjih, saj delavci med delom ali malico niso imeli časa, po koncu dela pa so hiteli domov. Knjižnice v podjetjih zato praviloma niso imele čitalnic. Kljub temu so nekateri bibliotekarji podpirali ustanavljanje čitalnic pri podjetjih, s čimer bi okrepili njihovo socializacijsko vlogo. Tako kot v Sloveniji so se tudi po Jugoslaviji sindikalne knjižnice med seboj močno razlikovale: bolje razvite so bile tiste, ki so delovale zunaj podjetij, pokrivala večje območje in bile odprte tudi zunanjim uporabnikom. Te, kot na primer Delavska knjižnica v Ljubljani, so bile »delavske« le po imenu. Slabše je bilo s sindikalnimi knjižnicami v podjetjih. Slovenske sindikalne knjižnice so bile skupaj s sindikalnimi knjižnicami Črne Gore med najbolj skromnimi, saj je povprečna slovenska sindikalna knjižnica imela leta 1955 239 knjig, na Hrvaškem pa več kot 500. Knjižnični fond je bil praviloma zastarel; delavci knjižnic niso uporabljali; na Hrvaškem na primer so jih bolj kot delavci uporabljali uslužbenci.

Tudi Zveza sindikatov Jugoslavije je ugotavljala, da število sindikalnih knjižnic upada. Njihove knjižnične fonde so z izjemo strokovnih knjig, ki naj bi ostale v podjetjih, prevzemale ljudske knjižnice. Trend, ki je bil najbolj opazen v Sloveniji, je rasel zaradi prepričanja, da izobraževanje delavcev ne more biti le stvar sindikalnih organizacij, temveč je naloga širše družbene skupnosti. Poleg tega se je v Sloveniji uveljavilo tudi prepričanje, da je

kulturno prosvetno delo treba vezati na mesto bivanja, ne pa na zaposlitev. Če naj bi sindikalna knjižnica že obstala, naj služi tako delavcem podjetja kot tudi potrebam okolice.

V nasprotju s slovensko usmeritvijo pa je v drugih republikah ukinjanje sindikalnih knjižnic začelo izgubljati pristaše. Nekatere od republik (Makedonija) so v drugi polovici petdesetih let ponovno začele vzpodbujati ustanavljanje sindikalnih knjižnic. Po njihovem mnenju mestne ljudske knjižnice niso upoštevale dejstva, da delavci nimajo razvitih bralnih navad. Prav tako naj ne bi upoštevale specifične izobraževanja delavcev in se niso povezovale z delavskimi univerzami. Do podobnega sklepa so prišli tudi jugoslovanski bibliotekarji na III. kongresu ZBDJ leta 1956. Poleg slabega stanja na področju sindikalnih knjižnic so izpostavili tudi dejstvo, da reorganizacija sindikalnih knjižnic in prenos fondov sindikalnih knjižnic v ljudske knjižnice ni imel pričakovanega učinka: večjega števila bralcev med delavsko populacijo. Ljudske knjižnice namreč niso prerasle v kulturne centre, ki bi privlačili širši krog ljudi. Kongres je zato izoblikoval pobudo, da bi večje mestne ljudske knjižnice zagotavljale premične knjižnice v podjetjih, medtem ko bi večja podjetja ohranila lastne sindikalne knjižnice. Utrjevanje sindikalnih knjižnic so zato uvrstili med naloge Sekcija za ljudske knjižnice. Očitno se je pod vplivom jugoslovanskih kolegov za razvoj sindikalnih knjižnic zavzela tudi slovenska predstavnica Mara Šlajpah. Sindikalnih knjižnic naj po novem ne bi ukinjali, temveč podprli njihov strokovni razvoj (zanj naj bi bile odgovorne velike delavske knjižnice) in jim zagotovili materialno podporo (s strani občinskih odborov in uprav podjetij, v katerih so knjižnice delovale).

Sprejetim načelnim usmeritvam navkljub pa posebnih aktivnosti za razvoj sindikalnih knjižnic ni bilo, saj je ZBDJ še naprej favorizirala ljudske knjižnice (Filipović, 1957). Potrebna je bila dodatna politična vzpodbuda, ki je leta 1957 prišla s strani Komisije za kulturno-prosvetno delo Centralnega sveta Zveze sindikatov Jugoslavije. Ta je ob razpravi o delavskih knjižnicah pozvala ZBDJ naj osnuje Sekcijo za delavske knjižnice, s čimer bi zagotovili njihovo strokovno vodenje in enotno organizacijo. ZBDJ se je leta 1958 odzvala z ustanovitvijo posebne komisije za sindikalne knjižnice. Določili so naloge sindikalnih knjižnic in okvirno strategijo razvoja. Sindikalna knjižnica naj bi za delavce predstavljala neobvezen in brezplačen podaljšek šole, tako v strokovnem kot tudi v splošnoizobraževalnem pogledu. Delavca naj bi spodbujala k samoizobraževanju ter mu pomagala pri izpopolnjevanju v okviru sistema izobraževanje odraslih oziroma rednega šolanja. Kulturno razvedrilo naj bi izpodrinilo slabe navade in delavcem omogočilo, da ob pomoči knjige postanejo dobri proizvajalci in upravljalci. Da bi sindikalne knjižnice lahko dosegle te cilje, potrebujejo redna sredstva za gradivo,

prostore in profesionalnega knjižničarja. Zato je treba izdelati programe in izvajati tečaje za usposabljanje knjižničarjev sindikalnih knjižnic. Za pomoč sindikalnim knjižnicam je treba bodisi usposobiti velike delavske knjižnice ali pa v obstoječe bibliotечne centre nastaviti inštruktorje za sindikalne knjižnice. Majhne kolektive je treba zalagati s knjigami iz centralne delavske knjižnice, pri čemer naj pomagajo tudi ljudske knjižnice. Vsa republiška bibliotekarska društva naj bi osnovala Komisije za delavske oziroma sindikalne knjižnice, ki naj bi poskrbele tudi za sodelovanje med ljudskimi in delavskimi knjižnicami pri nabavi gradiva, propagandi in podobnih aktivnostih (Milosavljević, 1959).

Tudi leta 1959 je bila potreba po reševanju problematike sindikalnih knjižnic navedena med zaključki IV. Kongresa ZBDJ z opozorilom, da je treba nuditi večjo strokovno pomoč delavskim knjižnicam, da bi te mogle uspešno delati na področju izobraževanja delavcev. Ta pomoč naj bi se realizirala v obliki urejanja knjižnic, usposabljanja strokovnih bibliotekarskih delavcev ter organiziranja bibliografsko-informativne službe v večjih delavskih knjižnicah. Jugoslovanski bibliotekarji so zavzeli stališče, da so sindikalne in ljudske knjižnice ustanove z identičnimi izobraževalnimi nalogami in morajo zato delovati v enakih pogojih. Jugoslovanski zakon o knjižnicah, ki je bil v pripravi, naj bi jih izenačil in povezal v enoten sistem. V velikih industrijskih centrih bi bilo smiselno vzpostaviti knjižnično mrežo delavskih knjižnic oziroma mrežo knjižnic mešanega tipa. Mreža delavskih knjižnic naj bi se sicer razvijala pod okriljem centralne delavske knjižnice, ki bi razvijala male knjižnice in čitalnice ter premične knjižnice. To bi lahko dosegli na tri načine: z vzpostavitvijo centralnih delavskih knjižnic, z združevanjem manjših sindikalnih knjižnic v samostojno knjižnico ali pa z vzpostavitvijo mešane mreže delavskih in ljudskih knjižnic ter drugih knjižnic. Pri tem bi bila lahko centralna knjižnica ljudska knjižnica, njene podružnice pa delavske knjižnice ali obratno: centralna knjižnica je delavska, slabše razvite ljudske knjižnice pa so njene podružnice. Predlagali so tudi ustanavljanje delavskih knjižnic v delavskih naseljih (kjer bi knjižnice lahko uporabljali tudi njihovi družinski člani) in pri velikih delavskih univerzah. Te zadnje, naj bi se razvijale kot centralne delavske knjižnice, ki naj bi pomagale vsem delavskim knjižnicam območja.

Društvo bibliotekarjev Slovenije (DBS) se je le medlo odzvalo na aktualizacijo problematike sindikalnih knjižnic na jugoslovanski ravni. V poročilu sekcije za ljudske knjižnice pri DBS za leto 1956 lahko zasledimo le že večkrat ponovljeno oceno, da je sindikalnih knjižnic malo in da imajo vse značaj javnih ljudskih knjižnic. Tudi leta 1958 so ugotavljali, da sindikalnim knjižnicam v zadnjih letih niso nudili nobene strokovne pomoči, pač pa je bila v skladu s politiko ZBDJ v okviru Sekcije za ljudske knjižnice ustanovljena komisija za

sindikalne knjižnice. Tudi podatki o stanju sindikalnih knjižnic v petdesetih letih v Sloveniji so skopi in nam ne dajejo vpogleda v stanje teh knjižnic, niti o deležu delavcev, ki bi bili včlanjeni v javne ljudske knjižnice. Zavod za statistiko o delavskih knjižnicah namreč ni več poročal ločeno, temveč jih je uvrščal med ljudske knjižnice. Zato se lahko zanesemo le na poročila Mare Šlajpah⁴, ki govorijo o njihovem izginjanju in slabi urejenosti, kar pa je v nasprotju s podatki o stanju teh knjižnic leta 1960, objavljenimi v pregledu jugoslovanskih knjižnic⁵.

Prvi slovenski Zakon o knjižnicah, ki je izšel leta 1961, sindikalnih oziroma delavskih knjižnic ni omenjal, pač pa je v členu, ki je govoril o ustanoviteljih knjižnic, dopuščal družbenim organizacijam, torej tudi sindikatom, da ustanavljajo knjižnice. Toda strateški dokumenti, ki so v naslednjih desetletjih usmerjali razvoj knjižnic (Osnutek perspektivnega razvoja kulture in prosvete za obdobje 1964–1970 in Konceptija o razvoju knjižničarstva 1971) niso omenjali niti sindikalnih knjižnic, niti problematike zagotavljanja knjige delavcem.

POLITIČNE AKCIJE IN VZAJEMNA KNJIŽNICA

Z začetkom šestdesetih let je problematika sindikalnih oziroma delavskih knjižnic izginila z dnevnega reda strokovnih bibliotekarskih posvetovanj v Sloveniji in v Jugoslaviji. Na V. kongresu ZDBJ leta 1964, na primer, so bile delavske knjižnice le še sporadično omenjane v Sekciji za ljudske knjižnice. Bibliotekarji so se bolj kot z delavskimi knjižnicami ukvarjali s specialnimi knjižnicami v podjetjih in z dokumentalistiko.

Problematika nizke bralne kulture med delavstvom pa je ostajala in nanjo so bolj kot knjižničarji opozarjale družbeno-politične organizacije. Leta 1968 je bil tej tematiki posvečen mesec knjige »Knjiga in delovna organizacija« pod pokroviteljstvom Zveze kulturno prosvetnih organizacij Jugoslavije. Pripomogel naj bi k ozaveščanju o pomenu knjige kot vsestranske elementarne, kulturne in izobraževalne potrebe delovnega človeka in samoupravljavca. V sklopu otvoritvenega posvetovanja v Beogradu, ki ga je uvedel referat s pomenljivim naslovom *Knjiga in delovna organizacija*, so predstavniki posameznih

⁴ Mara Šlajpah Zorn, kulturna delavka in bibliotekarka, (1919–2006) je 1947 diplomirala na slavistiki na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Med drugo svetovno vojno je delala kot knjižničarka v ljubljanski Delavski knjižnici, po koncu druge svetovne vojne tudi kot njena direktorica. Od leta 1951 do leta 1954 je vodila akcisijski oddelek v NUK, nato pa je do leta 1970 pokrivala področje knjižničarstva na Sekretariatu za kulturo in prosveto LRS. Od leta 1970 do leta 1982 je bila vodja Centralne tehniške knjižnice.

⁵ Glej poglavje Sindikalne knjižnice in njihovi fondi po letu 1945.

republik poročali o izkušnjah dela matičnih knjižnic s podjetji, o izkušnjah delavske univerze pri propagandi širjenja knjige, o povezovanju občinskih knjižnic s krajevnimi skupnostmi in knjižnicami v stanovanjskih četrtih, o propagandi knjige v delovnih organizacijah ter o povezavi občinskih knjižnic z delovnimi kolektivi. Dogajanje ni sprožilo odmevov v slovenski bibliotekarski krajini; tudi osrednja bibliotekarska revija Knjižnica o tej tematiki ni poročala. Bralni kulturi delavstva se ni posvečalo posebne pozornosti, z izjemo skrbi za bralno kulturo mladih, ki se neposredno po osnovni šoli vključujejo v proizvodnjo.⁶

Interes za delavske knjižnice se je ponovno pojavil šele v drugi polovici sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Iniciativa je bila ponovno na strani družbeno-političnih organizacij. Knjiga in knjižnica v funkciji izobraževanja delovnih ljudi sta bila v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja obvezna elementa v programskih dokumentih Zveze komunistov in Zveze sindikatov, ki so obravnavali področje kulture (Človek, delo, kultura, 1976). Iniciativo po ustanavljanju knjižnic v organizacijah združenega dela je konkretiziral časnik Komunist z akcijo »Družba in knjiga«, ki jo je lansiral spomladi leta 1977. Akcija je predstavljala nadaljevanje tedna »Človek, delo, kultura«⁷, ki ga je časnik organiziral leta 1976. Med cilji, ki so jih nameravali doseči do 8. kongresa Zveze komunistov Slovenije (leta 1978), je bilo tudi 3000 temeljnih knjižnic, ki naj bi jih ustanovili po temeljnih organizacijah združenega dela (TOZD-ih), krajevnih skupnostih, šolah, enotah Jugoslovanske ljudske armade, samskih domovih, univerzah... Njihova dejavnost naj bi bila usklajena z delom občinskih knjižnic. Akcija je naletela na zadrego pri ljudskih knjižnicah, ki so večinoma ugotavljale, da za tak podvig nimajo zadostnih sredstev.

⁶ »... 171.030 mladih pa se vključi takoj v produkcijo ali pa niti to ne. Pri njih je – z redkimi izjemami, zlasti možno, da v osnovni šoli prebujena potreba po knjigi, navada branja, zamre in se izgubi. O možnosti priti v stik s knjigo v delovni organizaciji, o skrbi, da bi se mladi izpopolnjevali s knjigo tudi ob delovnem procesu ali vsaj o usmerjanju mladih, ki so v delovnih organizacijah, h knjigi, v knjižnice – pa vemo premnogo bridkih resnic in jih na tem mestu ne bi obnavljala.« (Šircelj, 1974, str. 24).

⁷ Teden časnika Komunist z naslovom »Človek, delo, kultura« je potekal v 60 občinah ter na ljubljanski in mariborski univerzi od 17. maja do 25. decembra 1976. Akcija ni bila omejena le na različne kulturne prireditve, temveč naj bi v okviru vsake osnovne organizacije Zveze komunistov spodbudila refleksijo o uresničevanju kulturne politike ter izvedbo katerega od ponujenih elementov programa. Med elementi programa, vezanimi na knjigo, najdemo »ustanovitev marksistične knjižnice« in »dan domače knjige«, v okviru katerega naj bi člani Zveze komunistov pripravili pregled knjig, ki jih imajo ustanove in občani, ter ugotoviti, koliko knjig je bilo prebranih in kje so jih občani dobili. Na ravni občinskih organizacij Zveze komunistov so bile med drugim predlagane organizacije razstav marksistične literature ter literarni večeri in okrogle mize o posameznih temah iz literature (Teden komunista v šestdesetih občinah, 1976).

V Novem mestu so sicer v sklopu te akcije načrtovali potujočo knjižnico, ki bi obiskovala TOZD-e in naselja, medtem ko so druge knjižnice načrtovale ustanavljanje izposojevališč v delovnih organizacijah ter bogatitev svojih knjižničnih fondov z marksistično literaturo. Na svoj način je to akcijo podprl tudi Edvard Kardelj, ki je leta 1977 pisal o oteženem dostopu delavcev do knjige.

Toda akcija ustanavljanja knjižnic ni potekala po načrtih. Ker so praktični rezultati izostali, so problematiko obravnavali na posebni tematski seji uredništva Komunist, ki se je je udeležil tudi predsednik Društva bibliotekarjev Slovenije Jože Šifrer. Dogovorjeno je bilo, naj bi na seji orisano problematiko na podlagi raziskav in izkušenj predstavili na jesenskem strokovnem posvetovanju bibliotekarjev (Veselko, 1978). Društvo bibliotekarjev Slovenije je jeseni leta 1978 v Mariboru res organiziralo strokovno posvetovanje na temo »Knjiga v delovni organizaciji in krajevni skupnosti«. Avtorji referatov so med drugim razpravljali o problematiki približevanja knjige bralcem v delovni organizaciji ter o sodelovanju knjigarn z delovnimi organizacijami. Razpravo, ki jo je vodil Ignac Kamenik, so zaključili z ugotovitvami, da je treba večjo skrb posvečati šolskim knjižnicam poklicnih šol, saj tam delavci oblikujejo svoje bralne navade. Raziskali naj bi tudi bralne potrebe in interese delavcev; prisotnost knjige v delovni organizaciji pa bi zagotavljali med drugim tudi z bibliobusi. Ugotavljali so, da bi morali knjižničarji posvečati večjo skrb delavcem iz bratskih republik, jih informirati in animirati. Poudarili so tudi pomen sodelovanja matičnih knjižnic s podružnicami ter s knjižnicami delovnih organizacij (Mihalič-Klemenčič, 1978). Take povezave s knjižnicami so bile dejansko vzpostavljene v marsikateri delovni organizaciji (Strumbelj, 1978), vendar do bolj poglobljenih študij in sistematičnih aktivnosti na tem področju v okviru bibliotekarskega društva ni prišlo.

Akcija časnika Komunist o ustanavljanju 3000 knjižnic sicer ni prišla dalj od svojih propagandnih namenov, vendar je prav v tem obdobju v Mariboru zaživel uspešen projekt Vzajemne knjižnice. Zamisel o knjižnicah, lociranih v organizacijah združenega dela, se je ponovno porodila leta 1975; zanjo so bili zaslužni predvsem bibliotekarji Mariborske knjižnice (Ignac Kamenik⁸, Darja Kramberger⁹) in mariborska sindikalna organizacija (Majda

⁸ Ignac Kamenik, kulturni delavec in bibliotekar, (1926–2002) je študiral slovenistiko na Filozofski fakulteti v Ljubljani in leta 1954 diplomiral. Med leti 1963 in 1967 je bil v službi kot katalogizator in klasifikator v Mariborski študijski knjižnici, med leti 1969 in 1977 pa ravnatelj mariborske Mestne knjižnice. Od leta 1977 do leta 1981 je bil vodja bibliotekarskega strokovnega in znanstvenoraziskovalnega centra NUK.

⁹ Darja Kramberger, bibliotekarka (roj. 1932), od leta 1970 vodja Pionirskega oddelka v mariborski Mestni knjižnici, soustanoviteljica in prva urednica revije *Otrok in knjiga*, med leti 1980–1990 ravnateljica Mariborske knjižnice.

Emeršič¹⁰). Leta 1976 je Komisija za kulturo pri občinskem svetu Zveze sindikatov pripravila v okviru tedna časnika Komunist »Človek, delo, kultura« (drugi) seminar za organizatorje kulturnega življenja v delovnih organizacijah. Predavanju Ignaca Kamenika o pomenu knjige je sledila okrogla miza na temo problematike knjige v delovni organizaciji. Sklep zavzetega pomenka udeležencev seminarja je bil, da mora knjiga v delovne organizacije, kjer naj se okrog tovarniške knjižnice osnuje »klub ljubiteljev knjige« in center za knjigo, v sklopu katerega bo organizirana izposoja, nakupi knjig ter različne prireditve, namenjene popularizaciji knjige.

Ideja je bila uresničena leta 1978, ko so na pobudo Komisije za kulturo pri občinskem svetu Zveze sindikatov Slovenije, Mariborske knjižnice in Kulturne skupnosti Maribor ustanovili Vzajemno knjižnico. Samoupravni sporazum, ki je urejal njeno delovanje, je 6. marca 1978 podpisalo več delovnih organizacij občine Maribor (Pinus Rače, Svila Maribor, Kreditna banka Maribor, Gradis Maribor (TOZD GE Maribor), Mariborska knjižnica, Kulturna skupnost Maribor in občinski svet Zveze sindikatov Slovenije, Maribor. Njen namen ni bil konkurirati mreži ljudskih knjižnic, temveč razvijati bralno kulturo med delavci, ki bodo z njeno pomočjo postali uporabniki ljudskih knjižnic ter kupci knjig.

Samoupravni sporazum je določal, da delovne organizacije, podpisnice sporazuma, prispevajo finančna sredstva za nakup knjižničnega gradiva. Če bi posamezen fond organizacije zadoščal za samostojno knjižnico, jo organizacija lahko ustanovi in izstopi iz vzajemne knjižnice. Knjige je nabavljala, strokovno obdelovala ter distribuirala matična Mariborska knjižnica, ki je imela od leta 1981 v ta namen sistemizirano posebno delovno mesto. Proces je potekal v skladu s sprejetim *Pravilnikom Vzajemne knjižnice*. Ta je v skladu z glavnim ciljem, dvigom bralne kulture med delavci, dajal prednost leposlovju. Razmerje med leposlovno in strokovno literaturo je bilo 80 : 20 v prid leposlovja, kar je predstavljalo znatno razliko s sodobnimi standardi za ljudske knjižnice, ki so ljudskim knjižnicam predpisovali le 40 % delež leposlovja. Knjige so bile opremljene z lastniškim žigom delovne organizacije, ki je zanje prispevala sredstva, in z žigom vzajemne knjižnice. Vzajemna knjižnica je delovala v obliki premičnih zbirk, ki so se po določenem obdobju v izposojevališču menjavale. Na začetku naj bi bilo v vsaki premični zbirki – kolekciji

¹⁰ Majda Emeršič, učiteljica, kulturna delavka, bibliotekarka, rojena v Mariboru 1933. Po končani pedagoški akademiji je poučevala in nato delovala v Slovenskem narodnem gledališču Maribor in Slovenskem ljudskem gledališču v Celju. Pet let je bila sekretarka za kulturo na občinskem svetu mariborskih sindikatov, kjer je skupaj z Mariborsko knjižnico organizirala delovanje vzajemne knjižnice. Med leti 1981 in 1985 je bila zaposlena v Mariborski knjižnici, kjer je skrbela za delovanje Vzajemne knjižnice.

150 knjig, ki so jih kasneje dvignili na 200. Poleg izposoje v delovnih organizacijah so načrtovali tudi izposajo v počitniških domovih.

Število delovnih organizacij, ki so sodelovale v Vzajemni knjižnici, se je iz leta v leto povečevalo. Prvim štirim podpisnicam samoupravnega sporazuma so se še isto leto pridružile štiri nove organizacije. Poročila o odzivu delavcev so bila vzpodbudna: v le nekaj mesecih si je v prvih izposojevališčih v Gradisu in v Kreditni banki Maribor knjige redno izposojalo po 80 bralcev. V Gradisu je število bralcev kmalu naraslo na 182. Že naslednje leto (1979) je imela Vzajemna knjižnica 10 podpisnic, leta 1980 14 in leta 1981 15. Leta 1982 je mariborska Vzajemna knjižnica premogla že okoli 4000 knjig, ki so krožile v 18 kolekcijah po 13 delovnih organizacijah in se izposojale na 18 izposojevališčih. Število bralcev po delovnih organizacijah se je gibalo od 4,32 % do 94,38 % zaposlenih (Forstnerič, 1982). V enoti Kreditne banke Maribor, na primer, je za izposajo skrbelo pet prostovoljk, ki so vse opravile seminar za knjižničarje v organizaciji Mariborske knjižnice. Izposojevališče je bilo odprto dve uri tedensko in v tem času ga je v povprečju obiskalo od 15 do 20 zaposlenih, večinoma žensk. V Vzajemno knjižnico je bilo leta 1982 včlanjenih 191 (20 %) delavcev Kreditne banke Maribor. Za okrog 4 % delavcev iz drugih republik so priskrbeli gradivo v srbohrvaščini. V Mariborskem vodovodu pa so si delavci knjige izposojali kar sami in tudi sami beležili izposajo (Jordan, 1982). Do leta 1999 je bilo v Vzajemno knjižnico vključenih že 22 delovnih organizacij oziroma njihovih delov in samoupravnih interesnih skupnosti. V povprečju je bilo vanjo vsako leto vpisanih 1.337 bralcev.

Vzajemna knjižnica je organizirala celo bralne značke: od leta 1980 do leta 1983 so delavci lahko sodelovali v Kidričevi bralni znački in v letih 1985 do 1988 v Tamovi bralni znački.

Posamezne organizacije, ki so finančno podpirale njen obstoj, so za Vzajemno knjižnico solidarno namenila večje zneske, kot je določal sporazum, da bi tako omogočili dostop do vzajemne knjižnice tudi delovnim organizacijam, ki za to niso imele sredstev. Delovne organizacije so izkoristile možnosti, ki jim jih je dajala ta oblika knjižnice, in prilagodile nabavo knjižničnih fondov potrebam delavcev. Tako je na primer Gradis poleg zneska, ki ga je bil dolžan prispevati v skladu s samoupravnim sporazumom, prispeval še znatna sredstva za nakup knjig v jezikih jugoslovanskih narodov za svoje delavce iz drugih republik. Podjetje Gradis se je sploh odlikovalo s podporo knjižnicam, saj je kolekcijo 60 knjig poslalo celo svojim delavcem na gradbišče v Iran.

Delovanje vzajemne knjižnice je udušila šele gospodarska kriza v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, ko se je njen obseg skrčil na le 3 članice (Kreditna banka Maribor, Pinus Rače, Mariborski vodovod) (Blagšič, 1999); njeno delovanje je bilo dokončno ukinjeno leta 2005 (Luić & Hriberšek Vuk).

Vzajemna knjižnica naj bi se po zamislih svojih snovalcev ne omejevala le na izposajo knjig, temveč naj bi v delovni organizaciji predstavljala center za knjigo, v okviru katerega bi prirejali literarne večere, prodajne razstave knjig, zbirali naročnike Prešernove družbe; v njih bi se razvijalo klubsko življenje; založbe in knjigarne bi v njih lahko organizirano predstavljale svoje knjige. Koncept vzajemne knjižnice je podprla tudi Zveza komunistov Slovenije (ZKS). Septembra leta 1980 je bila na sestanku s Francetom Šalijem, izvršnim sekretarjem za kulturo Centralnega komiteja ZKS, oblikovana delovna skupina (Ignac Kamenik, Darja Kramberger, Majda Emeršič), ki je dobila nalogo pripraviti teze o vzajemni knjižnici. Odbor »Knjiga« pri Centralnem komiteju ZKS je obravnaval teze in po vključenih dopolnilih je aprila 1981 pri Delavski enotnosti v nakladi 3000 izvodov izšel priročnik za organizacijo in vodenje vzajemne knjižnice:

Vzajemna knjižnica je predstavljala organizirano obliko neposrednega povezovanja ljudske knjižnice z organizacijo združenega dela. Njen namen je posredovati delavcem knjigo oziroma knjižnično gradivo v organizaciji združenega dela, na lokaciji torej, kjer so delavci zaposleni. Poleg gradiva naj zagotavlja tudi primerno knjižno in knjižnično vzgojo ter pospešuje uporabo informacijskih virov.

Vzajemna knjižnica deluje kot organizacijska enota ljudske knjižnice, pri čemer izraz vzajemna označuje način delovanja, ne pa nove vrsto knjižnice. Predstavlja konkretizacijo svobodne menjave dela, pri katerem organizacija združenega dela prispeva gradivo, prostore in podobno, matična knjižnica pa strokovno obdelavo. Vzajemna knjižnica izvaja naloge, ki so identične nalogam ljudske knjižnice, zato je ne smemo zamenjevati s specialno knjižnico delovne organizacije, ki služi izključno strokovnim potrebam. Temeljna dejavnost vzajemne knjižnice je približati knjigo delavcem v njihovem delovnem okolju. Ker zagotavlja knjige v obliki kolekcij, ki krožijo med delovnimi organizacijami, gre za obliko potujoče knjižnice.

Pobudo za ustanovitev vzajemne knjižnice je lahko dala vrsta subjektov: matična knjižnica, delovna organizacija, Zveza sindikatov Slovenije, odbori za knjigo pri Zvezi kulturnih organizacij (ZKO), občinska kulturna skupnost ali katerakoli družbenopolitična organizacija. Pri tem so morali biti izpolnjeni pogoji za njeno ustanovitev: matična knjižnica, sposobna strokovnega dela za vzajemno knjižnico, ustrezni prostori zanj v delovni organizaciji, ustrezen delavec, ki prevzame delo enote vzajemne knjižnice v svoji delovni organizaciji, ter podpora družbenopolitičnih organizacij v občini in v organizaciji združenega dela (OZD). OZD in matična knjižnica sklenejo samoupravni sporazum, ki določa delež OZD pri oblikovanju knjižnega sklada, vsakoletni delež za nabavo novih knjig, dolžnosti občinske matične knjižnice, obveznosti kulturne skupnosti ter pravice, ki izhajajo iz članstva v vzajemni knjižnici. Pri

tem velja akcijo za ustanovitev vzajemne knjižnice voditi v vseh OZD okolja hkrati.

Vzajemna knjižnica se kot potujoča knjižnica organizacijska enota matične knjižnice, člani na posamezne enote, ki delujejo po posameznih delovnih organizacijah. Enote v njih so izposojevališča s stalnim knjižničnim skladom, ki se vsebinsko v določenih obdobjih zamenjuje in obnavlja. Vzajemna knjižnica ima toliko enot, kolikor je članic vzajemne knjižnice; posamezne enote imajo lahko tudi po več izposojevališč. Knjižnični fond se med posameznimi izposojevališči izmenjuje.

Podpisnice samoupravnega sporazuma ustanovijo odbor, v katerem so enakovredno zastopani vsi člani vzajemne knjižnice, predstavniki matične knjižnice in občinske kulturne skupnosti. Njeno poslovanje ureja pravilnik, ki ga potrdijo delovna organizacija, matična knjižnica ter občinske kulturne skupnosti. Knjižnični sklad je v razmerju 60:40 v prid leposlovju. Vanjo sodi vsa družboslovna literatura in tudi marksistična knjižnica (če je delovala kot ločena zbirka). Nabavo knjižničnega gradiva zagotavljajo namenska sredstva delovne organizacije. Gradivo ostane last delovne organizacije in se vpiše v posebno inventarno knjigo, ki dokazuje njihovo lastništvo. Če bi se delovna organizacija želela izločiti, se ji knjige, nabavljene z njenimi sredstvi, vrnejo. Delovna organizacije nakazuje sredstva za nakup gradiva matični knjižnici; ta gradivo nabavlja in ga obdeluje ter oblikuje kolekcije. Nabava poteka v skladu z nabavno politiko, ki jo potrdi odbor vzajemne knjižnice. Knjige v lasti različnih delovnih organizacij krožijo v obliki kolekcij med posameznimi enotami vzajemne knjižnice in se zamenjujejo v dogovorjenih časovnih obdobjih; za strokovno obdelavo in distribucijo skrbi matična knjižnica. Posebno pozornost mora matična knjižnica nameniti oblikovanju kolekcij, pri čemer mora upoštevati specifičnosti posameznih članic. Poleg tega skrbi matična knjižnica tudi za knjižno in knjižnično vzgojo ter za razvoj bralne kulture v delovni organizaciji. Ta mora zagotoviti ustrezen prostor; odpiralni čas mora biti določen in ustaljen, prav tako tudi reden dotok novega gradiva in zamenjava kolekcij. V enoti knjižnice naj dela vedno isti delavec, da bo tako vzpostavljen stik z matično knjižnico; mora se tudi strokovno izpopolnjevati. O svojem delu naj vodi statistiko. Enota je urejena po vseh načelih izposojevališča ljudske knjižnice. Izposojevališča naj bi sčasoma prerasla v komunikacijske centre, kamor se stekajo vse niti družbenega življenja in organiziranosti delavcev. Članstvo v enotah vzajemne knjižnice in izposoja sta brezplačna. Vzajemna knjižnica je namenjena predvsem tistim delavcem, ki niso navajeni zahajati v knjižnico, in tistim bralcem, ki želijo knjigo tako v delovnem kot tudi v bivalnem okolju – sleherni bralec vzajemne knjižnice je tudi potencialni uporabnik ljudske knjižnice. Član vzajemne knjižnice naj bi bil obenem tudi član ljudske knjižnice

in bi si z izkaznico vzajemne knjižnice lahko izposojal gradivo v vseh enotah ljudske knjižnice.

Koncept vzajemne knjižnice so predstavljali na seminarjih, namenjenih organizatorjem kulturnega življenja v organizacijah združenega dela, junija 1981 pa tudi na seminarju, ki ga je organizirala republiška matična služba Narodne in univerzitetne knjižnice. Projekt so predstavljali Ignac Kamenik, Darja Kramberger in Majda Emeršič. Kljub velikemu zanimanju so knjižničarji ugotavljali, da bi bilo treba za organizacijo vzajemnih knjižnic matične knjižnice kadrovsko okrepiti in poskrbeti za usposabljanje knjižničarjev volonterjev za izposojno knjig ter izrazili bojazen, da bo vzajemna knjižnica pravzaprav konkurenca že uveljavljeni potujoči knjižnici ali bibliobusu (Vzajemna, 1981).

Močni politični podpora in informiranje o delovanju vzajemne knjižnice (članki o njej so izhajali v časnikih Delo, Delavska enotnost, Komunist in drugih) navkljub pa je organizacija knjižnične dejavnosti za delavce, ki je prepuščala izbiro gradiva delavcem, financiranje pa delovnim organizacijam, nalletela na tih upor bibliotekarske stroke. Ne glede na to, da so avtorji koncepta vzajemne knjižnice izpostavljali njeno posredniško vlogo in poudarjali, da ni nikakršen konkurent matični knjižnici, koncept v splošnem ni bil sprejet. Leta 1980 na primer v načrtu organizacije kulturnega življenja v delovni organizaciji beremo navodilo, da si organizacija knjižnice, ki ni del splošne knjižnične mreže, ne bo organizirala, saj naj bi za knjižnično gradivo poskrbela matična knjižnica s premično zbirko (Humar, 1980). Verjetno je bila tudi zato v akcijo ustanavljanja vzajemnih knjižnic pritegnjena Socialistična zveza delovnega ljudstva, v okviru katere naj bi po posameznih regijah poskušali angažirati predstavnike matičnih knjižnic. Te naj bi bile skupaj z družbeno-političnimi organizacijami, predvsem z Zvezo sindikatov Slovenije in Zvezo kulturnih organizacij, založbami, strokovnimi združenji in organizatorji kulturnega življenja osnovni nosilci akcije za njihovo ustanavljanje.

Mariborski projekt je tako vzpodbudil posnemovalce. Februarja 1981 je idrijski občinski sindikalni svet skupaj s kulturno skupnostjo sprejel odločitev o ustanovitvi vzajemne knjižnice v Idriji; v isto smer so šla tudi prizadevanja v Murski Soboti in v Krškem. Leta 1982 naj bi o vzajemnih knjižnicah razmišljali tudi v občinah Trbovlje, Piran, Postojna, Šmarje pri Jelšah in Novo mesto, vendar do sistematične implementacije vzajemne knjižnice v knjižnični sistem ni prišlo. Izostali sta tako podpora bibliotekarskega društva kot tudi republiške matične službe pri Narodni in univerzitetni knjižnici. Ne glede na dejanske potrebe sta sledila konceptiji razvoja splošnoizobraževalnih knjižnic, izdelani leta 1971, v kateri za sindikalne knjižnice ni bilo prostora. Leta 1986 so zato vzajemno knjižnico predstavljali kot eno od oblik dela splošnoizobraževalne knjižnice, ne pa kot posebno vrsto knjižnic,

saj je tudi Zakon o knjižničarstvu, sprejet leta 1982, ni omenjal (Marinko, 1986).

ZAKLJUČEK

Sindikalne oziroma delavske knjižnice so se ob močni podpori sindikatov začele ustanavljati in razvijati neposredno po koncu druge svetovne vojne. Čeprav je bila marsikatera od njih odprta okoliškim prebivalcem in je po obsegu svojih fondov prekašala lokalne javne ljudske knjižnice, sindikalne knjižnice niso uživale podpore sodobnih protagonistov razvoja ljudskih knjižnic. Njihov obstoj je sodobna knjižničarska stroka osporavala z dejstvom, da je bila njihov ustanovitelj in financer družbeno-politična organizacija, kar bi po njihovem mnenju utegnilo ovirati strokovno delo teh knjižnic. V resnici pa je bolj kot za domnevno nestrokovnost dela sindikalnih knjižnic šlo za pomanjkanje znanja, ozkogledost in prisvajanje monopola nad urejanjem področja ljudskih knjižnic na strani knjižničarskih delavcev, ki so v tem obdobju usmerjali njihov razvoj. Dobro razvita mreža sindikalnih knjižnic, podprta s finančno močjo podjetij, bi namreč lahko ogrozila razvoj in financiranje ljudskih knjižnic, ki so jih ustanavljale lokalne skupnosti.

Sindikalne knjižnice so bile tako ob indolenci ali celo odkritem nasprotovanju slovenske knjižničarske stroke zapisane propadu. Kljub močni politični podpori, dejanskim potrebam delavcev (vključno priseljencev iz drugih republik nekdanje Jugoslavije) in ne nazadnje ob odlično delujoči mariborski Vzajemni knjižnici, ki je dve desetletji v praksi dokazovala uspešno sožitje med delovnimi organizacijami in ljudsko (splošnoizobraževalno) knjižnico, so bile izbrisane iz slovenske knjižnične krajine.

VIRI IN LITERATURA

Roman Albreht. Ali so knjižnice v podjetjih res odigrale svojo kulturno vlogo? *Delavska enotnost*, l. 12, 1953, št. 13.

Roman Albreht. Kulturno prosvetno posvetovanje pri GO-ESS, dne 11. oktobra 1947. V *Petletni načrt in kulturno-prosvetne naloge sindikatov*. Ljubljana, 1947, str. 33–47.

Brigita Bavčar. Knjižnica v združenem delu. *Vestnik*, 1980, št. 26, str. 5.

Radmila Begović. O sindikalnim bibliotekama. V *Drugi i treći kongres Saveza društava bibliotekara F. N. R. Jugoslavije*. Ljubljana, 1958, str. 185–190.

Branko Berčič. Društvo bibliotekarjev Slovenije v letih 1949–1956. V *Drugi i treći kongres Saveza društava bibliotekara F. N. R. Jugoslavije*. Ljubljana, 1958, str. 247–257.

Biblioteke u Jugoslaviji. Beograd, 1962.

Majda Blagšič. Vzajemna knjižnica. V *Na temeljih preteklosti snujemo prihodnost: 1949–1999: zbornik ob 50-letnici Mariborske knjižnice*. Maribor, 1999, str. 184–188.

I. BLJINKOV. *Kako sovjetski delavecboljšuje svojo kvalifikacijo*. Ljubljana, 1948.

Stanko Brunc. Knjižnice in delavsko izobraževanje. Knjižnice ob delavskih univerzah – ognjišče izobraževanega dela. *Glas Gorenjske*, l. 12, 1959, št. 83, str. 5.

Človek, delo, kultura: dokumenti o kulturi. Ljubljana, 1976.

Ivan Dorner. Knjiga v organizacijah združenega dela. *Komunist*, l. 36, 17. 11. 1978, št. 47, str. 21.

Ivan Dorner. Vzajemna knjižnica. *Informator za organizatorje kulturnega življenja*. 1980, št. 3, str. 23–24.

Majda Emeršič. Vzajemna knjižnica. *Knjižnica*, l. 25, 1981, št. ¼, str. 124–126.

Majda Emeršič. *Spomini*, 3. del. Datum predavanja 21. 4. 2020. Prevezeto 8. 8. 2022 s spletne strani <https://365.rtvsl.si/arhiv/spomini/174687307>

Albert Finci. *Uptstva za rukovanje sindikalnim bibliotekama*. Sarajevo, 1948.

Dragomir Filipović. O radničkim bibliotekama. *Bibliotekar*, l. 9, 1957, št. 1–2, str. 38–49.

France Forstnerič. S knjigo prav k delavcu. *Delo*, l. 18, 1976, št. 285, str. 8.

France Forstnerič. Spet novi delovni napotki. *Delo*, l. 18, 1976, št. 268, str. 8.

Jelena Gačecša. Vzajemna knjižnica. *Komunist*, l. 39, 16. 1. 1981, št. 2, str. 19.

Bruno Hartman. Delavske knjižnice v Mariboru do druge svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje*. 1980, l. 51, št. 2, str. 322–350.

Jože Humer. *Če bi jaz sestavljal načrt kulturnega življenja v organizaciji združenega dela*. Ljubljana, 1980.

Jože Javornik. Sindikalne knjižnice v Mariboru 1945–1951. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2019, l. 90, zv. 1, str. 45–65.

Danica Jordan. Kdor knjigo bere, cekin pobere. *Naša žena*, l. 42, 1982, št. 3, str. 16–17.

Ignac Kamenik. Bliže knjigi. »Centri za knjigo« v delovni organizaciji naj bi postali sestavina knjižničnega sistema. *Komunist*, l. 35, 1977, št. 12, str. 16–17.

Edvard Kardelj. Knjižnice bliže delavcu. *Večer*, l. 33, 1977, št. 65, str. 3.

R. Kibrik. Priročnik za sindikalne knjižnice/prevedla Mara Šlajpah. Ljubljana, 1949.

R. Kibrik. Sindikalne knjižnice v Sovjetski zvezi. Obzornik 1946, št. 7–8, str. 319–321, 264–366.

Dragana Lujč in Nina Hriberšek Vuk. *Knjiga za vsakega delavca ali Zgodovina Vzajemne knjižnice*. Prevezeto 10. 8. 2022 s spletne strani <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/knjiga-za-vsakega-delavca-ali-zgodovina-vzajemne-knjiznice/>

Ančka Korže-Strajnar. Javne knjižnice v Sloveniji in v Jugoslaviji. *Knjižnica*, l. 22, 1978, št. 1–2, str. 55–60.

Ančka Korže-Strajnar. Območni seminarji matičnih splošno izobraževalnih knjižnic. *Obvestila republiške matične službe*, 1981, št. 2, str. 27–30.

Marjan Kunej. Gradisov iz roke v roko. *Komunist*, l. 38, 28. 3. 1980, št. 13, str. 17.

Samo Lojk. *Razvoj in delovanje Delavske knjižnice v Ljubljani: diplomsko delo*. Ljubljana, 1988.

Irena Marinko. Knjižničarska dejavnost v organizacijah združenega dela. *Obvestila matične službe*, 1986, št. 2, str. 1–12.

Alenka Mihalič-Klemenčič. Strokovno posvetovanje DBS v Mariboru 1978. *Knjižnica*, l. 22, 1978, št. 3–4, str. 315–317.

Slavomir Milosavljević. Posebna uloga sindikalnih knjižnic (Koreferat). V *Četrti kongres Saveza društava bibliotekara Jugoslavije*. Beograd, 1959, str. 176–187.

Nacionalna strategija za razvoj bralne pismenosti za obdobje 2019–2030. Prevezeto 1. 6. 2022 s spletne strani http://nacionalna_strategija_za_razvoj_bralne_pismenosti_2019-2030.pdf

Osnutek perspektivnega razvoja kulture in prosvete za obdobje 1964–1970. Ljubljana, 1964.

Petletni načrt in kulturno-prosvetne naloge sindikatov. Ljubljana, 1947.

Poročilo o delu in problemih Osrednje knjižnice občine Kranj v letu 1961. *Knjižni poročevalec*, l. 1, 1961 (1962), št. 5.

Bogo Pregelj. *Delo knjižničarja v ljudski knjižnici*. 2. izdaja. Ljubljana, 1950.

Bogo Pregelj. Življenje ljubljanskih ljudskih in sindikalnih knjižnic. *Gradimo*, Ljubljana, l. 3, 1950, št. 17.

Bogo Pregelj. Ljubljanske ljudske in študijske knjižnice v številkah. *Gradimo*, Ljubljana, l. 3, 1950, št. 18–19.

Marija Rak. *Delavske knjižnice na Slovenskem med obema vojnama: (bibliografija)*. Ljubljana, 1978.

Pavla Reberšek. Delavska knjižnica v Mariboru: (1928–1941). *Knjižnica*, l. 21, 1977, št. ¼, str. 105–109.

Josip Rijavec in Marija Zidar. *Slovenske knjižnice*. Ljubljana, 1951.

Patricija Rutar, Andrej Blatnik, Miha Kovač, Samo Rugelj. *Knjiga in bralci VI: bralna kultura in nakupovanje knjig v Sloveniji v letu 2019*. Ljubljana, 2019.

Samoupravni sporazum o ustanovitvi in delovanju Vzajemne knjižnice organizacij združenega dela mesta Maribor. Prevezeto 16. 8. 2022 s spletne strani <https://www.kamra.si/mm-elementi/samoupravni-sporazum/>

Seznam knjig knjižnice prosvetnega odseka Delavske zbornice v Ljubljani. Ljubljana, 1928.

Martina Šircelj. O oblikah dela in vključevanja doraščajoče mladine v knjižnicah. *Knjižnica*, l. 18, 1974, št. 1–2, str. 19–28.

Mara Šlajpah. Razvojne tendence ljudskih knjižnic v Jugoslaviji. V *Drugi i treći kongres Saveza društava bibliotekara F. N. R. Jugoslavije*. Ljubljana, 1958, str. 167–180.

Mara Šlajpah. Slovenske knjižnice v planskem obdobju 1964–1970. *Knjižnica*, l. 8, 1964, št. ½, str. 3–6.

Liljana Šaver. Delavec se za knjigo vsak dan bolj zanima. *Delo*, l. 23, 27. 10. 1981, št. 249, str. 9.

Ema Štrumbelj. Kočevska Ljudska knjižnica se je povezala s sindikalnimi organizacijami. *Knjižnica*, l. 22, 1978, št. 1/2, str. 130–131.

Teden komunista v šestdesetih občinah. V *Človek, delo, kultura: dokumenti o kulturi*. Ljubljana, 1976, str. 109 – 117.

V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Ljubljana, Cankarjeva založba v Ljubljani, 1948.

Maks Veselko. Spomladanski plenum DBS na Ravnah 1978. *Knjižnica*, l. 22, 1978, št. 3–4, str. 314–315.

Vzajemna knjižnica. Ljubljana: 1981.

Vzajemna knjižnica in njene povezave z okoljem. Prevzeto 16. 8. 2022 s spletne strani <https://www.kamra.si/mm-elementi/vzajemna-knjiznica-in-njene-povezave-z-okoljem-2/>

Z vključevanjem sindikalnih knjižnic v ljudske bo knjigam bolj odprta pot med ljudi. *Ljudske novice*, l. 1, 1952, št. 10, str. 6.

Marjan Žnidarič. Knjiga bliže delavcem. Informator za organizatorje kulturnega življenja, 1978, št. 1, str. 12–13.

KNJIGE DELAVCEM! SINDIKALNE, DELAVSKE IN VZAJEMNE KNJIŽNICE PO LETU 1945

Povzetek

Poskusi izboljšanja statusa delavskega razreda so se v 20. stoletju kazali tudi v obliki organiziranja delavskih knjižnic, ki so nastajale v okviru delavskih društev, sindikatov in ljudskih knjižnic. Delavska knjižnica v Ljubljani, ustanovljena v dvajsetih letih preteklega stoletja, je bila med obema vojnama skupaj s svojo podružnico v Mariboru najbolj organizirana javna knjižnica na Slovenskem. Kljub temu so predstavljali delavci, za katere je bila knjižnica ustanovljena, manj kot polovico njenih članov. Neposredno po koncu druge svetovne vojne so začele sindikalne organizacije v podjetjih ustanavljati delavske oziroma sindikalne knjižnice. V začetku petdesetih let prejšnjega stoletja so predstavljale dobro petino vseh ljudskih knjižnic, med katere so v tem obdobju prištevali še šolske in javne ljudske knjižnice. Njihov knjižnični fond je predstavljal 19 % vsega gradiva, s katerim so razpolagale ljudske knjižnice. Ob podpori razvijajočih se podjetij se je marsikatera sindikalna knjižnica razvila v največjo knjižnico v okraju, dostopno ne le delavcem podjetja, temveč vsemu prebivalstvu. Politični podpori, ki so jo uživale te knjižnice, navkljub pa slovenska bibliotekarska stroka ni podprla njihovega razvoja. Prevladalo je mnenje, da se ljudske in v njihovem okviru tudi sindikalne knjižnice lahko uspešno razvijajo le pod okriljem ljudskih odborov. Sindikalne knjižnice so bile v petdesetih letih s strani slovenskih knjižničarskih strokovnjakov deležne (ne)upravičene kritike, medtem ko je Zveza društev bibliotekarjev Jugoslavije podpirala njihov razvoj. Njihovo delovanje je začelo v šestdesetih letih prejšnjega stoletja ugašati; njihove knjižne fonde in bralce so prevzele ljudske knjižnice, ki pa niso uspele dvigniti nizke bralne kulture delavstva.

V sedemdesetih letih prejšnjega stoletja so sindikalne organizacije ponovno poskušale spodbuditi razvoj delavskih knjižnic. Uspešen primer je bila Vzajemna knjižnica, ki je delovala v Mariboru v okviru Mariborske knjižnice. Kljub odlični organiziranosti, izdelanim teoretičnim osnovam ter podpori podjetij in družbeno-političnih organizacij pa ni uspela prerasti v vseslovenski koncept.

BOOKS FOR WORKERS! UNION, WORKERS' AND MUTUAL LIBRARIES AFTER 1945

Summary

Attempts to improve the status of the working class in the 20th century also manifested themselves in the organisation of workers' libraries, which were created in the framework of workers' associations, trade unions and people's libraries. The Workers' Library in Ljubljana, founded in the 1920s, together with its branch in Maribor, was the best organised public library in Slovenia between the two wars. Nevertheless, the workers for whom the library was founded represented less than half of its members. Immediately after the end of the Second World War, trade union organisations in enterprises began to set up workers' or trade union libraries. In the early 1950s, they accounted for a good fifth of all people's libraries, which at that time also included school and public people's libraries. Their library holdings accounted for 19% of all the material held by the people's libraries. With the support of the developing enterprises, many trade union libraries developed into the largest library in the district, accessible not only to the workers of the enterprise but to the whole population. Despite the political support these libraries enjoyed, the Slovenian library profession did not support their development. The prevailing opinion was that people's libraries and, within them, trade union libraries could only be successfully developed under the auspices of people's committees. In the 1950s, the trade union libraries were (un) rightly criticised by Slovenian library experts, while the Union of Librarians' Associations of Yugoslavia supported their development. In the 1960s, their activities began to fade away; their book collections and readers were taken over by the people's libraries, which, however, failed to raise the low reading culture of the working class.

In the 1970s, trade union organisations again tried to promote the development of workers' libraries. A successful example was the Mutual Library, which operated in Maribor within the Maribor Library. Despite its excellent organisation, elaborate theoretical foundations and the support of companies as well as socio-political organisations, it failed to develop into a nationwide concept.

BÜCHER FÜR ARBEITER! GEWERKSCHAFTS-, ARBEITER- UND GENOSSENSCHAFTSBIBLIOTHEKEN NACH 1945

Zusammenfassung

Der Versuch, den Status der Arbeiterklasse im 20. Jahrhundert zu verbessern, bestand auch in der Organisation von Arbeiterbibliotheken, die im Rahmen von Arbeiterverbänden, Gewerkschaften und Volksbibliotheken gegründet wurden. Die in den 1920er Jahren gegründete Arbeiterbibliothek in Ljubljana war zusammen mit ihrer Zweigstelle in Maribor die am besten organisierte öffentliche Bibliothek in Slowenien zwischen den beiden Kriegen. Dennoch stellten die Arbeiter, für die die Bibliothek gegründet wurde, weniger als die Hälfte ihrer Mitglieder dar. Unmittelbar nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs begannen die Gewerkschaftsorganisationen in den Betrieben, Arbeiter- oder Gewerkschaftsbibliotheken einzurichten. Anfang der 1950er Jahre machten sie gut ein Fünftel aller Volksbibliotheken aus, zu denen damals auch Schulbibliotheken und öffentliche Volksbibliotheken zählten. Ihr Bibliotheksbestand machte 19 % des gesamten Bestandes der Volksbibliotheken aus. Mit der Unterstützung der sich entwickelnden Unternehmen entwickelten sich viele Gewerkschaftsbibliotheken zur größten Bibliothek im Bezirk, die nicht nur für die Beschäftigten des Unternehmens, sondern für die gesamte Bevölkerung

zugänglich war. Trotz der politischen Unterstützung, die diese Bibliotheken genossen, unterstützte das slowenische Bibliothekswesen ihre Entwicklung nicht. Die vorherrschende Meinung war, dass Volks- und Gewerkschaftsbibliotheken nur unter der Schirmherrschaft von Volkskomitees erfolgreich entwickelt werden konnten. In den 1950er Jahren wurden die Gewerkschaftsbibliotheken von slowenischen Bibliotheksexperten (zu Unrecht) kritisiert, während die Union der Bibliotheksverbände Jugoslawiens ihre Entwicklung unterstützte. In den 1960er Jahren begannen ihre Aktivitäten zu erlöschen; ihre Büchersammlungen und Leser wurden von den Volksbibliotheken übernommen, denen es jedoch nicht gelang, die geringe Lesekultur der Arbeiterklasse zu fördern.

In den 1970er Jahren versuchten die Gewerkschaftsorganisationen erneut, die Entwicklung von Arbeiterbibliotheken zu fördern. Ein erfolgreiches Beispiel war die Genossenschaftsbibliothek, die in Maribor im Rahmen der Mariborer Bibliothek agierte. Trotz ihrer hervorragenden Organisation, ihrer ausgefeilten theoretischen Grundlagen und der Unterstützung durch Unternehmen und sozialpolitische Organisationen gelang es ihr nicht, sich zu einem landesweiten Konzept zu entwickeln.

POROČILA IN OCENE – REPORTS AND REVIEWS

SPOMINJANJA OB DNEVU PRIMOŽA TRUBARJA

Glazerjeva dvorana Univerzitetne
knjižnice Maribor, 8. junija 2022

Pretekli dve leti sta korenito posegli v naše življenje, ker kulturnih prireditev v živo ni bilo dovoljeno organizirati in se je zato javno življenje zaustavilo. Če ne bi poiskali novih načinov in poti, kako počastiti dan Primoža Trubarja, bi bil niz, ki smo ga Zveza kulturnih društev Maribor, Javni sklad za kulturne dejavnosti in Univerzitetna knjižnica Maribor družno pripravljali od leta 2015, pretrgan. Da se to ni zgodilo, smo poskrbeli z zapisi v Večeru, Časopisu za zgodovino in narodopisje in s predavanjem po spletu. Prav s predavanjem dr. Fanike Krajnc-Vrečko *Trubarolog Jože Rajhman med teologijo in literarno zgodovino* smo vpeljali vabljen predavanja, poimenovana Rajhmanovo predavanje, ki se bodo zvrstila vse do stoletnice rojstva pomembnega trubarologa ddr. Jožeta Rajhmana v letu 2024.

Osmo prireditev ob dnevu Primoža Trubarja je začel mag. **Franci Pivec** s poslovilnimi besedami od častnega škofa slovenske evangeličanske cerkve, ki je z veliko naklonjenostjo in pripravljenostjo za sodelovanje večkrat sodeloval na prireditvah, posvečenih Primožu Trubarju in slovenski reformaciji in utrjeval duh ekumenizma,

demokratičnosti in humanizma v slovenski družbi.

Povabilo za vabljen predavanje je sprejel dr. **Marko Jesenšek**, kar ni bilo prvič, da je obogatil Spominjanja s svojimi strokovnimi pogledi in dognanji, posredovanimi razumljivo tudi za splošno razgledano publiko. Preden se je lotil teme svojega predavanja, je obudil nekaj utrinkov iz svojega strokovnega sodelovanja z ddr. Rajhmanom.

Predavanje *Rajhmanov Trubar* je vpeljal s tezo, da se je Rajhman »potrudil, da je Trubarjeva beseda zazvenela vsem Slovencem v knjigi Pisma Primoža Trubarja.« Poudaril je, da umska dejavnost slovenskega verskega reformatorja in utemeljitelja našega knjižnega jezika ter slovenskega literarnega zgodovinarja, teologa in leksikografa povezuje nazorsko miselnost burnega obdobja slovenske reformacije v 16. stoletju in uresničevanje slovenske državnosti v 20. stoletju. Zato sta neločljivo povezana v slovenskem kulturnozgodovinskem in znanstvenoraziskovalnem prostoru.

Nato je povzel Rajhmanova študijska in raziskovalna srečevanja s Trubarjem ob slovenističnem doktoratu *Primož Trubar v letu 1550* (Filozofska fakulteta v Ljubljani 1972) in po dveh letih še ob doktoratu na Teološki fakulteti v Ljubljani *Teološka podoba Ene dolge predgovori*. Trubar je Rajhmanu postal izhodišče za duhovno razmišljanje o

Bogu ter raziskovanje slovenskega jezika v odnosu do vere in slovenstva. Za Jesenška je Rajhmanov Trubar kot sinonim za razumevanje človekovega ustvarjanja, družbene vede o Bogu in miselnega spoznanja Boga. Prerastel je v Rajhmanovo teološko teorijo: »Ne moreš se srečati s človekom, ki ga ne ljubiš. Ne moreš se srečati s človekom, ki tebe ne ljubi. Moreš se srečati s človekom, v katerem zazveni tvoja beseda.«

V knjigi *Pisma Primoža Trubarja* je leta 1986 zbral in objavil 83 do tedaj znanih nemških in latinskih pisem, nastalih med letoma 1553 in 1585, ter 7 listin. Vsem je dodal prevod v slovenščino, jih opremil z opombami, komentarji in kazalom osebnih imen. Za Trubarjeva sicer tujejezična pisma je zatrdil, da so »po svoji miselnosti slovenska«, ker po vsebini in sporočilnosti nosijo značilnosti slovenske reformacije. Namesto orožju dajejo prednost knjigi in z njo kulturi; slogovno so napisana po Trubarjevo, torej »piše nemško v 'slovenskem stilu'«.

Svoje predavanje je sklenil z besedami, zapisanimi tudi v zloženki, izdani ob prireditvi v Glazerjevi dvorani UKM: »*Rajhmanov Trubar je razširjevalec prave vere, zato je osvobojen ideološkega predznaka slovenskega nacionalnopolitičnega buditeljstva in vsega, kar bi njegovo teološko misel kakorkoli povezovalo s politično ideologijo ali politikantstvom. Temeljna resnica Rajhmanovega Trubarja je, da se o dogmah ne razpravlja, zato »Bog daj mir in enotnost v Cerkvi!«*

S predavanjem dr. Majde Merše smo se vrnili k prvotnemu konceptu prireditve ob dnevu Primoža Trubarja, ko smo se vsakič lotili enega od področij Trubarjeve dejavnosti. Izid prvega

zvezka *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* s slovarskimi opisi besed za črke A-D jeseni leta 2021 je tako pomemben dosežek slovenskega slovaropisja, da smo sklenili nanj opozoriti tudi širšo javnost, ki se s temi vprašanji ne srečuje poklicno. Povabili smo slovensko jezikoslovko in pedagoginjo dr. Majdo Merše, ki je bila od vsega začetka vpeta v njegovo nastajanje, da predstavi nastajanje in uporabnost slovarja.

Dr. Majda Merše je svoje predavanje nasloвила *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja – pot od ideje do prvega zvezka slovarja*.

Ideja za izdelavo zgodovinskega slovarja slovenskega jezika je vzniknila v ožjem krogu slovenskih jezikoslovcev na začetku sedemdesetih let 20. stoletja. Zamisel je spodbudila bogata zgodovina slovenskega knjižnega jezika in prav tako tudi dogajanje pri drugih slovanskih narodih, ki so nas s pripravi zgodovinskih slovarjev precej prehitevali.

Odločitev, da se na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša najprej lotijo zgodovinskega slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja, je bila logična: to je bil čas nastanka in hitrega razvoja slovenskega knjižnega jezika, ki je vplival tudi na nadaljnji razvoj slovenskega knjižnega jezika. Odločili so se za popolni izpis slovenskega besedila iz vseh 53 ohranjenih zvrstno različnih tiskanih del s slovenskim besedilom. V treh desetletjih je bilo zbranih približno 3.200.000 izpisov vseh pojavitev 22.232 občnih imen, uporabljenih v slovenskem besedilu.

Poleg pripravljalnih del je bilo treba domisliti koncept načrtovanega zgodovinskega razlagalnega slovarja. Ta

je bil po številnih praktičnih preizkusih in teoretičnih potrditvah izbranih prikazovalnih načinov teoretično in praktično predstavljen leta 2001 v *Poskusnem snopiču Slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*. V naslednjih dveh desetletjih je bilo vpeljanih še nekaj metodoloških izboljšav, ki naj bi povečale njegovo uporabno vrednost.

Predavateljica je ob izbrani besedi iz slovarja nazorno pojasnila zgradbo in vsebino slovarskega sestavka, ki prinaša celovit slovarski prikaz rabe besede v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja. Uporabniku daje podatke o pomenskih uresničitvah besede, o pisnih, pravopisnih, glasoslovnih in oblikoslovnih variantah, o skladenjski in slogovni rabi ter še o marsičem.

Ob koncu svojega predavanja je zbrane presenetila z izročitvijo izvoda slovarja, ki so ga organizatorji Spominjanj podarili Mariborski knjižnici, da bo dostopen uporabnikom v njihovi čitalnici.

Majda Potrata

100/10 – JANKO MESSNER
Razstava Solidarnost ob meji.
Zapuščina Janka Messnerja

V Likovnem razstavišču Univerzitetne knjižnice Maribor si je bilo mogoče od 5. oktobra do 5. novembra 2022 ogledati slovensko-nemško razstavo z interaktivnimi elementi **Solidarnost ob meji. Zapuščina Janka Messnerja**. Avtorji razstave so **Elena Messner, Dana**

Rausch, Tobias Zarfl. Prevode sta napisala Jože Messner in Mirko Messner.

Gostujočo pregledno razstavo je posredovala Slovenska prosvetna zveza iz Celovca. Pred tem je bila postavljena v Musilovi hiši v Celovcu, v Kulturnem domu v Pliberku, v Kapelški pasaži v Železni Kapli in v atriju mestne hiše v Ljubljani. Avtorji so kolektivni spomin dvojezične regije pripravili tudi kot knjigo **Solidarnost ob meji**, ki je dejansko katalog k razstavi z enakim naslovom. Vsebuje dvojezična besedila, slike in odlomke iz filmov, filmske sekvence. S 26 QR kodami si je mogoče priklicati intervjuje, dokumentarne posnetke, televizijska poročila, rokopise, kolaže, povezane z Jankom Messnerjem in njegovo dobo. Besedila v knjigi niso dosledno prevedena v oba jezika; mnogokrat so v drugem jeziku prevedene le najpomembnejše informacije. Izdali sta jo Založba Drava in Musilova hiša. Janka Messnerja predstavi kot pisatelja, pesnika in dramatika.

V oktobru leta 2021 je bilo v Messnerjevem rojstnem Dobu pri Pliberku odkrito obeležje, ki je stočetrta točka Slovenske pisateljske poti na obeh straneh Karavank, s čimer skupni slovenski prostor postaja vse bolj naraven pojem in vse bolj izraz realnosti. Prav zato je pomembno, da potujoča razstava obiše kraje tostran in onstran Karavank.

Odprtje razstave 5. oktobra 2022

Zbrane je najprej pozdravila ravnateljica Univerzitetne knjižnice Maribor mag. **Dunja Legat**, gostiteljica razstave, ki jo je posredovala Slovenska prosvetna zveza iz Celovca. Poudarila je po-

men povezovanja različnih institucij in združenj za poglobljanje in utrjevanje kolektivnega spomina in kulturnih vezi. Te sta v preteklosti intenzivno pletla tudi Janko Messner in nekdanji ravnatelj UKM dr. Bruno Hartman. V domoznanskem oddelku hranijo devet rokopisov, v katerih je gradivo, povezano z Jankom Messnerjem, in sicer iz uredniškega arhiva Dialogov, arhiva Društva slovenskih pisateljev Maribor; tri enote je podaril Bruno Hartman in en rokopis Alenka Glazer.

V imenu Kluba koroških Slovencev Maribor, soorganizatorja odprtja razstave, je spregovoril predsednik kluba dr. **Danijel Grafenauer**. Spomnil je, da stiki Janka Messnerja s klubom segajo v čas po drugi svetovni vojni, ko je pobegnil v takratno Jugoslavijo, ker so ga angleške okupacijske oblasti kot politično sumljivo osebo obsodile na osemmesečni zapor. Klub koroških Slovencev, ki je združeval tiste koroške Slovence, ki so morali po koroškem plebiscitu leta 1920 zaradi nemškega nacionalizma iskati življenjsko existenco v jugoslovanski Sloveniji in tudi južneje, in ki je opredeljeval kot področje svojega delovanja tudi pomoč koroškim rojakom na obeh straneh meje, je bil namreč naslov, na katerega se je spomladi leta 1946 obrnil Janko Messner s prošnjo, da ga ta priporoči za nadaljevanje študija v Ljubljani. Klub je to seveda storil. Prav tako ga je po svojih močeh finančno podprl.

Ti stiki so privedli do kasnejših srečavanj Janka Messnerja s člani kluba ob obiskih na Koroškem in občasnih literarnih srečanjih. Takrat so spoznavali njegovo jasno misel, družbeno kritičnost in sarkazem v pogovorih in zapisih. Svoj nagovor je Danijel Grafenauer

sklenil z besedami: »Spoštovani! Pred nami je razstava Solidarnost ob meji. Zapuščina Janka Messnerja, ki nam odstira in prikazuje pestrost življenja, dela in duha enega izmed pomembnih koroških Slovencev in nas vabi k razmišljanju o »težavnem« 20. stoletju za Slovence. Vabljeni k ogledu. Razstava je odprta!«

Nepričakovane ovire so preprečile, da bi na odprtju spregovoril dr. Jan-ko Malle, podpredsednik Slovenske prosvetne zveze v Celovcu, tako da je zadnji dobil besedo Messnerjev sin dr. **Jože Messner**, ki je spregovoril tudi v imenu drugih soavtorjev razstave in povzel njihove misli iz predgovora h knjigi katalogu.

Knjiga je sad večletnega ukvarjanja s pisateljem, ki je s svojimi izkušnjami in razmišljanji o temah, kot so nacionalsocializem, fašizem, Wehrmacht, službovanje v vojski in deportacija koroških Slovencev in Slovenk, razvil markantno protizgodovino uradni zgodovini na Koroškem in v Avstriji. Kot slovenski pisatelj je v svojih literarnih delih utrjeval spomin na žrtve nacionalsocializma in na boj proti njemu, in to je nedvomno bilo jedro njegovega literarno-aktivističnega dela. Hoteli so biti pravični do literarno-politične zapuščine Janka Messnerja in na umetniški način oživiti raznovrstno zgodovino njegovega dela, zato odločitev za intermedijsko realizacijo obravnave zahtevne zapuščine.

Knjiga je radikalno nasprotje tradicionalnih muzejev dediščine, spomenikov in spominskih plošč na Koroškem; je alternativni dokumentacijski sistem; razkriva vrzel v dejanskem arhivu. Ko sta razstava in knjiga nastali, država še ni odkupila zapuščine, ki je bila od

leta 2018 shranjena kot depozit v Koroškem literarnem arhivu, kjer je bila znanstveno ovrednotena in ocenjena kot dragocena. Zdaj se je končno zgodilo tudi to in tako je zapuščina Janka Messnerja ohranjena pred pozabo in dostopna za raziskovanje.

Knjiga in razstava prikazujeta sorodnike in prijatelje, Anschluss, represijo, vpoklic v nemško vojsko, začetke Messnerjevega literarnega ustvarjanja, njegovo kulturno-politično dejavnost in premagovanje travme s solidarnostnim angažiranjem.

Obrazstavna Spominjanja Janko Messner in Maribor

V letu 2021 je minilo sto let od rojstva in deset let od smrti koroškega pisatelja, pesnika, prevajalca in profesorja slovenščine Janka Messnerja. Zveza kulturnih društev Maribor, Javni sklad za kulturne dejavnosti in Klub koroških Slovencev v Mariboru so v sklopu Koroških kulturnih dni 2022 v Glazerjevi dvorani Univerzitetne knjižnice Maribor pripravili Spominjanja z naslovom **Janko Messner in Maribor**.

Pospremila so razstavo Solidarnost ob meji v Likovnem razstavišču; datum 10. oktober je bil izbran namenoma: po plebiscitu 10. oktobra 1920 je bila meja postavljena tako, da je dobršen del slovenskega prebivalstva ostal onstran Karavank. Ob bučnem čaščenju petdesetletnice plebiscita s strani večinskega prebivalstva je Janko Messner želel opozoriti sodržavljane na položaj slovenske manjšine. Pri mariborski založbi Obzorja so izšle v nemščini napisane in kasneje prevedene *Ansichtskarten von Kärnten* s posvetilom petdesetlet-

nici plebiscita (*Koroške razglednice*, 1971). Messner je namreč hotel, da bi nemško govoreči sodržavljani razumeli, v kako ponižujočih in brezpravnih razmerah živi slovenska manjšina kljub obljubam ob podpisu avstrijske državne pogodbe. Okrog te obletnice se je zgostila Messnerjeva literarna dejavnost, za katero je akademik Matjaž Kmecl v razpravi *Janko Messner med poezijo in (politično) družbo* zapisal naslednjo oznako: »Tako vztraja Janko Messner vseskozi in dosledno med literaturo in (politično) družbo; to je tisto temeljno, kar ga strukturira na vseh ravneh njegovega pisanja: literarni protestnik.«

Spominjanja so bila zamišljena kot kolaž utrinkov iz Messnerjevega življenja, povezanih z Mariborom. Svoje spomine nanj so obudili dr. Danijel Grafenauer, mag. Franci Pivec, Danila in Tone Žuraj, Marjan Pungartnik in Majda Potrata kot povezovalka. Seznam sodelujočih bi lahko bil seveda obsežnejši, vendar je odmerjeni čas narekoval izbiro raznolikih vidikov, pri čemer je opazno vlogo imela tudi časovna oddaljenost dogodkov in vse redkejša mreža njegovih sodobnikov.

Danijel Grafenauer Messnerja osebno ni srečeval, zato se je oprl na pri-povedi svojih predhodnikov na čelu Kluba koroških Slovencev Maribor. O vezeh med klubom in Messnerjem je spregovoril že ob odprtju razstave.

Messnerjeva načelnost in zavezanost pravicam in dostojanstvu slovenske manjšine se je kazala tudi v njegovem iskanju sledov pretekle uradne dvojezičnosti, v pozivih k dopolnjevanju enojezičnih krajevnih imen s slovenskimi in, ne nazadnje, ob podelitvi nagrade za literaturo dežele Koroške leta

2008, ki jo je zavrnil z besedami »Pri-znanje za literaturo lahko sprejemem ... šele potem, ko bodo postavljene prve dvojezične table s krajevnimi imeni, ki jih je zahtevalo ustavno sodišče« (Solidarnost ob meji, 56).

Kot zgodovinarju je Grafenauerju posebej draga Messnerjeva sarkastična izjava, ki jo je ponovil po spominu: »Slovenci, Ljubljančani, ne puščajte konjskih fig, ko romate po celovškem tlaku na Gosposvetsko polje, na Svatne, saj tam stoji vojvodski prestol, ki ima kaj malo opraviti s slovensko zgodovino. Na njem namreč niso več sedeli karantanski slovenski vojvode. Pravi spomenik slovenstvu/slovanstvu na Koroškem je namreč knežji kamen, tja romajte!«

Prebral je še epitaf, ki si ga je napisal Messner sam in si zaželel, da bi bil na nagrobnem kamnu na pokopališču v Nonči vasi, kjer je pokopan.

*Tukaj zdaj miruje Pokržnikov Luka,
da si hajmatland njegov lahko oddahne.
Tebe pa, ki zdaj to bereš, naj pocuka:
Če želiš, da dostojanstvo ti ne usahne,
jezik si domači k srcu jemlji,
pa pokonci hodi po tej zemlji.*

Franci Pivec je naslovil svoj spomin **Janko Messner: Navaden koroški Slovenec** in ga nadaljeval z motom »Jaz sem navaden koroški Slovenec, ki se vse življenje trudi za dostojanstvo. Slep ir je bivanjsko ogrožen, ker slabo vidi, koroški Slovenec pa, ker nima hrbtenice. Da si reši življenje, prepusti slepir preganjalcu del repa, koroški Slovenec pa kar celo dušo.«

Raziskovalec južne Koroške Klaus Ottomeyer je omenjal nekega tamkajšnjega župana, ki je na vprašanje, ali

ima kaj slovenskih korenin, odgovoril: »Pravzaprav nič, le mamó.« Kako se slovenstvo pretaka »sem in tja«, pokaže statistika prebivalcev Migarja ali Medgorja (Mieger) pod Celovcem: po štetju v letu 1888 je bilo v vasi 98,1 % Slovencev. Leta 1910 je bilo tam 96,2 % slovensko govorečih, leta 1923 še 50,9 %, leta 1934 pa le 3,1 %. Leta 1951 spet 91,5 %, pri štetju leta 1961 že spet le 23,6 % in leta 1971 samo 4,2 %. In vseskozi so v kraju iste družine. Narodnost pač ni nespremenljiva identiteta, ampak spada med človekove strategije preživetja.

Pivec obžaluje izgubo pisem, ki mu jih je občasno napisal Janko Messner in ga v njih precej neusmiljeno karal kot »odgovornega« za marsikaj v Mariboru in v slovenskih odnosih s Koroško. Nekajkrat se mu je odzval s kratkimi odgovori ali izgovori, ampak potem je šele tresnilo po njem kot po strelovodu, zato je kasneje raje čakal na stike iz oči v oči. Ampak želel si je poglobljenega pogovora o sonarodnjakih onkraj Karavank, o njihovi zasidranosti v slovenstvu, kot se izraža v opredelitvah prej omenjenih Migarjanov. Na ljubljanski Filozofski fakulteti je Dietmar Larcher s celovške univerze predaval o identitetnih tipih koroških Slovencev ter ponudil dobre iztočnice. Zdi se, da se je Janko Messner strinjal z njimi. Šlo je za »identitetne tipe« koroških Slovencev: politično aktivni zavedni Slovenci, zavedni Slovenci, kulturno nihajoči Slovenci, asimiliranci, ki izhajajo iz slovenskih družin, radikalni asimiliranci, ki se izrecno odrekajo svojih slovenskih korenin.

Pivec je dogajanje na Koroškem spoznaval in se vanj aktivno vključeval iz dveh smeri: najprej prek akcij okoli slovenskega študentskega doma Korotan

na Dunaju in kmalu tudi prek tradicionalnih povezav kulturnih društev iz obeh držav ter na šolskem področju.

V šestdesetih letih prejšnjega stoletja je v Klubu slovenskih študentk in študentov na Dunaju (ust. 1923 kot Klub der Kärtner slowenischen Akademiker in Wien) nastala »generacija«, ki je dajala ton dogajanju na Koroškem v naslednjih desetletjih, kar se je kmalu izkazalo v konfliktu glede krajevnih tabel. Mladi aktivisti so bili sposobni internacionalizirati konflikt (vzporednice s takrat aktualnim Vietnamom, južnoafriškim apartheidom, fašističnim prevratom v Čilu, brezpravno Palestino) in slovenska manjšina v Avstriji je postala prepoznaven pojem, čeprav se je desnica zelo trudila, da bi Slovenci v nasprotju z Državno pogodbo obveljali le za »jezikovno skupino«. Prek Solidarnostnega komiteja dunajskih študentov so jih podprli Messner, Turcini, Pevny, Lipuš, kasneje še Handke in tudi popularni öerefovci Zilk, Nennig in še posebej Freund, kanclerjev sin Peter Kreisky in še drugi iz progresivnih krogov v Avstriji. Veliko vlogo sta igrala literarni Klub mladje in levičarski krog Kladio (skoraj družinski projekt Messnerjevih). To je vplivalo na usmerjenost obeh osrednjih manjšinskih organizacij, čeprav je bilo očitno, da se Zveza slovenskih organizacij (povezana s socialisti) lažje sprijazni z novim načinom političnega delovanja od Narodnega sveta koroških Slovencev (povezanim z Ljudsko stranko). Obe sta kar kmalu doživeli generacijsko menjavo.

Proslava polstoletnice koroškega plebiscita leta 1970 je bila usoden trenutek, ko se manjšina kljub vpitju in grobim zastraševanjem koroškega Haimatdien-

sta (KHD) ni smela potuhniti, ampak je morala povzdigniti glas. Messner je že več let prej »kandidiral« dvojjezične krajevne napise kot vprašanje, pri katerem Slovenci ne smejo popuščati.

Takrat so, se je spominjal Pivec, izvedeli za maturanta Marjana Šturma, ki so ga kot »mazača« 26. oktobra 1970 aretirali v Šmohorju in privedli pred sodišče. V procesu, ki se je vlekel do 27. januarja 1972, so ga na koncu opustili, ker so lahko dokazali le neznatno škodo 5,5 šilingov. Aktivirali so se tudi mariborski študentje s protestnim zborovanjem na Trgu svobode. Ko je Kreisky uspel za mišjo dlako spraviti skozi parlament zakon o dvojjezičnih krajevnih tablah v 205 krajih (36 občinah), so nemški nacionalisti na Koroškem ponoreli; kanclerja je v Celovcu pred njimi fizično rešila policija; uprizorili so Ortstafelsturm in se spravili nad vse sledi dvojjezičnosti v deželi. O neofašistih se je razpisal svetovni tisk in oglasil se je celo Josip Broz Tito. Zgodovinar Hellwig Valentin je zapisal, da je bila Koroška takrat na robu državljanske vojne!

S formiranjem »kontaktnega komiteja« je Kreisky zastavil »tek na dolge proge«, ki so ga vzdrževali tudi njegovi nasledniki v zvezni vladi in o čemer so se mnenja med Slovenci zelo razhajala. Popoln razkol pa je nastal ob osebnem zbližanju med vodjo KHD Jozefom Feldnerjem in vodjo Zveze slovenskih organizacij Marjanom Šturmom, iz česar se je leta 2007 rodila šokantna dialoška knjiga *Koroško na novo misliti*. Šturm je obveljal za izdajalca, nesporno tudi v Messnerjevih očeh, kar je občutil tudi Pivec, ker je podprl predstavitev njune knjige v Mariboru in ga je doletela njegova huda jeza.

Pivec je navedel le en razlog, zakaj je ocenil, da je lahko nepričakovana knjiga dobrodošla stvar: malo prej je nastalo Kulturno društvo nemško govorečih žena Mostovi, ki je vstopilo v Zvezo kulturnih društev in pokazalo sposobnost razvijanja povezovalnega kulturnega programa. Razstava Nemci in Maribor, eden od najuspešnejših dogodkov v okviru Evropske prestolnice kulture 2012, je bila tudi nasledek delovanja tega društva, ko so že preizkusili meje strpnosti v mestu. Javnost je že poznala Komorni zbor Hugo Wolf in zvrstilo se je že kar nekaj dobro sprejetih predstavitev svetovno znanih mariborskih umetnikov nemškega rodu, ki niso bili nobeni »velikonemci«, še manj »nacisti« (Eduard Lannoy, Hugo Wolf, Robert Stolz, Max Schönherr, Isolde Kletmann, Valentin Lechner, nadvojvoda Janez, Rudolf Wagner in kasneje še mnogi drugi).

Razvijali so dialog med obema kulturama, kar pa je bilo za nekatere na Koroškem, tudi Messnerja, neodgovorno in nevarno početje. Niso se strinjali, da Maribor sploh dopušča formiranje »nemškega društva« in niso verjeli, da ne gre za »peto kolono« nemškega nacionalizma, saj so ja imeli podatke o njegovih denarni podpori iz Avstrije. (Kot da to pri ohranjanju manjšin ni pravilo in da Jugoslavija in Slovenija tega nista počeli na Koroškem?)

V tej točki Pivec ni sledil Messnerjevemu pogledu, a za navezavo dialoga je zmeraj potreben pogum, kjer pa mu je bil prav on velik vzor: kadar je bil trdno prepričan, da je treba nekaj storiti, je to tudi storil. Ni se ustrašil posledic in zato ga spoštuje. Pa čeprav nikoli ni zanesljivo vedel, kaj se kuha v njegovi glavi.

Za Francijem Pivcem sta besedo dobila **Danila** in **Tone Žuraj**. Pripovedovala sta o obiskih pri Messnerju na Koroškem in njegovih pri Žurajevih, ki so bili pogostejši in intenzivnejši, ko je Messner pisal libreto za opero Vita Žuraja. Delo je sprva dobro potekalo, vendar kasneje svojih različnih pogledov kljub dolgim in izčrpnim pogovorom nista zbližala in skupnega projekta nista izpeljala. Svojo anekdot polno pripoved sta popestrila s številnimi posnetki skupnih doživetij, ki so razkrila tudi zasebno plat eruptivnega in karizmatičnega Janka Messnerja, ki je človeka zlahka navdušil, a tudi spravil v zadrego.

Junija 2002 je Janko Messner napisal pesem *Kam po smrti?* Z njo je **Marjan Pungartnik** začel svoj esej *Moj Janko Messner*, ki je brez posegov naveden v celoti.

»Messnerja sem srečal v življenju petkrat ali šestkrat, trikrat je bil gost na literarnih večerih, ki sem jih organiziral v Mariboru, a ko sem se srečal z njim osebno, sem se pač izgubil pred njegovo skromno veličino.

Bil pa je vedno prisoten v vidnem polju, v kotičku očesa. Pripadal je generaciji, ki so jo označila več kot dramatična dogajanja dvajsetega stoletja in so ustvarila za moje kraje na Koroškem neko tesnobo. Meja z drugim, večinskim delom Koroške je bila osovražena. Ljudje so čeznjo odhajali in izgnanstvo in izseljenstvo. Čeznjo so k nam prihajali ljudje s pečatom tujosti. Eden od takšnih je bil tudi Janko Messner. Na gimnaziji na Ravnah so ga omenjali v poltonu. Zaradi njegove vojne preteklosti, mislim, da je našel na gimnaziji v tedanjem ravnatelju gimnazije Francu

Sušniku sorodno dušo. Nikoli nihče ni rekel grde besede o njem, so bili pa zelo previdni, kajti tudi to, da se je po 55. letu vrnil v Avstrijo, je govorilo o tem, da se na Ravnah ni ravno našel, predvsem pa je prišel v nasprotje s službo jugoslovanske državne varnosti. V Koroškem fužinarju je objavil leta 1954 kritični članek *Mladost pred sodiščem*, ki je zagotovo sprožil nelagodnost in jezo – tega pa lokalni veljaki zagotovo niso radi videli. Nisem vedel, da je iz njih govoril strah. Ovaduštva v tenkem provincialnem ozračju je bilo še v šestdesetih letih, ko sem hodil v gimnazijo, obilo in o tem govori nekaj malega tudi pesem, ki sem vam jo prebral. O tem, da je v času iskanja službe delal v Celovcu tudi kot taksist, piše v kratki zgodbi *Taksi Lidi* ja Golec (Locutio 112). Nekaj besed o njem sem slišal od Stanka Sušnika, sina Franca Sušnika, ki je bil navkljub neki globoki sramežljivosti najbolj svobodomiseln profesor na gimnaziji v mojem času, vsaj kar zadeva literaturo in z njo povezane težave. Imel je stike z ljudmi onstran meje. Zame gimnazija glede literature ne glede na odlične profesorje ni predstavljala veliko, raje so videli, da imamo zaprte kljune, kot da bi imeli kakšne težave z nami. Bolj sem se vezal za slovenjegraški literarni klub, ki se je po svoje naslanjal na dokaj svobodomiseln umetnostno galerijo. Tako razumem tudi povezovanje z avstrijsko Koroško in z Messnerjem v okviru te otoplitve, kjer med Nikaragvo in Avstrijo ni bilo več razlike, Nikaragva pa je bila Messnerjeva tema. Na neki prireditvi v Slovenj Gradcu h koncu šestdesetih let sem se srečal z njim, a kaj je bilo, se ne spomnim, zbrisalo se je skupaj z mojo Koroško šestdesetih in sedemdesetih let. Živo je vstopil v moj

spomin šele z obiski v Mariboru, tak kot je bil, upognjen, kuštravo dolgolas, s šiltovko in ukrivljenim nosom. S tiho duhovitostjo in pikrostjo. Dobro sta se razumela s pokojnim Mirkom Križmanom, ki je v šestdesetih letih za Dialoge prevedel nekaj pesmi. S starejšimi mariborskimi avtorji je bil nekako domač, manj z mlajšimi.

V Slovenski biografiji ga pa ni. V *Slovenski literaturi III* so mu dodelili nekaj vrstic. V *Slovenski bibliografiji* je prisoten s 76 vnosi, v *Cobiss* je 285 vpisov in začuda tudi iz revij, ki jih bibliotekarji tako sovražijo. *Wikipedija* je skromna, *Obrazi slovenskih krajin* prav tako, v *Avstrijskem biografskem leksikonu* ga ni, čeprav je dosti naklonjen slovenskim avtorjem v Avstriji. V *Nemški biografiji* je samo omenjen kot pisatelj in prevajalec. Ob stoletnici rojstva so se mu poklonile *Primorske novice*. Nizozemska *Wikipedija* mu je zelo naklonjena, na strani dunajske Literarne hiše je zapis o njem. Ni zanimiv za slaviste, ni običajnih diplomskih nalog o njem, ker tudi slavistov to ne zanima, saj od tega nimajo koristi. Skratka, kot trdim, da v Sloveniji ni bolj mrtve stvari od mrtvega pesnika. Še posebej, če je neposlušen, kritičen in samosvoj, kar vse je Messner zagotovo bil.

75. leta, ko je v Slovenj Gradcu izšla drobna knjižica, kaj knjižica, zvežčič, *Buteljni pa tabu* v okrilju literarnega kluba in Odsevov, sem bil zdoma, v vojski. Takrat je zavelo nekaj več vetra med avstrijsko in slovensko Koroško, a mene to ni doseglo. Že s študijem sem se od koroške literarne scene oddaljil, še bolj pa so se oddaljili od mene oni. S Celovcem sem prišel v stik šele ob prihodu na mesto tajnika Zveze kulturnih organizacij Maribor, ko sem obnavljal

Koroške kulturne dneve, potem ko jih je sesula občina Maribor, in prek Lutkovnega gledališča Maribor. S Klubom koroških Slovencev smo poskušali vzpostaviti živ stik s koroško kulturo, posebej literaturo in del tega so bili trije obiski Janka Messnerja v Mariboru.

Bil je eden od največjih ljubljencev Tihomile Dobravc, kolikokrat sem slišal njeno nostalgичno ljubezensko lamentiranje za njim. No, boste rekli, kdo pa ni bil ljubljenec Tihomile Dobravc, a to je že pretiravanje. Tihomila ga je imela res rada in je vedno spodbujala, da ga povabimo v Maribor. A zdaj se je za Tihomilo izgubila sled. 10. oktobra leta 2020 bi naj bila stara sto let. A je izginila. Zdaj bi imela stodrugí rojstni dan. Slavijo stare trte, slavijo samostojnost, slavijo leta Maribora in druge brezosebnosti in nesmisle, za stoletno Tihomilo Dobravc pa ni hotel slišati nihče. Tak je pač Maribor. Zadnja živa priča nesrečnega plebiscita je.

Tole sem pobral iz kronike Locutio:

21. januar 1997 – V poročni dvorani je bil ob 18.00 literarni večer z Jankom Messnerjem ob njegovi 75-letnici. Z njim se je pogovarjala Majda Potrata. Moja pripomba: Dvorana je bila polna, vzdušje na višku. Ognjevit govornik in zagovornik svojih stališč.

23. januar 1998 – Ob 18.00 smo imeli v gosteh Janka Messnerja. Pred polno poročno dvorano starega rotovža se je z njim pogovarjala Majda Potrata. Moja pripomba – po večeru je bila v Večeru objavljena novička o »klepetu« z Jankom Messnerjem, kar je bila diskreditacija izjemno zanimivega in angažiranega pogovora.

6. marec 2006 – V poročni dvorani starega rotovža na Rotovškem trgu v Mariboru je bil ob 18. uri literarni ve-

čer z Jankom Messnerjem. Predstavil je knjigo *POEZIJA IN PROZA – skurna in gorša, okrogla in oglata, žlehtna in žlahtna*. Večer je vodil in se z avtorjem pogovarjal Marjan Pungartnik.

10. april 2012 – Hommage à Janko Messner – V literarni hiši Maribor je bila ob 18. uri v organizaciji KD Mariborska literarna družba, Kluba koroških Slovencev, Javnega sklada RS za kulturne dejavnosti in Zveze kulturnih društev Maribor prva prirediteljska večer »Hommage à Janko Messner«. Majda Potrata je skozi vodilne teme tega avtorja orisala bogastvo njegovega literarnega izraza. Večer sta dopolnili pričevanji Tihomile Dobravc in Janka Malleja, tajnika Slovenske prosvetne zveze iz Celovca.

Moj prispevek k repatriaciji Janka Messnerja je bil tudi, da sem objavil v Locutio pesem *Globoko tam doli*, ki sem jo izkopal iz ostankov arhiva Dialogov v podstrešni sobi v Unionu, ko sem prišel v službo tja. Ostali so po tem, ko je dvojica Francijev, Zagoričnik in Friškovec, z nesposobnostjo zavožila revijo in jo pustila v sirotišnici. V spremnem pismu pesmi pa piše Janko Messner svojemu kolegu iz uredništva z nekaj ironije, da se za njeno objavo odpoveduje honorarju in da naj povprašajo Hermana Vogla na založbi: »Kaj je s prevodom dr. Mirka Messnerja: *Prežihov Vor. in kmetje*. Ne odgovori mi.« No, publikacija, ki je leta 1980. izšla v Celovcu v nemščini, ni v prevodu nikoli ugledala luči pri propadajočih Obzorjih in pri Voglu in niti kje drugje.

In na koncu – zakaj »moj Janko Messner«. Dolgo sem potreboval, da je Janko Messner sploh stopil v moj svet. Njegova generacija bojevnikov za slo-

venstvo na Koroškem je bila zame dolgo obremenjena s preteklostjo – predvojnega, vojnega in povojnega nasilja nad manjšino, zaradi česar je bila meja med državama na Koroškem veliko bolj nepropustna kot drugod. Hudič je bil popolnoma črn. Kot da je stal tam Berlinski zid. V svojih redkih mladostnih obiskih Celovca sem ga doživljal kot po malem sovražno mesto. Šele ko sem se srečal s slovenskim »problemom«, z Aleksandrom Vasiljevičem Isačenkem, sem začel dojemati, kako pomembne so v tem prostoru intelektualne pozicije, ki ne gredo samo na narodnostno privajanje, na literaturo in folkloro. Sam nacionalni spopad je nesmiseln za obe strani, ne pelje nikamor in iz sebe producira le večna nasprotovanja. So še druge poti, pomembnejše, za katere sta odgovorni tudi zrelost narodnostnih matic. Slovenska katedra na Dunaju, denimo, je pomemben del mozaika, kompetentne slavistike pri nas in tam onstran, nevladne organizacije in društva z obeh strani, Slovenski inštitut, dr. Rajšp, ki so ga Slovenci pognali na cesto. Tako pa se kaže, da je Jörg Haider imel in še ima na strani Slovenije sebi enakovredne idiote.

Pomagal pa mi je do razumevanja tudi Mirko Križman, posebej s študijo o Christini Lavant in potem še s študijo o literaturi na meji, kjer je z literarnega vidika obravnaval tudi nekatere s slovenske strani tako osovražene avtorje, o katerih najraje predvsem molčimo. Pa je javni pogovor o njih še kako pomemben. O vsem se da pogovarjati in edino pogovor pripelje do razreševanja problemov. Nikoli le pogovor politike, ki je ta nasprotja tudi sprožila.

V tem sem videl tudi vlogo Janka Messnerja. Bil je človek, ki ga ni bilo mogoče udomačiti v neki politični sceni, ni bil izpostava neke politične trdnjave, tudi če je bil komunist, da bi jo zastopal v literarnem življenju, tak je bil, da je jasno povedal svoja stališča in ni bil odvisen od kakšne režimske organizacije, kot je DSP v Sloveniji. Tudi je v Avstriji literarno življenje bolj demokratično kot pri nas, univerz in kulture in nasploh intelektualnega življenja ne obvladuje strankarska politika toliko kot pri nas. Če v Mariboru in tudi v Sloveniji rečeš nepooblaščenost kaj kritičnega na račun nacionalnega totalitarizma, še psi lajajo za tabo, kaj šele režimski zgodovinarji. Če bi kdo v Avstriji rekel, da tamkajšnji slovenski avtorji niso avstrijski, bi ga čudno gledali, pri nas pa so jim še svoji odveč.

Janko Messner je bil moderni intelektualci, ki ni bil last politike. Mislim, da tudi zato ni preveč zanimiv za Slovenijo.«

V Mariboru je že pred vojno žive la Messnerjeva najmlajša in najljubša teta po materini strani Jožica Možina, poročena Flander, ki je organizirala protinacistične somišljenike za odpor in upor gestapovskemu nasilju. Zaradi izdaje jo je Gestapo junija 1944 ujel in zaprl, mučil in po treh tednih – ker ni ničesar izdala – jo je koroški gestapovec pri Breznu ob Dravi ubil. Janko Messner je napisal pesem o njeni tragični smrti *V spomin Jožici Flander-Meti*. Z branjem te pesmi so se Spominjanja končala.

Majda Potrata

**THE CARING STATE AND
ARCHITECTURE – SITES OF
EDUCATION AND CULTURE
IN SOCIALIST COUNTRIES**

(ur. Jasna Galjer, Sanja Lončar),
hed-biblioteka, Zagreb 2021 (235 str.)

Hrvaško etnološko društvo je lani jeseni v redni zbirki znanstvenih del izdalo publikacijo z naslovom *The Caring State and Architecture – Sites of Education and Culture in Socialist Countries* (Skrbna država in arhitektura – Prostor izobraževanja in kulture v socialističnih državah), ki sta jo uredili **Jasna Galjer** in **Sanja Lončar**. V monografiji je zbranih deset prispevkov avtoric in avtorjev iz Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Srbije, Češke republike in Madžarske. Prispevki so rezultat večletnega raziskovalnega projekta, osredotočenega na (re)definicijo družbene vloge objektov, zgrajenih v času socializma, ki so se navadno imenovali »kulturni domovi«; v njih je poleg kulturnega programa praviloma potekalo tudi izobraževanje odraslih. Sodelujoči v projektu so proučevali povezave med arhitekturo in njeno družbeno namembnostjo; analizirali in primerjali so transformacije tovrstnih objektov v okviru urbane kulture in identitete vse od socialističnih petdesetih let 20. stoletja do sodobnosti. Urednici sta v uvodu poudarili pomen multidisciplinarnega pristopa, saj umetnostnozgodovinska metoda proučevanja arhitekture in njene notranje opreme ne zadošča za odgovor na vprašanje o kompleksnem poslanstvu kulturnih domov v času socializma. Opozorili sta na razmerja med mesti in periferijo in poudarili, kako pomembno je razpravljati o prihodnosti teh objektov: Jih

ohraniti, jim dati novo namembnost ali jih morda porušiti? Urednici sta prepričani, da nekdanji kulturni domovi predstavljajo velik potencial za nove kulturne in izobraževalne dejavnosti sodobnega časa.

Prispevki so razdeljeni po vsebinskih sklopih. Dva predstavljata situacijo na Madžarskem in nekdanjem Češkoslovaškem. **Marrian Simon** se je v prispevku (Zgolj napaka v mašineriji velike kulturne transformacije. Zgradbe za kulturne ustanove na Madžarskem med letoma 1949 in 1990) osredotočila na njihovo poimenovanje: domovi kulture, hiše kulture, kulturni centri ipd. Zamenjave imen so sledile političnim spremembam. Ob koncu sedemdesetih in v osemdesetih letih prejšnjega stoletja so kulturne domove nadomestili kulturni centri z višjim standardom; razlike med mesti in vasei so se povečale. Po vaseh so kulturni domovi skoraj izginili. Avtorica se je posvetila izjemi: hiši kulture v Orgoványju, zgrajeni leta 1958. Izvrstna modernistična stavba je dobro delovala do leta 2000, ko so programi zamrli, in leta 2020 so jo temeljito in uspešno renovirali v gradbenem in vsebinskem smislu. **Michaela Janečková** (Kulturni domovi na Češkoslovaškem) je opozorila na dolgo tradicijo kulturne prosvete na Češkoslovaškem, ki sega v drugo polovico 19. stoletja. Češkoslovaška je bila s kulturno prosveto vzor drugim slovanskim deželam Avstro-Ogrske monarhije. Avtorica se je posebej posvetila kulturnemu domu, ki so ga v postmodernističnem slogu zgradili leta 1976 po načrtih Radima Dejmalala sredi starega mestnega jedra v Kolínu. Dejmalalova stavba velja za vrhunski primer češkega postmodernizma, žal pa so ga

z zadnjo obnovo povsem izmaličili, kar velja tudi za kulturne in izobraževalne programe.

Dva prispevka se posvečata arhitekturni teoriji. **Sanja Lončar** (Programsko besedilo in razumevaje sociokulturnih in političnih dimenzij arhitekturne tipologije. Primer knjige »Prosvetna ognjišča« (1943) hrvaškega arhitekta Aleksandra Freudenreicha) je analizirala v naslovu prispevka navedeni priročnik hrvaškega arhitekta (1892–1974), ki je deloval v različnih režimih. Freudenreichova publikacija obravnava multifunkcionalne zgradbe za kulturno in izobraževalno namembnost, ki so jih na Hrvaškem gradili tudi med drugo svetovno vojno. Freudenreich, ki je bil predan hrvaški vernakularni arhitekturi in ki je raziskoval hrvaško etnografsko dediščino, je načrtoval mrežo takšnih zgradb po vsej Hrvaški v želji, da po hrvaških mestih in vaseh nastanejo arhitekturne umetnine. Bil je sicer proti sentimentalnemu romantizmu in ni nasprotoval napredku v konstrukcijah, a se je upiral »tujim gradbenim oblikam« in kopijam urbanih zgradb na podeželju. Avtorica je opazila, da Freudenreichovo teoretično in praktično delo reflektira etnološko doktrino zgodnjega 20. stoletja in članek sklenila z mislijo, da je druga svetovna vojna pogosto pomenila bistven preobrat. V primeru Aleksandra Freudenreicha in njegovih načrtov za »prosvetna ognjišča« pa bi morali ponovno premisliti naše prepričanje o (dis)kontinuiteti tega obdobja. Dodali bi lahko, da Freudenreichovo delovanje v času druge vojne odpira še vrsto drugih vprašanj, povezanih z odnosom do nacistične ideologije in nacionalizma nasploh, česar se mlajši raziskovalci

lotevajo brez osebnih ideoloških bremen in pri tem uporabljajo arhive, ki so se odprli po 70 letih nedostopnosti. V prispevku Strukturalizem in socialistični kontekst. Družbeno angažirana arhitektura kot prostor interakcije in komunikacije **Jasna Galjer** interpretira multifunkcionalne komplekse za izobraževanje in kulturo v Zagrebu, ki so jih zgradili med petdesetimi in osemdesetimi leti 20. stoletja. Posebej jo je zanimalo vprašanje njihovega komunikacijskega aspekta. Kar nekaj hrvaških arhitektov je imelo tesne stike z vodilnimi francoskimi in nizozemskimi arhitekturnimi biroji; prav tako so nanje vplivale francoske in nizozemske teoretske razprave o arhitekturi. Galjerjeva je zaznala takšne vplive tudi pri načrtovanju hrvaških kulturnih centrov. V dosedanjih razpravah o povojni hrvaški arhitekturi pogreša kritično distanco in analitični aparat. Izoblikovala je metodologijo za proučevanje multifunkcionalnih zgradb in s tem odprla nove možnosti za raziskovanje vprašanj o arhitekturni teoriji in družbeno-političnih okoliščinah. Jugoslovanski model »socializma s človeškim obrazom« je bil uspešen v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so družbene okoliščine omogočale več svobode; tudi na področju arhitekture se je lahko odprla debata. V zgodnjih šestdesetih prejšnjega stoletja je na zagrebški Fakulteti za arhitekturo družbeno angažirana arhitektura postala del študijskega programa; ustanovili so tudi Zavod za projektiranje družbenih stavb. Istočasno je vplivni politik Stipe Šušar naredil temeljno študijo o urbani sociologiji v Zagrebu in ugotovil, da v mestu manjka povezav med središčem in periferijo; leta 1976 so na jugoslovan-

ski konferenci o kulturnih centrih redefinirali tovrstne objekte. Želeli so jim nameniti osrednjo pozicijo v urbanem planiranju, tudi z namenom zmanjšati razlike med mestom in vasjo. Galjerjeva je izpostavila zlasti zagrebški kulturni center Trešnjevka (imenovan tudi Odprta univerza) arhitekta Radovana Nikšića, ki je imel tesne stike z Nizozemsko. Med nizozemskimi arhitekti, ki so imeli velik vpliv na hrvaško arhitekturo, Galjerjeva navaja zlasti Alda Van Eycka, ki je v arhitekturo uvedel antropološke metode; njegova sirotišnica v Amsterdamu je ikonični primer strukturalizma in idealnega koncepta kreiranja družbenih razmerij. Podobno Galjerjeva ocenjuje Nikšićev načrt za zagrebški kulturni center: kompleks vidi kot odprt in senzibilen, tudi z možnostjo dolgoročnih vsebinskih procesov, kar je bistvo strukturalizma.

Več prispevkov obravnava izbrane objekte. **Tihomir Žiljak** (Od Ljudske univerze Moše Pijade do Odprte univerze. Institucionalne spremembe, dejavniki in instrumenti javne politike) je raziskal zgodovino ustanove, ki jo je izpostavila že Galjerjeva. Zanimale so ga spremembe v strukturi, programih, organizaciji ter instrumenti javne politike. Žiljakovo osrednje vprašanje velja vzrokom za slabo vzdrževanje kompleksa. Odgovor je iskal v statusu ustanove, v razumevanju, kdo je imel vpliv na programe in kdo je odločal o uporabi prostora in o financiranju. Kompleks je bil sprva prostor za izobraževanje starejših, kar je bilo pomembno za ekonomski razvoj države in mesta Zagreb. Izobraževali so tudi za sodelovanje v samoupravnem procesu in podpirali kulturo kot pomemben segment družbe. V šestdesetih

letih prejšnjega stoletja je andragogika na Hrvaškem dosegla raven znanosti. Kljub temu se je javno financiranje centra na Trešnjevki hitro krčilo, zato so ga zanemarjali. Z menjavo režima v devetdesetih so delavske in ljudske univerze postajale vse bolj nezaželeni, češ da so dijo v dediščino socializma. Zgradbo na Trešnjevki so zaradi njenih arhitekturnih vrednot razglasili za spomenik, ki naj ga financirata hrvaška država in mesto Zagreb. Žiljak ugotavlja, da so ustanove, ki gostujejo v zgradbi, pod nadzorom različnih strank; v izrabi prostora se križajo zasebni in javni interesi. V devetdesetih je bil na Hrvaškem sprejel koncept vseživljenjskega učenja, vendar so vse oblike izobraževanja ponujene na prostem trgu. Žiljak je zaskrbljen glede vzdrževanja kompleksa, ki velja za eno najboljših arhitektur socialističnega obdobja in za izvrstno zgodbo o izobraževanju odraslih na Hrvaškem. Prepričan je, da so ključni dejavniki vse od leta 1961 naprej reagirali na osnovi političnih, finančnih in osebnih interesov in ne na osnovi interesov, ki bi prostoru zagotovila vzdržnost in primerno rabo. **Ana Unkić** piše o znameniti koncertni dvorani Vatroslava Lisinskega (Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskega. Ekskluziven prostor in/ali prostor različnosti). Analizira program in zagotavlja, da Lisinski nikoli ni predstavljal elite in prostora reprezentacije, pač pa je vedno bil in še vedno je prostor različnosti, ki ga obiskujejo ljudje različnih interesov. Proces gradnje ni bil enostaven; prvotna namera, da bi gradnjo financirala hrvaška fundacija za dediščino, je hitro zamrla in gradnjo je podprlo le mesto Zagreb. Zanimiv je pogled v prvo obdobje delovanja ustanove in takratna

prizadevanja, da bi pridobili različne obiskovalce. **Dragana Konstantinović** (Od socialističnega blagra do kapitalistične (ne)učinkovitosti: Prostorska tranzicija mestnega športnega centra SPENS v Novem Sadu) obravnava kompleks v Novem Sadu, ki se danes imenuje Športni in poslovni center Novi Sad. Zgradili so ga leta 1981 za svetovno prvenstvo v namiznem tenisu. Avtorica je izpostavila Jovana Dejanovića, od leta 1974 župana Novega Sada, poslovno spretnega, ambicioznega, ideološko trdnega in zavezanega Vojvodini. Na desnem bregu Donave je želel zgraditi moderno mesto. Jugoslovanska ustava iz leta 1974 je Vojvodini omogočila razvijati lastne programe. Gradnjo športnega centra so financirali Novosadčani sami, ki so 1 % svojih plač prispevali za razvoj športa. Na natečaju sta zmagala Živorad Janković, profesor na arhitekturni fakulteti v Sarajevu, ki je imel veliko izkušenj z načrtovanjem športnih objektov, in Branko Bulić. Nastala je ogromna in kakovostna zgradba s številnimi, nikakor ne zgolj športnimi programi pod eno streho. Vsebine se širijo longitudinalno in koncentrično; prav v sredici je lociran Mladinski center. Ko je bil športni center reorganiziran v javni zavod, je prevladal komercialni interes; slednje ni več zagotavljalo primerne vzdrževanja; razmišljali so celo o rušenju. Avtorica skuša najti oporno točko za rešitev kompleksa, ki bi lahko bil vizualni simbol modernega Novega Sada. Sklicuje se na Rema Koolhaasa, ki je razpravljal o velikosti v arhitekturi, v čemer so po njegovem utelešeni ideološki programi. Tako tudi Konstantinovićeve predlaga, da bi novi programi za SPENS lahko promovirali novo ideologijo za novo

prihodnost. **Veronika Rollová** (»Današnji dan je darilo za vas, posvetite so jutrišnjemu dnevu!« Praški grad kot prostor transformacije češkoslovaške družbe s pomočjo izobraževanja, tehnologije in prostega časa v šestdesetih letih) razpravlja o spremembah, ki so jih po drugi svetovni vojni načrtovali na praškem gradu. Nameravali so ga preobraziti v spomenik izgradnji socializma. Po prvi svetovni vojni je praški grad postal simbol češkoslovaške demokracije. Med drugo vojno je bil sedež nacistične oblasti. Po njej je bil potreben obnove. V želji preobrniti njegovo namembnost so se v zgodnjih petdesetih odločili, naj bo namenjen ljudem za kulturne, politične in izobraževalne namene. Načrtovali so dva muzeja zgodovine češkoslovaškega ljudstva od 9. stoletja do leta 1945. V palači Lobkowitz so želeli predstaviti uspešne tehnološke inovacije in umetniška dela. Projekt je sprva temeljil na političnem izobraževanju. V šestdesetih letih prejšnjega stoletja se je postopoma spreminjal v prostor za umetnost in zabavo. V šestdesetih letih prejšnjega stoletja se je v vzhodni Evropi izoblikoval nov koncept socializma, imenovan »znanstvena in tehnološka revolucija«. Želja prevzeti vodilno vlogo v tehnologiji je zahtevala več izobraževanja. Socialistična Češkoslovaška se je hkrati imela za dediča slavne preteklosti; oboje naj bi se srečalo na praškem gradu. Nič od tega ni bilo realizirano; edino Hiša češkoslovaških otrok je doživela otvoritev leta 1963. Organizirana je bila v obliki klubskih sob, kjer so otroci brez starševskega nadzora svobodno izbirali svoje dejavnosti. Mišljeno je bilo, da bi se otroci v Hiši otrok izoblikovali v »nove ljudi za komunistično

prihodnost«, v bistvu pa je bila prostor za izobraževanje in prosti čas, ki se ga številni še vedno radi spominjajo, svoj prispevek zaključuje avtorica.

V zadnjem od člankov (Družbeni domovi v Bosni in Hercegovini. Prostor za osebno emancipacijo s pomočjo družbenih aktivnosti) **Lejla Krešelj-ković** piše o multifunkcionalnih stavbah v Bosni in Hercegovini, zgrajenih v času socializma. Večino so v času zadnje vojne (1992–1995) porušili in mnoge zaznamovali z vojnimi zločini. Avtorice se sprašuje, kako vrniti veljavo takim ustanovam, ne le v smislu materialne strukture, pač pa tudi skozi generiranje novega družbenega kapitala. Opozarja na več mednarodnih listin, ki priporočajo postopnost obnove in definirajo avtentičnost v tradiciji in idejah. Avtorica je prispevek utemeljila na 23 intervjujih. Ljudje, ki so sodelovali pri gradnji tovrstnih domov, so bili ponosni na svoj prispevek in so obžalovali, da so se izvirne funkcije domov izgubile. Vojna je povsem spremenila družbeni, ekonomski in politični kontekst. Kljub temu so spomini na domove kulture močni in nabiti z emocijami. Avtorica prispevek zaključuje z mislijo, da bi izvirna emancipatorna funkcija družbenih domov lahko ohranjala obstoječi družbeni kapital v sedanjem družbeno-političnem kontekstu Bosne in Hercegovine in prispevala h generaciji novega družbenega kapitala.

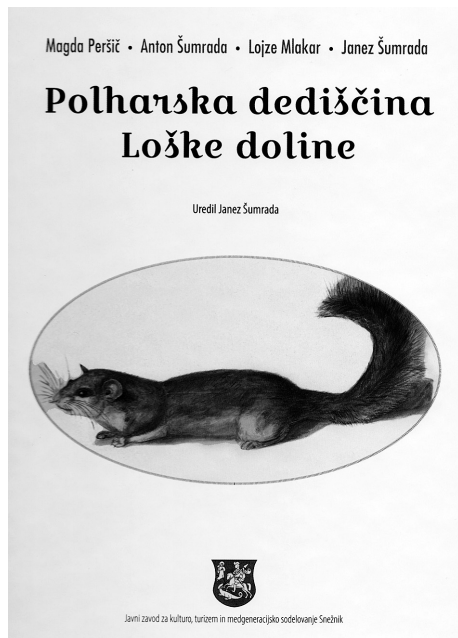
Tudi v Sloveniji so bili kulturni domovi več desetletij prostori za druženje, izobraževanje in kulturne prireditve in tudi pri nas so številne tovrstne zgradbe po krivici zapostavljene in jih po nepotrebnem obremenjujemo z ideološko dediščino socializma. Le zakaj rušiti dobro ohranjene objekte, ki bi

jim s skrbnim vzdrževanjem in/ali z obnovitvenimi deli ohranjali oz. vrnili potrebno kondicijo? Zakaj načrtujemo novogradnje, ki pogosto niti približno ne dosegajo arhitekturnih odlik obstoječih objektov? Kot primer navajam namero vodstva Občine Komen, da podre stari kulturni dom in zgradi novo, precej brezoblično škatlasto stavbo, pri čemer se sklicuje na izračun, da bi obnova stala več kot novogradnja, čemur ni mogoče verjeti. Zanimanje za arhitekturo v Vzhodni Evropi, zgrajeno v socialističnih časih, narašča, in to ne le v državah svojega izvora. Spomnimo na veliko razstavo v Muzeju moderne umetnosti (MOMA) v New Yorku leta 2018 z naslovom *Towards a Concrete Utopia. Architecture in Yugoslavia 1948–1980*. Nujno moramo omeniti tudi slovenski paviljon na beneškem arhitekturnem bienalu leta 2021, ki so ga avtorji (Blaž Babnik Romaniuk, Martina Malešič, Rastko Pečar in Asta Vrečko) naslovili *Sedemdeset let kooperativnih centrov kot družbene infrastrukture*. Krovni naslov bienala je bilo vprašanje: »Kako bomo živeli skupaj?«. Slovenska ekipa je izpostavila 523 združenih domov, ki so bili po drugi vojni zgrajeni v Sloveniji z udarniškim delom. Med izpostavljenimi primeri je bil tudi združni dom v Komnu, ki so ga občinski veljaki namenili rušenju. Tudi zaradi takšnih političnih idej se kaže podučiti, kako se s tovrstno problematiko ukvarjajo v naši sosesčini; publikacijo z naslovom *Skrbna država in arhitektura. Prostor izobraževanja in kulture v socialističnih državah* toplo priporočam v branje.

Marjeta Ciglencečki

POLHARSKA DEDIŠČINA LOŠKE DOLINE

Avtorji Magda Peršič, Anton Šumrada, Lojze Mlakar in Janez Šumrada. Izdal Javni zavod za kulturo, turizem in medgeneracijsko sodelovanje Snežnik, Stari trg pri Ložu, 2022, 166 str.

(Foto: Marjan Toš)

Izpod peresa kar štirih avtorjev in pod dobrim uredniškim vodstvom znane- ga slovenskega zgodovinarja **dr. Janeza Šumrade** smo dobili berljivo knjigo o polharski dediščini Loške doline. Tak- šen je tudi njen naslov in na 166 stra- neh lahko prebiramo najrazličnejše dogodivščine, opise, zgodbe, pripovedi in polharske nezgode kot del kulturne dediščine in svojevrstnega bogastva te- ga dela Slovenije. Knjiga bo najbrž bolj pritegnila starejše lovce, ki bodo lahko nostalgичno obujali spomine na čase polhanja, ne bo pa odveč tudi mlajšim

bralcem, ki te dediščine ne poznajo in o polharii vedo le nekaj malega ali ce- lo nič. Prepričan sem, da bodo po njej segali tako nelovci kot tudi lovci, saj je del slovenske zelene bratovščine pove- zan tudi s to tradicijo. Knjiga je skrbno pripravljena, pisana v poljudnem in razumljivem jeziku in z dodanim ob- širnim znanstvenim aparatom in mor- da celo s preobiljem opomb pod črto. Nekatere opombe bi lahko avtorji in urednik zaradi njihove sporočilnosti mirne duše vnesli v besedilo, da bi bilo bralcem branje in razumevanje lažje. Kljub tej pripombi je treba uredniku izreči priznanje za velik trud in oprav- ljeno delo, kar velja tudi za lektorico **Vesno Telič Kovač** in za oblikovalca **Mateja Nemca**.

Avtorji, ki očitno odlično poznajo polhe, polhario in njeno bogato zgo- dovino, tradicijo in s polhario po- vezana doživetja, v glavnem pišejo o večplastnem razmerju med človekom in polhom, o značilnostih stoletnega lova na polhe v Loški dolini, o nek- danji kožarski tradiciji in izdelovanju polhovk v Ložu ter o jedeh iz polšjega mesa v slovenski kulinariki. Menim, da je tovrstno čtivo pomembno ravno zaradi ohranjanja tradicije, ki je del naše dediščine. In kot zanimivost – s polhario se že dolga desetletja ukvar- jajo tudi v Halozah, torej na Štajerskem, kar so mi povedali lovci iz Podlehnik in Žetal. A pustimo to in se vrnimo k polhom v Loški dolini. **Magda Peršič** je napisala poglavje z naslovom *Človek in polh*, **Anton Šumrada** prispevek z na- slovom *O polhih in polharstvu v Loški dolini*. **Lojze Mlakar** je predstavil tra- dicijo strojenja polšjih kožic in izdelavo polhovk. **Magda Peršič** je tudi avtorica poglavja z naslovom *Polharska zbirka*

Notranjskega muzeja pri gradu Snežnik. Urednik dr. **Janez Šumrada** je zabeležil nekaj zanimivosti o polhih v slovenski kuhinji. Njemu je pripadla tudi uvodna beseda, v kateri je med drugim zapisal, da je bil »jesenski lov na polhe v obdobju pred- in zgodnjeindustrijskega načina življenja na zemlji in od zemlje med najbolj prepoznavnimi prvinami ljudske kulture na Notranjskem in Dolenjskem, deloma pa tudi v drugih predelih Slovenije. Najširšim slojem podeželskega prebivalstva je zagotavljal dodatne proteine v zimskih mesecih in nezamenljiv vir zaslužka«. Kot dober poznavalec tematike je dodal, da je poljši lov sestavni del identitete in kulture teh krajev, nič manj od ostrnic, kraških pojavov, sobivanja človeka z visoko divjadjo ter imenitne naravne in kulturne dediščine. V tem je veliko resnice in tudi zaradi te knjige bodo zanamci to dediščino lažje razumeli in jo bolj cenili. Urednik je del bogatega sporočila knjige zgradil na pobudi iz leta 1977, ko se je med pripravami na praznovanje petstoletnice podelitve mestnih pravic Ložu porodila ideja, »da je treba domače izročilo polšjega lova ter nekdanjega strojarstva in kožarstva – to je v veliki meri temeljilo prav na predelavi polšjih kož – popisati in predstaviti javnosti. Te naloge sta se lotila domačina **Lojze (Ljubo) Mlakar** in **Anton Šumrada** ter svoje gradivo objavila pred 45 leti v prvem zvezku *Notranjskih listov*«.

Loška dolina s širšo okolico je zgotovo eden od tistih predelov v kraški in gozdni južni Sloveniji, kjer je bilo polharstvo vedno razširjeno in nekoč tudi gospodarsko pomembno. Še danes obstaja kot turistična zanimivost in ostaja tudi del lovske tradicije. Ob tem avtorji dodajajo, da je presenetljivi-

va ugotovitev, da se »poleg podedovane polharske strasti ohranja tudi kontinuiteta tradicije oz. da ta ostaja v bistvu nespremenjena«. Magda Peršič je izpostavila, da gre pri tem za načine lova, lovne naprave, delno za nošo, šege in uporabnost polha (meso, mast, kože), in to kljub novostim pri izdelavi lovskih naprav in novostim, povezanim z načinom življenja v drugi polovici 20. stoletja. Pripominja, da so spremembe od tradicionalnih oblik polšjega lova najopaznejše pri uporabi novejših svetilnih naprav za razsvetljavo pri lovu na polhe ponoči, pri uporabi transportnih sredstev, v prilagajanju lovnih terminov (lovopust) na spremembe lovske zakonodaje, pri uporabi polšjih izdelkov kot posledice gospodarske in ekološke naravnosti in, ne nazadnje, pri namenu lova. O posameznih segmentih omejenega podrobnije pišejo ostali avtorji v kontekstu svojih prispevkov, ki so vsi po vrsti izvirni, obogateni z mnogimi praktičnimi primeri in predvsem z zgodbami. In če poenostavimo – zgodovina je zgodba ali več zgodb in tudi pri polhariji ni nič drugače. Slikovito so predstavljeni polharska oprema, tehnike in načini lova, vključno z nekaterimi posebnostmi v posameznih delih Notranjske in Dolenjske. V ospredju seveda ostaja polharska tradicija v Loški dolini, kar je tudi jedro vsebine knjige. Izvemo vse o pregledu pasti, o vabah, o posamičnem in skupinskem lovu, o izdelovanju pasti, o polharskem ognju, lovu, prehrani, pijači in – kar je še morda najbolj zanimivo – o statistiki ulova. Ne boste verjeli, da so po statističnih podatkih iz leta 1873 na Notranjskem in Dolenjskem ulovili okoli 800.000 polhov letno. Fascinantna številka, ki jo danes težko razumemo. V dobrih

lovnih letinah so polharji povprečno ujeli po 400 polhov, leta 1925 pa naj bi skupaj ulovili okoli enega milijona polhov. Leta 1926 so ujeli 100.000 polhov, potem pa so številke različne, vse odvisno od letine. A poročil o milijonskih ulovih več ne najdemo.

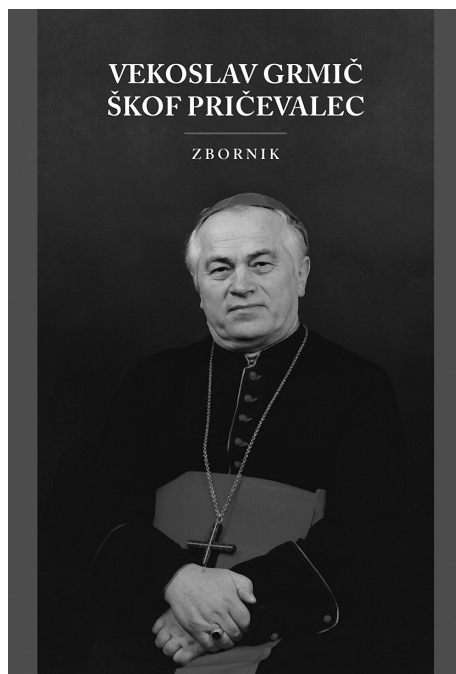
Knjigo bogatijo izbrane fotografije, vključno z akvarelno sliko polha v Valvasorjevem delu *Polh*. Ne gre niti brez polhovke (tudi sam si jo v mrzlih dneh ponosno nadenem, čeprav nisem polhar, sem pa jo dobil na Kočevskem), Gasparijeva samopodoba v polhovki, polharski plašč gospe Karle Šumrada iz leta 1953, fotografije pasti in posnetek prizorišča *Polharske zbirke* Notranjskega muzeja v pristavi gradu Snežnik. Dober izbor, sploh kar se tiče predstavitve pasti za lov polhov, ki so precej raznolike, a vse s funkcijo ujeti polha. Veliko je napisanega o uporabi polhov v prehrani in tudi o zdravilnem učinku polšje masti. Polhe so kmetje zaradi mesa vedno radi lovili; to nam poročata tudi Valvasor in Steinberg, ki izpostavljata 17. in prvo polovico 18. stoletja. Lovili so jih zaradi okusnega mesa, masti in kožic, ki so šle v denar. Verjamem, da bodo bralci o vsem tem izvedeli skoraj vse, če bodo knjigo vzeli v roke in jo prebrali. Branje je prijetno, sploh ker so objavljene zanimivo opisane zgode in nezgode polharije in na koncu še recepti za pripravo polšjih jedi. Med avtorji receptov je tudi ugledni slovenski etnolog prof. dr. Janez Bogataj. Knjigo zaključuje obširni seznam etnoloških virov, literature in elektronskih virov, ki mu je dodan še slovarček manj znanih in narečnih besed iz Loške doline. Ta del knjige je urednik dr. Janez Šumrada, zgodovinar in nekdanji slovenski veleposlanik

v Franciji, opravil z odliko in za to izvirno in posrečeno uredniško potezo mu velja dodatno priznanje.

Marjan Toš

VEKOSLAV GRMIČ – ŠKOF PRIČEVALEC

Založba Kulturni center Maribor,
Zbirka Frontier (Teorija) 158,
Maribor 2022, 220 strani

(Foto: Marjan Toš)

Zaradi spleta okoliščin (epidemija covid-19 in smrt ene od članic uredniškega odbora in avtorice osrednjega prispevka) smo dobili zbornik o *Vekoslavu Grmiču – škofu pričevalcu* s skoraj dveletno zamudo. Zamuda pa v ničemer ne zmanjša pomena publikacije, pod

katero se kot glavni urednik podpisuje **Dušan Hedl** in kot odgovorni urednik **Peter Dobaj**. Oblikovanje in prelom je opravil **Denis Golubič**; fotografija na naslovnici in ostale fotografije v knjigi so iz arhiva **Muzeja narodne osvoboditve Maribor**. Avtorji prispevkov so **Cvetka Hedžet Toth**, **Peter Kovačič Peršin** in **Srečko Reher**. Recenzenta sta bila **dr. Ivan Rojnik** in **mag. Janko Bohak**. Zbornik so sicer nameravali izdati leta 2020 ob 15-letnici smrti humanista, misleca in teologa, naslovnega škofa **dr. Vekoslava Grmiča (1923 – 2005)**. Vmes se je zgodila tudi smrt **Cvetke Hedžet Tóth**, filozofinje, prodorne raziskovalke in nekdane sodelavke v reviji *Znamenje*, zato je po uvodnih besedah preostalih dveh avtorjev ta zbornik posvečen tudi njenemu spominu. Knjigo bogatijo skrbno in posrečeno izbrane fotografije; vsako poglavje je opremljeno z bogatim znanstvenim aparatom. Avtorji so prispevke napisali strokovno tehtno, a razumljivo tudi za bralce, ki ne poznajo vloge škofa Grmiča in njegovega bogatega ustvarjalnega opusa. Dovolim si pripisati, da je morda ravno v tem bistvo dodane vrednosti knjige, ki si zasluži večjo javno pozornost in predvsem premišljeno branje. Toplo jo priporočam zlasti mlajšim bralcem, tudi študentom.

Prispevek filozofinje **Cvetke Hedžet Tóth** nosi naslov *Vekoslav Grmič – humanizem dobre volje*. Osrednji termin tega prispevka je vsekakor dialog. Dialog med ateizmom in teizmom, med kristjani in komunisti, med verujočimi in neverujočimi. Avtorica izpostavi tezo, da sta Nova zaveza in Komunistični manifest besedili, ki lahko ljudi poboljšata. V nadaljevanju opozarja na solidarnost. Filozofinja **Totheva** nam iz

mnogih zornih kotov predvsem osvetli pozicijo duhovnika, ki vztraja v naletu različnih svetovnih nazorov in se zavzema za njihovo uravnoteženje. Svoje ugotovitve podaja zelo razumljivo, lahko bi celo zapisali poljudno in jih prijetno osveži z nekaterimi spomini na **Grmičeva** predavanja, na katerih je sodelovala kot poslušalka. V tem kontekstu bi rad izpostavil zlasti odmevna **Grmičeva** razmišljanja glede slovenskega partizanskega upora oziroma narodnoosvobodilne borbe v času okupacije 1941–1945. Škof **Grmič** je imel glede teh vprašanj zelo jasna stališča, o katerih je na mnogih zborovanjih, shodih in spominskih prireditvah javno in brez dlake na jeziku spregovoril in veliko teh razmišljanj tudi objavil v medijih. Če je bilo treba, je okoli njih vedno strpno in argumentirano polemiziral z drugače mislečimi in seveda tudi z odkritimi nasprotniki **NOB**. Uporništvo je bilo po **Grmičevem** prepričanju narodovo preroško poslanstvo; škof **Grmič** se je pri razlagah in komentarjih naslonil tudi na znanstveno literaturo in izpostavil *Smernice in navodila državnega komisarja za utrjevanje nemštva v zvezi z izseljevanjem Slovencev in naseljevanjem Nemcev v Spodnji Štajerski* (Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945, ki jih je zbral in uredil prof. dr. **Tone Ferenc** in so izšli leta 1980 pri mariborski založbi *Obzorja*). »*Grmič je predvsem zelo dosledno, povsem odločno in nepopustljivo pozitivno vrednotil tradicijo NOB. Kot eno temeljnih misli te njegove načelne drže bi navedla misel iz prispevka z naslovom Etična dilema – upreti se ali ne, ki poudarja: Upor je bil dejanje silobran, do katerega je imel slovenski narod vso pravico in celo moralno dolžnost, saj*

narava vsakega živega bitja sama po sebi odgovarja z odporom zoper uničevalca življenja. Zato je naše upornišтво kot volja in pravica do življenja, ki je enkratno. Vsak človek mora svojemu življenju dati smisel, kajti kjer je odgovornost, tam je smisel. Gre skratka za antropologijo upornišťva,« je o Grmičevih pogledih zapisala Cvetka Hedžet Tóth. Zlasti za mlajše bralce in tudi tiste, ki slabše poznajo razmere na slovenskem Štajerskem med nemško okupacijo 1941–1945 so izredno dragocena razmišľljanja škofa Grmiča o pokončni drži medvojnega mariborskega škofa Ivana Jožefa Tomažiča. V zvezi z njegovo medvojno vlogo je avtorica v bistvu povzela škofov prispevek *Štajerska duhovščina med okupacijo 1941–1945*, v katerem je Grmič zelo nazorno pokazal držo in značaj štajerskih duhovnikov, ki so se med okupacijo soočali s hudim nemškim terorjem in pri tem mnogi pokazali velikansko osebno moralno moč in držo, ki je lahko zgled slovenske narodne zavednosti in pokončnosti.

Iz Grmičevih nastopov na spominskih prireditvah v počastitev nekaterih prelomnih dogodkov iz časa okupacije je tudi poznano, da je verodostojno, z argumenti, javnost seznanjal s številom izgnanih slovenskih duhovnikov. Kot navaja v prispevku Cvetka Hedžet Tóth je bilo med njimi 284 škofijskih in 81 redovnih; mnogi so bili odpeljani v taborišća smrti, tudi v hrvaški Jasenovac. Pritiski na škofa Ivana Jožefa Tomažiča so bili zelo hudi, vendar je ohranil pokončno držo. Vodja Heimatbunda Stendl je preko Tomažiča želel prepovedati rabo slovenskega jezika v cerkvi. A škof Tomažič je to odločno in pisno odklonil tako, da je šef civilne uprave »moral sam 14. aprila 1942 prepovedati

uporabo slovenščine v cerkvi. Leta 1944 pa je poveljstvo varnostne policije prepovedalo celo uporabo latinščine pri cerkvenem petju, ki so jo duhovniki uvedli namesto nemščine«. V tem kontekstu naj omenimo še to, da škof Tomažič ni dovolil oboroženega odpora proti OF (torej ni pristal na kolaboracijo z okupatorji z ustanavljanjem oboroženih formacij protikomunističnega tabora po zgledu vaških straž in belogardizma oz. kasnejšega domobranstva), ko so k njemu prihajali »odposlanci« iz Ljubljane, da bi ga pridobili za podobne poteze, kakor jih je v tem pogledu storil ljubljanski škof Rožman. Ko je govoril v spomin na padle borce Pohorskega bataljona je poudaril, da padlih bork in borcev Pohorskega bataljona ne smemo nikoli pozabiti; ti »resni mučenci« nas opozarjajo, »da smo Slovenci in tudi imamo pravico biti in ostati Slovenci«.

Peter Kovačič Peršin je v zborniku objavil zanimiv, izvirno zasnovan prispevek z naslovom *Družbena in duhovna obzorja Grmičeve teologije*. Izpostavil je, da je bil Grmič privrženec krščanskega socializma in nadaljevalec teološko filozofske smeri personalizma. Pomenljiva sta stavka: »Mirno se je odpovedal škofovski službi. Pred papežem Wojtilo je branil samoupravni socializem kot socialno pravičnejši red od kapitalizma prav iz svoje evangelijske zavezanosti človeku in njegovi pravici do človeka vrednega življenja.«

Zadnji prispevek je izpod peresa Sečka Reherja, odličnega poznavalca osebnosti in dela pokojnega škofa Grmiča. Dal mu je naslov *Glasnik in pričevalec evangelijskega krščanstva*. Avtor nam je z različnih zornih kotov predstavil Grmičevo teološko misel in njegove poglede tako na evangelizacijo kot tudi,

na primer, odnos do teologije mrtvega boga. Reher je med drugim poudaril, da je škof Grmič prvi na Slovenskem postavil temelje tako imenovani ekološki teologiji. V tem prispevku je tudi veliko drobnih zanimivosti o zakulisnih igrah zoper škofa Grmiča in okoli njegovega neimenovanja za mariborskega škofa ordinarija in tudi »boljševiški« način menjave Grmiča v Celjski MD. Zelo zanimivo pisanje, ki odkriva veliko neznank in odstira mnogo tancic skrivnosti, o katerih se bo nekoč zagotovo še na dolgo in široko pisalo. Če ne prej, po odprtju arhivov, ko bo lahko tudi zgodovinska stroka opravila svoj del obveznosti. Škof Grmič si to nedvomno zasluži.

Zborniku je dodano tudi krajše besedilo Vekoslava Grmiča z naslovom *Moja duhovna bilanca*, ki v enajstih delih povzema njegova glavna vodila in ugotovitve svojega poslanstva. S tem dodatkom sta urednika samo še obogatenila vsebino zbornika, katerega branje bo po mnenju recenzenta dr. Ivana Rojnika zanimivo tudi zato, »ker nekatere poglede škofa Grmiča – predvsem kar zadeva širino dialoga, kritiko s prečiščevanjem notranjih struktur Cerkve in družbeno angažiranost kristjanov – pogosto zasledimo v učenju sedanjega papeža Frančiška«.

Marjan Toš

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ČZN

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Prispevke za ČZN sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. Prispevki, ki jih objavlja ČZN, so v slovenskem jeziku, povzetki v angleškem in nemškem jeziku, sinopsisi v angleškem jeziku.
4. V koliko gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (največ 30 vrstic) in sinopsis (največ 6 vrstic).
5. Prispevek mora biti oddan v dvojni obliki: elektronski, združljivi z urejevalniki za okensko okolje, in odtisnjen na papir. Obsega lahko do 60.000 znakov.
6. Za trditve in znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji prispevkov. Prispevki so lektorirani in strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.
7. **Opombe** naj bodo pisane enotno, pod črto, na dnu vsake strani. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo ustaljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšan naslov (ne letnice izdaje) in številko strani.

Prispevki drugih znanstvenih panog (torej nezgodovinski) lahko izjemoma uporabljajo ameriški način citiranja APA (Stavbar 2006: 23) in seznam literature na koncu prispevka.

8. **Citiranje virov in literature** – če je na koncu objavljeno poglavje viri in literatura morajo biti sistematično navedeni vsi viri in literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne vire ipd. V teh sklopih je potrebno gradivo navajati v abecednem vrstnem redu.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številko fascikla ali škatle.

Literatura – monografije – navedemo: ime in priimek avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj in leto izida, str.

Literatura – članek – navedemo: ime in priimek avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko pa še letnik, letnico, številko oz. datum in strani, za zbornik, kraj in leto izida, strani.

9. Priloge (slikovno gradivo, fotografije, zemljevidi ...) bodo natisnjene enobarvno. Skenirane naj bodo v resoluciji 300 dpi (minimalna širina 10 cm) in shranjene v obliki tif ali jpg. Dato-teke slikovnega gradiva naj bodo poimenovane v skladu s podnapisi v besedilu (slika 1 ipd.) in priložene v tej obliki osnovni datoteki. Pri podnapisih k slikovnemu gradivu navedemo: zaporedno številko, naslov slike in vir. Naj bodo na ustreznem mestu v besedilu.
10. Vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto ali ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
11. Za prevode povzetkov in sinopsisov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTIONS FOR ČZN (Review for History and Ethnography)

1. Časopis za zgodovino in narodopisje (Review for History and Ethnography) is an interdisciplinary review for humanistic and social sciences. It is published by the University of Maribor, Slomškov trg 15 and Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Papers should be submitted to the Editorial Board: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@um.si).
3. The articles published in ČZN are in Slovene language, the abstracts are in English and German, the synopses in English.
4. If the contribution is a treatise or an article, then the contribution should have an abstract (of maximum 30 lines) and a synopsis (of maximum 6 lines).
5. The contributions should be submitted in electronic Windows-compatible format and printed on paper. The contributions should not exceed 60,000 characters.
6. The contributions are proofread and peer reviewed with a blind peer review procedure. The authors are responsible for the statements and the scientific correctness of their papers.
7. **Footnotes** should be written unified, under the line on the bottom of each page. In the notes abbreviations should be used and they should be, together with acronyms, explained in the chapter References. With archival sources traditional acronyms for archives, followed by the acronym of the fond or collection, call number or the folder/box number and the number of the archival unit or the name of the document should be used. In references the name of the author, logically abbreviated title (not publishing year) and page number should be cited.
The contribution from other scientific fields (not historical ones) can use the American citation APA (Stavbar 2006: 23) and the reference list at the end of the contribution.

8. **Citation of sources and references** – if there is a chapter Sources and References at the end of a contribution, all the sources and references should be cited systematically (see Footnotes). All the sources, such as archival sources, references, newspapers, oral sources, should be cited separately. Within these groups the materials should be written alphabetically.

Archival sources: the archive, the name of the fond or the collection, if necessary also the number of the folder or of the box should be cited.

References – books should be cited in the following order: Author's name and surname, *Title (and subtitle) in italics*. Publication place and publication year, pages.

References – articles should be cited in the following order: Author's name and surname, title of the article. *Name of the newspaper, review or book of proceedings (in italics)*, for periodicals also volume, year, number or date and pages; for a book of proceedings publication place and publication year, pages.

9. Appendixes (picture materials, photographs, maps...) will be printed monochromatic. They should be scanned in the 300 dpi resolution (min. width 10 cm) and saved in the tif or jpg formats. The picture materials files should be named according to the order they appear in the text (example: slika 1 etc.) and should be added in this format to the basic file. The subtitles for the picture materials should include: consecutive numbers, picture title and source. They should also be put on the right place in the text.
10. Each contribution should have an exact author's address: name and surname, academic or professional title, working place or institution, its address and author's email address.
11. Translations of abstracts and synopses are provided by the Editorial Board.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata – *Published by*
Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru –
University of Maribor and Historical Society of Maribor

Sedež uredništva – *Editorial office*
Univerzitetna knjižnica Maribor
Gospejna 10, 2000 Maribor
e-mail: vlasta.stavbar@um.si
tel. 040 261 333

Prevodi – *Translations*
Grens-tim d. o. o.

Lektoriranje – *Proofreading*
mag. Tadej Ian

Grafična priprava – *Prepress*
Katarina Visočnik

Naklada – *Circulation*
450 izvodov

Tisk – *Printed by*
Cicero, Begunje, d. o. o.

Letna naročnina za študente in posameznike –
Annual subscription price for students and individuals
21 EUR

Letna naročnina za ustanove – *Annual subscription price for institutions*
25 EUR

Cena posamezne tiskane številke – *Single print issue*
6,30 EUR

Revijo lahko naročite na sedežu Zgodovinskega društva v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
ali na sedežu uredništva (zupanur@gmail.com) – *You can subscribe*
to the review at the registered seat of the Zgodovinsko društvo v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
or at the editorial office (zupanur@gmail.com)

ISSN 0590-5966 (tisk/print)
ISSN 2712-3138 (splet/online)
Cena tiskanega izvoda: 6,30 €